

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

MISCELLANEA
HISTORICO-ARCHIVISTICA

Tom XIII

Wydawnictwo DiG

Warszawa 2001

**NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH**

**MISCELLANEA
HISTORICO-ARCHIVISTICA**

Tom XIII

Wydawnictwo DiG

Warszawa 2001

KOMITET REDAKCYJNY

Franciszka Ramotowska — redaktor serii, Małgorzata Końska, Michał Kulecki, Władysław Stępnia, Violetta Urbaniak — sekretarz redakcji, Hubert Wajs, Teresa Zielińska

REDAKCJA

Michał Kulecki — redaktor naukowy tomu XIII
Aleksandra Belerska, Izabella Rdzanek — redaktorzy

Publikacja dofinansowana przez Komitet Badań Naukowych

Sesja poświęcona historii wojskowości

Redakcja techniczna:

PL 01-524 Warszawa, Aleja Wojska Polskiego 4

tel./fax: (0-22) 839-0-838

e-mail: biuro@dig.com.pl; <http://www.dig.com.pl>

ISBN 83-7181-237-X (DiG); 83-89115-69-2 (NDAP)

ISSN 0860-1054

© Copyright by Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
i Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych — Wydział Wydawnictw

ul. Długa 6, 00-950 Warszawa, skr. poczt. 1005,

tel. (0-22) 831-17-36, 635-92-15

e-mail: editions@archiwa.gov.pl; <http://www.archiwa.gov.pl>

Nakład 500 egz.

Do druku oddano i druk ukończono w 2001 r.

w Drukarni Wydawnictw Naukowych SA w Łodzi

I. INFORMACJE O ŹRÓDŁACH DO DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI W ZBIORACH ARCHIWALNYCH

Mariusz Machynia

OSIEMNASTOWIECZNE AKTA DOTYCZĄCE HISTORII WOJSKOWOŚCI RZECZYPOSPOLITEJ W KRAKOWIE, NA LITWIE I UKRAINIE

Archiwalia dotyczące wojskowości Rzeczypospolitej XVIII w., mimo wielkich strat poniesionych podczas różnych „burz dziejowych”, zachowały się w znacznym stopniu, jednakże są porzucane pośród wielu zespołów przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich oraz zagranicznych. Niniejszy artykuł stanowi próbę zasygnalizowania problematyki, ukazania różnorodności akt wojskowych, a także stopnia ich rozczłonkowania. Jeśli akta przechowywane w instytucjach polskich są stosunkowo dobrze znane, to materiały znajdujące się w wielu instytucjach Litwy i Ukrainy dopiero od kilku lat są odkrywane na nowo, czasem po raz pierwszy trafiają do rąk historyków, a pewnie są i takie, które czekają dopiero na odkrycie. Z powodu rozległości tematu będzie to swego rodzaju „wyliczanka” instytucji, zespołów akt i przykładowych sygnatur z opisami.

Zacznijmy od Krakowa, gdzie mieści się kilka instytucji posiadających pokaźne ilości materiałów powstałych w instytucjach wojskowych i „cywilnych”, dotyczących spraw wojska lub z wojskiem związanych. Niewątpliwie najważniejsze akta wojskowe przechowywane są w Archiwum Państwowym w Krakowie i znajdują się w kilku różnych zespołach archiwalnych: Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów zawiera poważny fragment akt Kancelarii Wojskowej Stanisława Augusta i trochę akt dotyczących insurekcji kościuszkowskiej. Zespół został uporządkowany przez Sławomirę Peleszową, a fragment dotyczący kancelarii wojskowej opisany w artykule dla „Archeionu” t. 57¹. Są to akta dość znane, choć stosunkowo słabo wykorzystane. Archiwum Młynowskie zawiera także sporo innego materiału, np. przetrwała część akt prywatnego garnizonu czarnobylskiego Chodkiewiczów od połowy

¹ S. Peleszowa, *Zbiór akt wojskowych Aleksandra Chodkiewicza w Archiwum Młynowskim, przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie*, „Archeion”, t. 57, 1972, s. 127–138.

lat pięćdziesiątych do początku lat dziewięćdziesiątych XVIII w.; jak również znaleźć można tu akta dotyczące innych prywatnych milicji — radziwiłłowskiej z Ołyki², Potockich³, piechoty Czapskich z 1754 r.⁴ Podobnie jak w innych archiwach podworskich, zespół zawiera sporo korespondencji, w tym dotyczącej wojskowości lub której nadawcami bądź adresatami były osoby pełniące funkcje wojskowe.

Drugim, bardzo ważnym zespołem jest składające się z kilku części Archiwum Podhoreckie (APodh), będące archiwum hetmańskim buławy polnej, w którym oprócz literatury wojskowej, regulaminów, akt jednostek buławy polnej (regiment pieszy, regiment dragonii, chorągiew węgierska) znajdują się bogate akta dotyczące innych jednostek wojska oraz twierdzy kamienieckiej; znajdziemy w nim również sporo informacji dotyczących konfederacji targowickiej, wkroczenia Prusaków na tereny polskie w 1793 r., garnizonu częstochowskiego itp. Oto przykłady — APodh II: 19 — Księga wydanych poleceń, paszportów, patentów itp. pism hetmana polnego S. Rzewuskiego w latach 1774–1775; 28 — raporty regimentu pieszego buławy polnej w Podhorcach z lat 1762–1764; 32 — projekt regulaminu dla dragonii z lat pięćdziesiątych; 33, 34, 36 — dotyczą Gwardii Pieszej Koronnej; 38, 39 — zbiór polskich i tłumaczeń obcych regulaminów z lat 1651–1717, XVIII w.; 52 — listy imienne jednostek, regulaminy, musztra, paszporty, patenty z lat 1732–1763; 68 — księga kasowa Regimentu Pieszego Buławy Polnej za lata 1766–1767; 82 — zasady budowy fortyfikacji; 91 — lenungi i inne dotyczące chorągwi w Podhorcach z lat 1763–1772; 111 — kopiarz pism hetmana W. Rzewuskiego; 116 — księga kopii rozkazów, ordynansów i fortragów hetmana polnego z lat 1775–1793; 170 — lexicon militari 1734 r.; 254 — krytyka regulaminu 1717 r.; 256 — generalna tabela wojska koronnego z lat 1717–1719; 360–362 — Kamieniec Podolski 1734 r.; 365 — kopiał rozkazów hetmańskich z lat 1732–1749; APodh I 5/1 i następne — garnizon częstochowski; APodh IV — piechota węgierska, gwardia piesza koronna, dragonia, regiment buławy wielkiej; APodh VI — artyleria, regiment konny buławy polnej, regiment pieszy szefostwa Franciszka Piotra Potockiego, pontonierzy; APodh VII — Kamieniec, Regiment Łanowy, Regiment im. Królowej, Regiment Konny Królewicza, przednia straż, chorągiew kawalerii narodowej rotmistrzostwa S. Rzewuskiego, regiment fizylierów; APodh VIII — Dywizja Wielkopolska; APodh IX 3/85 — raport garnizonu w Białej Cerkwi z 20 VII 1782 r.

Jednak nie wszystkie akta z tego zespołu zostały uporządkowane; dopiero w ostatnich latach rozpoczęto prace z tym związane. Można tu znaleźć rozważania teoretyczne na temat różnych rodzajów wojsk, akta chorągwi węgierskich buławy polnej i wielkiej koronnej od lat pięćdziesiątych XVIII w.; podobnie — litewskich chorągwi strzeleckiej i grenadierów; korpusów milicji skarbu koronnego i litewskiego, opisanie żołnierza konnego i pieszego — druga połowa XVIII w., ordynację sądów wojskowych koronnych cudzoziemskiego zaciągu za panowania Augusta III, wykazy hiberny, sumariusze podymnego, komentarz hetmański do przepisów regulaminu z lat siedemdziesiątych XVIII w., rolę generalną artylerii koronnej z 1754 r., lokację chorągwi brygady trzeciej partii ukraińskiej Józefa Stępkowskiego, raporty jednostek tejże partii, księgę raportów warty pałacu w Podhorcach za

² Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów 262, 266.

³ Ibid. 270.

⁴ Ibid. 2521.

lata 1757–1759, specyfikacje lenungowe kilku szwadronów dragonii buławy polnej z 1734 r., testament Mikołaja Franciszka Wereszczyńskiego, mjr regimentu konnego buławy polnej z 1752 r., trochę akt dotyczących okresu targowicy.

Również w Archiwum Sanguszków znajdziemy sporo materiałów dotyczących wojska Rzeczypospolitej i prywatnego, np. Teki Sanguszków: 115/46 — sprawa Jakuba Kamińskiego przeciw Janowi Kamińskiemu o najazd na dobra Tuszebin i pobicie tam żołnierzy garnizonu zasławskiego 1762 r.; 390/13 — listy pułkownika Ordynacji Ostrogskiej Jerzego Wyhowskiego do Teofili Lubomirskiej w sprawach wojskowych; 344/11 — listy m.in. pułkownika Ordynacji Ostrogskiej Misuny do Pawła Karola Sanguszki z lat 1720–1721; 427/23 — erekcja chorągwi nadwornej P. K. Sanguszki 1721 r.; 472/4 — komput pułku Ordynacji Ostrogskiej 1726 r.; 468 — lenungi dla garnizonu dubieńskiego z lat 1730–1731; 485/19 — raporty chorągwi węgierskiej laski marszałkowskiej — 1780 r.; 494/22 — wydatki chorągwi kawalerii narodowej rotmistrzostwa Hieronima Sanguszki 1789 r.; 23 — wydatki na milicję i chorągiew wojewodzińską; 554 — wojskowość, normy sejmowe za Stanisława Augusta; 608 — wojsko nadworne klucza ilinieckiego; 1022/10 — garnizon zasławski; 678 — chorągiew krzemieniecka bośniaków, lata 1765–1790, i wiele innych.

Także inne zespoły podworskie nie są wolne od akt o charakterze wojskowym, np. w Archiwum Krzeszowickim Potockich znajdziemy: 3211 — m.in. raport od nadwornej chorągwi węgierskiej Eustachego Potockiego z 1756 r., patent oficerski dla Joachima Grzymały z 1774 r., raport I Batalionu Regimentu Buławy Wielkiej Koronnej w Cudnowie 1791 r., etat armii koronnej — ok. 1792 r.; 3217 — korespondencję do Eustachego Potockiego od porucznika de Bek, porucznika Mezericza, kapitana Hieronima Umiastowskiego z lat 1760–1762; w Archiwum Wolańskich z Rudki, np.: 29 — sprawa hiberny z 1705 r., czy pobicie Węgra w Ołyce przez żołnierzy Dubieńskich, 41 — fragmenty akt wojskowych (1793). Odpisy oryginalnych akt wojskowych z czasów insurekcji kościuszkowskiej.

Sporo akt wojskowych zawierają zbiory, np.: Teki Ambrożego Grabowskiego, w których sygnatura E 79 poświęcona jest tej materii (m.in. — Tablice lustracyjne chorągwi Kawalerii Narodowej rotmistrzostwa Józefa Służewskiego z lat 1790–1791, raport od szwadronu nr 43 rotmistrzostwa Jana Małachowskiego, wojewodzica sieradzkiego z 17 XI 1792 r.); Zbiór Zygmunta Glogera (ZZG), w którym część 6. to źródła do historii wojskowości (popisy wojska, sprawy leż zimowych, pospolite ruszenie — akta z czasów saskich, wojny północnej, epoki napoleońskiej, powstań narodowych), a wśród nich: ZZG 626 — Akta wojskowe z okresu wojny północnej 1701–1706; 631 — Uchwała ziemian i urzędników podlaskich w sprawie leży zimowych, wypłaty zaślug, Brańsk 1714 r.; 633 — Inwentarz cekhauzów artylerii koronnej: Biała Cerkiew, Okopy Św. Trójcy, Puck, Śniatyn z lat 1701–1726; 636 — Korespondencja pułkownika Leona Kuczyńskiego do hetmana Klemensa Braniciego z lat 1727–1763; 638 — Armia koronna w czasach saskich — sprawy finansowe, lenungi, kwity kwarciarne, pogłówne żydowskie z lat 1700–1760; 644 — Wojsko doby stanisławowskiej — raporty, tabele rozliczeniowe, korespondencja wojskowa (akta luźne) z lat 1763–1794; 652 — Insurekcja kościuszkowska — raporty (list Wawrzeckiego), rozporządzenia, dekrety komisji porządkowych, kwity poborowe i rekwizycyjne z 1794 r.

Nie wolno pominąć ksiąg grodzkich i ziemskich, które są kopalnią wszelkiej wiedzy historycznej, np. do ksiąg województwa krakowskiego wpisywano m.in.

treści o charakterze wojskowym — ordynanse, hiberny i podatki, skargi na szkody żołnierskie, listy przypowiednie, patenty, czasem spisy żołnierskie, a w okresie wcześniejszym także role regimentowe, np.: w księdze grodzkiej sudeckiej nr 70, s. 1273 z roku 1725 znajdziemy informacje o chorągwi pancernej Józefa Lubomirskiego, w księdze nr 183 z 1769 r. różne zapiski dotyczące chorągwi pancernej Skórzewskiego; w grodzkiej bieckiej nr 364, s. 712 jest rejestr wydatków różnych na chorągiew pancerną chorążego sandomierskiego Morsztyna, stojącą na zimowej konsystencji w dzierżawie bratkovskiej 16 IV 1712 r.; w relacji grodzkiej krakowskiej nr 201 z 1768 r. m.in. znajdziemy informacje dotyczące Gwardii Konnej Koronnej i partii małopolskiej.

Biblioteka Czartoryskich i Muzeum Narodowe

Bardzo ważna instytucja mająca w swym posiadaniu wiele cennych archiwaliów wojskowych z XVIII w., dotyczą one jednostek komputowych Rzeczypospolitej i milicji nadwornych, w tym — archiwum hetmańskie Sieniawskiego, akta Szkoły Rycerskiej, korespondencja hetmanów Jana Klemensa Branickiego i Michała Kazimierza Ogińskiego, korespondencja i papiery wojskowe gen. Grzegorza Longina Czapskiego, pamiątniki brygadiera Józefa Kopcia i płka Stanisława Fiszer; zbiory Aleksandra Wejnerta — wypisy do dziejów wojska, zbiory Wincentego Łosia — fragmenty korespondencji gen. artylerii koronnej Rybińskiego, zbiory Ursyna Rusieckiego, Łojki i Czackiego, papiery Czapskich (Antoniego i Mikołaja) — korespondencja i trochę akt dotyczących głównie 3. Regimentu Pieszego, papiery gen. Benedykta Kołyszki, Tadeusza Kościuszki, korespondencja Antoniego Madalińskiego, Franciszka Paszkowskiego, Józefa Poniatowskiego i in.

Przykładowo wymienia sygn.: 699, 791 — patenty i abszty oficerskie; 1077 — artyleria koronna, regiment łanowy i in., wydatki z lat 1716–1729; 1098 — rejestr wojska polskiego do 1745 r.; 1695 — Etat wojska Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 22 V 1792 r., artykuły o komisji wojskowej; 1706 — Etat tymczasowy na 69 125 głów z 1789 r.; 1709 — Różne wojskowe, m.in. raport z 1791 r. z manewrów pod Gołębiem; 1784 — Etat z 1777 i krsp., s. 527 kopia raportu Thomasa Wroughtona do lorda Suffolk; 2206 — Listy gen. Cocceja z lat 1767–1769; 2252 — m.in. rozkazy z kampanii 1792 r.; 2556 — Etat wojsk koronnych z 29 III 1793 r.; 2635 — Tabele i inne z lat 1712–1788 (m.in. specyfikacje wojsk i jeńców), s. 321 m.in. raport chorągwi husarskiej złotej pułku ordynacji ostrogskiej 20 V 1764 r.; 2644 — nota dla gwardii. Lata 1712–1788, wydatki m.in. na piechotę garnizonu szkłowskiego; 2648 — „Tabelle wojsk. 1707–1783”. Spisy (tabele) regimentów i garnizonów z lat 1707–1789, w tym s. 525 tabela Gwardii Galicyjskiej z 1783 r.; 2649 — Tabele gwardii koronnych z lat 1745–1779; 2654 — akta dotyczące artylerii koronnej i prywatnej, regesty cekhausów itp.; 2684 — Rachunki i akta dotyczące milicji nadwornej i regimentów szefostwa XX Czartoryskich z lat 1720–1806, w tym s. 5–7 spis generalicji z patentami i forsztalacje 1764 r.; 2848 — Materiały dotyczące lejbgwardii z końca XVIII w.; 3179 — Papiery z lat 1790–1791, a w nich m.in.: s. 47 — ordynans w sprawie stopni Kawalerii Narodowej, s. 103 — numerowanie guzików w kawalerii narodowej, s. 447–448 — forsztalacje w pułku przedniej straży Arnolda Byszewskiego, s. 465 — likwidacja kasy regimentu szefostwa Czapskiego 18 III 1791 r., s. 531–533 wyrachowanie komputu i płacy regimentu pieszego z 8 kompani, itp.; 3215 — Listy, m.in. o tabeli gwardii pieszej koronnej; 3508 — s. 227–230 — stan faktyczny i etaty z brygad kawalerii narodowej i puł-

ków przedniej straży, s. 233 — etat czterekompanijnego batalionu, s. 341–344 — fortragi szefów i generałów (1792), s. 595 — rozkaz dla Lubomirskiego o rangach; 3739 — Listy w sprawach celnych, wojskowych i in., m.in. Zofii i St. Denhoffów; 3743 — Różne wojskowe, w tym rolle regimentowe z lat 1700–1762; 3775 — Rymkiewicz. Rzetelne i dokładne opisanie korpusu Dąbrowskiego.

Biblioteka Jagiellońska

Biblioteka Jagiellońska jest kolejną krakowską instytucją posiadającą materiały o charakterze wojskowym, np. sygn.: 6059 — Księga chorągwi chorągwi pancernej Józefa Ossolińskiego z 1753 r. i in.; 6082 — Journal parolów i rozkazów od generała komenderującego Józefa Poniatowskiego w obozie pod Braclawiem 1791/1792; 6095 — „Opis starszeństwa officerów przez całe wojsko koronne 1781”, Opis starszeństwa... W. Ks. Lit. z 1781 r.; 6096 — Funkcje i powinności wszystkich stopni żołnierskich i oficerskich. Regulaminy; 6284 — Papiery Falkowskich dotyczące m.in. artylerii koronnej — XVIII w.; 6212, 7027 — Materiały dotyczące konfederacji barskiej; 7594 — Archiwum Macieja Sołtyka, a w nim m.in. patenty oficerskie; 7745 — Konopkowie z Modlnicy, w nim m.in. akta dotyczące powstania kościuszkowskiego; 8927 — Różne papiery wojskowe z lat 1725–1791.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Także w Bibliotece PAN pośród różnorodnych zbiorów i korespondencji są przechowywane akta wojskowe, np. w aktach: Ogińskich, Kajetana Ghigiottiego — do powstania kościuszkowskiego, Maurycego Haukego, Tadeusza Kościuszki, Hugona Kołłątaja, Józefa Poniatowskiego, Stanisława Augusta. Oto przykład bardziej szczegółowy: sygn. 6127 (Ogińscy) — akta dotyczące Regimentu 1. Grenadierów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w tym: lista starszeństwa oficerów i podoficerów z 1789 r., spis oficerów z 1790 r., fortragi z tego regimentu podpisane przez płka Rymińskiego, rolla oficerów, rekomendacje oficerskie, fortragi Pułku 2. Przedniej Straży z 1790 r.

Litwa, Wilno

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne

Najważniejsze na Litwie są zbiory Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego, a w nim najważniejszy zespół zachowany bez mała w całości — Komisja Wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego (Lietuvos Džidžiozės Kunigaikštystės Karo Komissija) z lat 1708–1794 (fond 25) oraz akta dotyczące konfederacji targowickiej i hetmańskie Szymona Kossakowskiego. Oto tylko kilka przykładów: sygn. S. A. (Sieniei Aktai — stare akta): 4157 — rolle, lenunglisty wojsk Wlk. Ks. Lit. z lat 1791–1794; 18276 — korespondencja przychodząca do Departamentu Wojskowego w latach 1784–1788; 18289 — dotyczy pułków przedniej straży; 18373 — rolle, raporty, patenty z 1792 r.; 18380 — 8 Regiment Pieszy Domu Radziwiłłów.

Kolejnym zespołem jest Komendant Zamku Wileńskiego (Wilnius pilies komendantas) 1619–1795. Ważne są mikrofilmy sporządzone w Moskwie z Ksiąg Kancelarskich Metryki Litewskiej, a w nich m.in. listy przypowiednie, patenty i dymisje oficerskie. Poza tym, jak wszędzie, materiały wojskowe znajdują się w aktach grodzkich i ziemskich oraz zespołach podworskich.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego

Sporo akt wojskowych posiada również Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, np. rkp.: 1178 — „Księga czyli rachunek Kassy Leyb Regimentu na rok 1736”; 1329 — „rachunek generalny tak percept jako y ekspens z pieniędzy odebranych a die 26 XI 1730 ad diem 20 X 1731 y ekspensowanych przeze mnie kapitana Mafflera za ordynansem J. W. Pana Sapiehy wojewody podlaskiego generała lejtnanta od kawalerii wojsk WXL”; 1358 — „lustracja chorągwi Imć pana Oberrsztlejtnanta De Monlet” 5 X 1730 r.; 2048 — „Księga Robienia Mundurów tak dla Grenadierów jako też y Frey-Poczty, tudzież po wiele dla każdego wychodzi na kompanię w Wysokim Litewskim stojącą 19 V 1775”.

Biblioteka posiada wiele korespondencji i akt rodzinnych, w tym m.in.: Sapiehów, Chodkiewiczów, Sołtanów, Sołłohubów, np. w tych ostatnich są akta dotyczące Jana gen. adiutanta (1773–1783), gen. gen. Antoniego i Jerzego, gen. artylerii koronnej A. F. Brühla, gen. Przebendowskiego itd.

Ukraina

Centralnyj Derżawnyj Istoryczenyj Archiw Ukrainy, Kyjew (Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy w Kijowie)

CDIAU w Kijowie, ze względu na swój centralny charakter, posiada sporo materiałów dotyczących wojska Rzeczypospolitej, są one jednak dość rozsypane zarówno pośród fondów, jak i w ich ramach. Oto przykłady:

Fond 48 — Sapiehowie, np. opis 2, sprawa 3 — drukowany rozkaz hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ks. Branickiego i Komisji Wojskowej o zaciągu do kawalerii narodowej i przekształceniu regimentów dragonii w pułki przedniej straży z 12 II 1789 r.

Fond 49 — Archiwum Potockich z Tulczyna — duże fragmenty potężnego niegdyś archiwum, a w nich resztki archiwaliów wojskowych: opis 1, sprawa 31 — rozkazy generałów lejtnantów komenderujących dywizją ukraińską Józefa Stempkowskiego i Stanisława Szczęsnego Potockiego do regimentu ostrońskiego i innych w sprawach asystencji wojska z lat 1780–1785; sprawa 41 — wypłaty dla prywatnego garnizonu humańskiego z lat 1781–1791; 171 — Conduit lista sztabów i oberoficerów Brygady III Kawalerii Narodowej w miesiącu sierpniu 1787 r. podana; 178 — Conduit lista regimentu pieszego ostrońskiego w styczniu 1789 r. podana; 185 — nota z rewizji koszar Wielopolskich 1780 r., m.in. sprawy: 1492, 1497, 1517, 1518, 1521 — dotyczą wojny z Rosją z lat 1733–1735; 2090 — Raport od brygady pierwszej kawalerii narodowej za czerwiec 1787 r. i raport od komend kawalerii narodowej, artylerii koronnej, dwóch pułków przedniej straży i sześciu regimentów pieszych oraz raport od brygady kawalerii narodowej Rafała Dzierżka i pierwszego pułku przedniej straży z września 1789 r.; opis 2, sprawa 301 — Percepta i ekspensa pieniędzy na chorągiew marszałkowską koronną 1783–1792 (z inwentarza wynika, że są to wydatki chorążego wielkiego koronnego!); 1465 — raporty do S. Potockiego od różnych jednostek z lat 1787–1789; 1614 — zbiór różnych akt wojskowych z XVII i XVIII w., w tym m.in.: regiment marszałka wielkiego koronnego w starostwie sanockim stojący 1715 r., komput generalny wojska z 1716 r., tabela regimentu dragonii podstolego wielkiego litewskiego 1716 r., rolla chorągwi marszałkowskiej 1736 r., lenunglista kompanii grenadierskiej wojewody kijowskiego w garnizonie mohylowskim 1760 r., nota względem rozlokowania

brygady trzeciej kawalerii narodowej 1784 r. itd.; 1644 — forsztelacja Krzysztofa Karwickiego na rotmistrza kawalerii narodowej 1789 r.; opis 3, sprawa 17 — Percepta i ekspensa kasy generalnej tulczyńskiej od 24 VI 1777 do 24 VI 1793 r. Oprawna księga, prowadzona kaligraficznie, licząca 240 kart. Poza sprawami cywilnymi zawiera spisy lenungów prywatnych garnizonów: tulczyńskiego, brahiłowskiego, mohylowskiego, humańskiego, komendy targowickiej i tzw. ludzi dworskich. Pod koniec tej księgi znajdują się wydatki złożone przez dobra Szczęsnego Potockiego na jednostki targowickie od 1792 r., tj. na brygadę kawalerii narodowej Suchorzewskiego, na regiment pieszy województwa braclawskiego i na pułk lekkiej jazdy pod imieniem Humański; sprawa 131 — Regesty podanych do likwidacji ćwierci II/V 1762... jednostek kawalerii koronnej. Jest to oprawna księga w formie średniowiecznej dutki, licząca 215 ss., zawierająca spisy wszystkich chorągwi kawalerii koronnej z podziałem na jednostki. Choć z inwentarza wynika, że jest to tylko spis żołnierzy i oficerów husarskiego pułku królewskiej kawalerii; i wiele, wiele innych.

Fond 236 — Lubomirscy, np.: opis 1, sprawy 104, 105 — listy Józefa Lubomirskiego z Czeczelnika do Stanisława Szczęsnego Potockiego z lat 1784–1789 w sprawach wojskowych; podobnie listy Michała Lubomirskiego z Dubna w sprawach wojskowych; opis 2, sprawa 251 — od tego numeru rozpoczynają się akta dotyczące garnizonów prywatnych, a w nich: komput pułku Lubomirskich stacjonującego w Biłolówce i Sestriniówce w woj. kijowskim 1751 r.; drobne sprawy garnizonu w Połonnem w latach pięćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w.; akta garnizonu lubarskiego z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w., w tym rejestr zbroi przyjętej z Międzyrzecza, specyfikacja na remont karabinów, spisy składu osobowego, raporty, lenunglisty, inne wydatki, specyfikacje, korespondencja do komendanta rtm. Łukasza Solarewicza; rozporządzenia i korespondencja Jerzego Marcina Lubomirskiego (rzecz o tyle ważna, że w 1775 r. fundował regiment pieszy koronny z części tych żołnierzy, nie do końca rozdzielając prywatnych od koronnych, co było przyczyną wielu sporów); materiały odnoszące się do garnizonu w Barze (piechota, dragonia i kozacy), rejestry, role, spisy, finanse z lat 1774–1781.

Fond 241 — Branicki, opis 1, sprawa 36 — pisma hetmana litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła do hetmana polnego koronnego Jana Klemensa Branickiego z 1744 r.

Fond 243 — Poniatowscy, opis 1, np. sprawy 7, 8 — Patent i dymisja dla Jana Szmida sztabschirurga pułków królewskich, sprawa 8 — spis broni wydanej porucznikowi Grabowskiemu z magazynu w Starym Konstantynowie na polecenie Poniatowskiego w 1792 r.

Fond 250 — Mniszchowie, np.: opis 2, sprawa 55 — o postojach wojska koronnego w Gródku (dobra Mniszchów) w 1791 r.; opis 3, sprawa 9 — Patent hetmański dla Jerzego Mniszcha na regiment pieszy 1726 r.

Fond 254 — Tarłowie, np.: opis 1, sprawa 82 — rozmieszczenie wojsk wojewody lubelskiego na leże zimowe (Mazowsze, Podlasie) w 1716 r.; 83 — spis oficerów i żołnierzy chorągwi węgierskiej marszałka koronnego z 1731 r., 84 — spis oficerów i żołnierzy regimentu pieszego Tarły 1731 r.; 110 — spisy oficerów kilku regimentów dragonskich z 1716 r.; 114 — tabele garnizonów Lwowa, Białej Cerkwi, Latyczowa i in. z lat 1733–1748; 116 — rejestr chorągwi nadwornej z 1740 r.,

117 — komput królewskiego pułku husarskiego 1740 r., 127 — rejestr zapasowych części żelaznych dla artylerii z lat 1739–1748; bardzo bogata korespondencja głównie z pierwszej połowy XVIII w.

Fond 256 — Zamojscy, np.: opis 1, sprawa 1362 — raporty milicji Ordynacji Zamojskiej z 1767 i 1769 r.; 1459 — specyfikacja płacy garnizonu zamojskiego z 1 VII 1770 r.

Fond 2219 — Michałowscy (opis 1) i Jerlicze (opis 2), np.: opis 2, sprawa 1 — materiały dotyczące m.in. chorągwi, w których służyli Jerliczowie, w tym rejestry, koła rycerskie i in.

Fond 2230 — Poniński Adam, podskarbi wielki koronny, np.: sprawa 1 — Suplika rotmistrza Mustafy Kryczyńskiego i innych Tatarów litewskich w sprawie nadania im dóbr; sprawy 17, 18 — asygnacje, kwity itp. związane z wydatkami na garnizon cudnowski w latach 1773–1734, zlecenie rzemieślnikom żydowskim na wykonywanie metalowych części do mundurów. Są także kontrakty majątkowe z osobami piastującymi funkcje wojskowe.

To tylko przykłady wzięte z kilku zespołów podworskich (właściwie ich resztek — czasem obszernych), a są przecież inne, np.:

Fond 6 — Kijowska Komisja Pograniczna, lata 1735–1789, m.in. zawiera doniesienia komendantów polskich oddziałów wojskowych o napadach na dwory i innych niepokojach.

Fond 220 — Kolekcja dokumentów kijowskiej archeologicznej komisji z lat 1369–1899, a w niej np.: nr 393 — Przywilej Augusta III dany płkowi i regentowi koronnemu Józefowi Kajetanowi Duninowi Karwickiemu założyć miasto Wielki Mizocz w łuckim powiecie na prawie magdeburskim, 23 IX 1761 r.; nr 458 — Pułkownik A. Suworow wymaga ukarania poddanych, którzy na jarmarku w Biłgoraju pobili 4 rosyjskich żołnierzy, 1770 r., Lublin; nr 479 — Patent na gen. artylerii litewskiej dla Kazimierza Sapiehy, 10 IV 1773 r.; nr 528 — Dymisja ze służby por. kawalerii narodowej Tomasza Łętowskiego z chorągwi starosty sądeckiego Stanisława Małachowskiego, 8 VIII 1780 r.; tutaj znajdziemy patenty carycy dla synów hetmana Franciszka Ksawerego Branickiego, jeden z 1785 r. dla Aleksandra na chor. w gwardyjskim pułku preobrażeńskim i drugi z grudnia 1791 r. na por. dla Władysława Branickiego w tymże samym pułku; nr 565 — gen. płk Iwan Dunin rekomenduje do nagrody rtm. Fedora Romanowicza z siewierskiego pułku karabinierów za odwagę w bitwie z polskimi wojskami pod Połonnem, Lublin 7 XII 1792 r.

Fond 484 — Akta kontraktowe Sądu Głównego Departamentu Cywilnego Guberni Kijowskiej — zespół w swej naturze nie wojskowy, jednak zawierający wiele informacji biograficznych o ludziach piastujących funkcje wojskowe, np.: opis 3, sprawa 270, s. 617–623v — okoliczności śmierci brygadiera Rocha Jerlicza w 1800 r., w tym wzmianka o istnieniu w jego posiadaniu archiwum wojskowego; sprawa 277, nr 23, k. 56 — Kijów manifestacja. Franciszek Sariusz Łażniński gen. mjr wojsk polskich przepisuje staroście bachtyńskiemu Kajetanowi Hajkowskemu część wsi Hodychy w pow. żytomierskim; sprawa 279, nr 763 — fragment genealogii linii Ildefonsa Strutyńskiego, posła starodubowskiego, gen. mjra i członka Departamentu Wojskowego i jego synów Józefa i Hieronima — rotmistrzów kawalerii narodowej i Walentego — mjra, 1807 r.

**Centralny Derżawnyj Istoryczenyj Archiw Ukrainy, Lwiv
(Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie)**

CDIAU we Lwowie, podobnie jak archiwum kijowskie, posiada wiele cennych materiałów dotyczących historii wojskowości Rzeczypospolitej XVIII w. Z tego punktu widzenia najważniejszy jest fond 181 — Archiwum Lanckorońskich, zawierający akta lustracji wojska koronnego przeprowadzonej przez pisarza polnego koronnego Kazimierza Rzewuskiego, z lat 1790–1791. Mikrofilm z tych akt jest w posiadaniu AGAD⁵. Poza tym fond 181 zawiera wiele innych, interesujących akt, np.: sprawa 477 — listy szefa Pułku 1. Przedniej Straży Krzysztofa Dunin Karwiczkiego z Uchanki z 1792 r. do K. Rzewuskiego, m.in. w sprawie bitwy pod Dubienką; 504 — listy kpt. J. Przedpeńskiego do K. Rzewuskiego z 1792 r.; 505 — kilka listów ks. Józefa Poniatowskiego do K. Rzewuskiego; 594 — korespondencja ppłka Franciszka Ksawerego Froelicha na temat królewskiego batalionu grodzieńskiego z lat 1780–1783; 2313 — rejestr chorągwi pancernej Michała Zbrożka i inn. chorągwi oraz korespondencja w sprawach wojska z lat 1688–1760; 2316 — akta chorągwi husarskiej buławy wielkiej koronnej pułkownikostwa Michała Rzewuskiego, krajczego koronnego z lat 1717–1739 (kwity, rejestry, asygnacje, raporty itd.); 2317 — korespondencja i rejestry chorągwi, m.in. wojewody smoleńskiego z lat 1718–1735; 2318 — materiały dotyczące chorągwi nadwornej Rzewuskiego z lat 1733–1768; 2570 — dekret hetmana Józefa Potockiego z 1738 r. w sprawie dyscypliny wojskowej.

Sporo (sprawy o numerach powyżej 2700) jest materiałów dotyczących regimentu łanowego począwszy od lat trzydziestych XVII w. do sześćdziesiątych XVIII w. (ze względu na fakt istnienia fragmentu archiwum Tarłów w fundzie Lanckorońskich). Jest także dużo akt dotyczących konfederacji barskiej.

Fond 181, opis 1 zawiera również informacje o szkodach poczynionych przez jednostki wojskowe, np.: sprawa 5679 — doniesienia i skargi na chorągiew Rostkowskiego stacjonującą w kluczu jagielnickim w 1741 r.; 5827 — skargi na szkody wojskowe poczynione w starostwie stopnickim w latach 1704–1716 i in., w tym kwestie hiberny i podymnego.

Lwowskim zespołem jest fond 835 — Archiwum Lubomirskich (przeworscy) — jedno z kilku archiwów Lubomirskich rozrzuconych w kilku miastach Polski i Ukrainy, a w nim oczywiście trochę materiałów dotyczących wojska, np.: sprawa 1493 — m.in. o stacjonowaniu jednostek polskich na Ukrainie w latach 1703–1704, gen. lejtn. Jerzy Ignacy Lubomirski; 1523 — listy Antoniego Jezierskiego, płka Zboińskiego i gen. mjr. Różyckiego w sprawach wojskowych, 1721–1752; 1543–1544 listy dotyczące Michała Lubomirskiego szefa regimentu ostrogskiego, 1780–1781; 1550 — listy Stanisława Lubomirskiego do austriackiego dyrektora dystryktu i władz wojskowych w sprawie rozmieszczenia oddziałów wojskowych w zamkach łańcuckim i wiśnickim; 1664 — akta dotyczące prywatnego garnizonu rzeszowskiego, tygodniowe raporty, kwity na umundurowanie, 1765 r. i in.

W fundzie 836 — Archiwum Treterów, znajdziemy np.: sprawy 575–581 — akta chorągwi husarskiej marszałka wielkiego koronnego dowodzonej przez towarzysza i namiestnika tejże chorągwi Michała Tretera, podwojewodziego stężyckiego z lat sześćdziesiątych i początku siedemdziesiątych XVIII w.; sprawa 849 zaś to obra-

⁵ Fond 181, opis 2, nr 1259–1292.

chowanie kompanii kpt. Gerstenzweiga z Gwardii Pieszej Litewskiej z 12 XII 1787 r. Wówczas tą kompanię przejął od Aleksandra Gerstenzweiga Jęczmieńskiego kpt. Baltazar Treter.

Akta wojskowe w bibliotekach lwowskich

Biblioteka Naukowa im. Stefanyka (Ossolineum), a w niej np.: sygn. 461 — Archiwum Luba Radziwińskiego z materiałami wojskowości; 6739 — fragmenty Archiwum Lubomirskich z Równego z aktami wojskowymi z XVII i XVIII w., a wśród nich np.: ordynanse hetmańskie, rolla Regimentu Pieszego Buławy Polnej z 1752 r., tabele dotyczące załogi Kamieńca Podolskiego z lat 1752–1753, raport garnizonu Połonnego z 1767 r., ranglista Regimentu Pieszego im. Potockich (nr 14) z 1789 r., raport od regimentu pieszego ostrońskiego (nr 13) z 20 III 1794 r. i wiele innych; 7286 — dokumenty genealogiczne Massalskich, w tym patent chorąski Kawalerii Narodowej Litewskiej z 1790 r. dla Onufrego Massalskiego; 8037 — papiery Lubienieckich dotyczące m.in. gen. lejtn. wojsk koronnych Antoniego.

Biblioteka Naukowa Uniwersytetu we Lwowie posiada w swoich zbiorach rkp. nr 1093/III — fortragi całego wojska Obojga Narodów wszech zaciągów JKM Rzeczypospolitej z lat 1776–1779.

Kamieniec Podolski

Kamianec-Podilskij miskij derżawnyj archiw (Miejskie Państwowe Archiwum w Kamieńcu Podolskim) jest jednym z lokalnych historycznych archiwów Ukrainy. Posiada głównie zespoły z XIX w., jednakże i pośród nich znajdziemy materiały dotyczące osiemnastowiecznej wojskowości Rzeczypospolitej. Nie są to materiały o generalnym znaczeniu, ale o charakterze przyczynkarskim, pozwalającym na uzupełnienie niejednego szczegółu.

Fond 230 — Podolska Deputacja Szlachecka — ze względu na wszelkiego rodzaju akta dowodowe stanowi skarbnicę wiedzy o losach osób związanych z wojskiem, posiadających majątki na Podolu (podobnie rzecz się ma w wypadku akt innych deputacji). Do akt biograficznych, biograficzno-wojskowych (patenty, dymisje, poświadczenia służby itd.) i in. dołączano często akta o znaczeniu wyłącznie wojskowym; na przykład w aktach Dzierżków⁶ są dokumenty brygady kawalerii narodowej, której bryg. był Rafał Dzierżek; w aktach Gembarzewskich⁷ są dokumenty charakteryzujące kariery wojskowe w artylerii i piechocie koronnej, tj. Józefa, Jana Kantego i Rocha Hipolita; w aktach Gołuchowskich⁸ — kopia dymisji z 1794 r., płka Antoniego Gołuchowskiego, sekretarza legacji króla i Rzeczypospolitej przy dworze carycy i zaświadczenie o jego służbie; w aktach Karszów (Kierszów)⁹ — materiały dotyczące Marcina, Józefa i Bazylego służących w Kawalerii Narodowej.

Fond 227 — Podolskie Gubernatorstwo — pośród tysięcy sygnatur znajdziemy raporty generał-gubernatora z 1797 r., m.in. o wyprzedazy polskiego mienia wojskowego pozostałego po jednostkach kawalerii¹⁰.

⁶ Fond 230, sprawy 2447, 2448, 2548.

⁷ Ibid., sprawa 1921.

⁸ Ibid., sprawa 2229.

⁹ Ibid., sprawa 3047.

¹⁰ Fond 227, sprawa 3.

Na koniec jeszcze raz trzeba wspomnieć o aktach grodzkich i ziemskich — nieocenionych dla każdego rodzaju wiedzy historycznej, w tym oczywiście wojskowej — przechowywanych w archiwach Kijowa, Lwowa, Wilna i Mińska, o którym nie było tu mowy. Zaryzykować też można twierdzenie, że niewiele jest takich zespołów akt odnoszących się do XVIII w., które byłyby całkowicie wolne od treści wojskowych. Idealem byłoby opracowanie rodzaju przewodnika (inwentarza?, katalogu?) poprzedzonego gruntowną kwerendą, weryfikacją i systematyzacją akt przechowywanych w wielu archiwach i bibliotekach Polski, Litwy, Rosji, Ukrainy, a może i innych państw.

Zofia Wojciechowska

STAROPOLSKIE AKTA WOJSKOWE W ARCHIWUM PAŃSTWOWYM W POZNANIU

Staropolskie akta wojskowe, zachowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu, to głównie materiały wytworzone w związku ze sprawowaniem sądownictwa nad pospolitym ruszeniem i wojskiem zaciężnym w XV–XVIII w. oraz akta sądów konfederackich i komisji porządkowych cywilno-wojskowych z XVII i XVIII w.

Do połowy XVI w. sądownictwo nad pospolitym ruszeniem wykonywał wyłącznie król, który był najwyższym sędzią w wojsku. Nie zawsze jednak sądził osobiście. Często z jego upoważnienia, a także z upoważnienia sejmu, pospolite ruszenie sądzili wojewodowie, kasztelanowie lub komisarze królewscy. Władza sądowa kasztelana odnosiła się do chorągwi pochodzących z terenu jego kasztelanii. Sądził on sprawy o przekroczenie dyscypliny wojskowej i wyrządzenie szkody materialnej osobom cywilnym. W czasie wypraw wojennych działały natomiast obozowe sądy wojewódzińskie, którym podlegali wojskowi rekrutujący się z terenu danego województwa. Sądy te pracowały kolegialnie i rozpatrywały sprawy karne i cywilne. Komisarze natomiast stanowili gremium sfornowane na polecenie króla, na czas potrzebny do rozpatrzenia powierzonych im spraw.

W zasobie AP w Poznaniu zachowały się akta sądu obozowego z czasów wyprawy pospolitego ruszenia na Wołoszczyznę w latach 1497–1498 oraz związane z nimi — akta sądu komisarzy, ustanowionych przez króla w 1501 r. dla ukarania szlachty, która nie wzięła udziału w tymże pospolitym ruszeniu.

Sąd obozowy 1497 r. zorganizował Jan Sędziwój Czarnkowski, wojewoda kaliski, później także poznański. Na ogół wojewoda organizował sądy dla jednego województwa, ale w tym wypadku sąd wojewody kaliskiego obejmował szlachtę województw kaliskiego i poznańskiego (widocznie było już wówczas wiadomo, że Czarnkowski wkrótce zostanie również wojewodą poznańskim). Sąd ten odbywał swoje roki w oznaczonych terminach, podczas postojów na trasie posuwania się wojsk. Działała wtedy także kancelaria, która była nie tylko organem pomocniczym sądu, ale także urzędem samodzielnie przyjmującym zeznania i transakcje. Kancelaria przyjmowała — wnoszone przez żołnierzy — wpisy niesporne (inskrypcje), których treścią były transakcje czasowe (głównie pożyczki) i jednostronne oświadczenia woli, a także protestacje żołnierzy i skargi ludności cywilnej przeciw żołnierzom. Kancelaria przyjmowała też relacje, a nawet rezygnacje (w przypadkach

nałych i pilnych, uzasadnionych tym, że kontrahenci mogli nie wrócić z wyprawy). Ponieważ jednak sąd wojewody nie był sądem właściwym dla akt wieczystych, a jego kancelaria nie miała uprawnień do ich przyjmowania, po powrocie z wyprawy rezygnacje były przepisywane do ksiąg starościńskich. W czasie pokoju i stacjonowania wojsk, kancelarie sądów wojskowych nie były już samodzielnymi urzędami, lecz spełniały funkcje pomocnicze dla tych sądów. Ich pisarze zajmowali się aktami, a jednocześnie byli członkami sądów wojskowych. Natomiast sprawy między ludnością cywilną a wojskiem przyjmowała wówczas kancelaria urzędu grodzkiego.

Na czele sądu komisarzy królewskich, sformowanego w 1501 r., stał Andrzej Szamotulski, wojewoda poznański, następca Sędziwoja Czarnkowskiego na tym urzędzie. Sądził on osobiście przy pomocy sędziego i w obecności asesorów. Wykonawcą wyroków był starosta generalny Wielkopolski. Sąd komisarzy zakończył działalność w 1510 r., kiedy to, zgodnie z ustawą, starostowie złożyli swoje księgi w grodach.

Wpisy sądu obozowego i sądu komisarzy królewskich znajdują się obecnie w dwóch księgach z lat 1497–1511. Pierwsza (formatu folio), została w początkach XX w. zaliczona do zbioru ksiąg grodzkich poznańskich, druga (formatu dudki) do ksiąg grodzkich kcyńskich. Po ich wyjęciu utworzyły osobny zespół. Do księgi formatu dudki dodano też karty, które wcześniej znajdowały się w księdze grodzkiej poznańskiej, w serii rezygnacji z drugiej połowy XV w. Natomiast fragment akt sądu komisarzy królewskich z 1509 r. został wszyty do księgi grodzkiej kcyńskiej z lat 1454–1509 i tam znajduje się do dziś. Przemieszczenie akt nastąpiło wskutek tego, że po zakończeniu wyprawy wojennej w 1498 r. oddano je do grodu poznańskiego, gdzie akta wieczyste miały być przepisane do ksiąg starościńskich. W 1501 r., gdy rozpoczął działalność sąd komisarzy królewskich, do akt sądu obozowego dołączono rejestr żołnierzy z 1498 r. oraz rejestr żołnierzy z wyprawy czeskiej 1474 r. i używano tych materiałów jako podstawy do wystawiania pozwów szlachcie nieobecnej na wyprawie wołoskiej. Księgi lub ich części zostały też przemieszczane później, w czasie licznych transportów akt Rzeczypospolitej Szlacheckiej po rozbiorach Polski. Ewidencyjnie uporządkowali je Leon Białkowski, a później Janina Bielecka w AP w Poznaniu¹.

Pierwsza księga wpisów sądu obozowego i sądu komisarzy królewskich zawiera akta sądu odbywanego w obozach (*in locis campestribus*), zakładanych na trasie przemarszu wojsk w czasie od 24 V 1497 r. do 1 I 1499 r. W skład sądu, któremu przewodniczył Sędziwój Czarnkowski wojewoda kaliski, wchodził także wicewojewoda i podsędek kaliski oraz inni asesorzy i pisarz. Pierwsze wpisy tego sądu zostały wniesione na stacji w majątku Biezerzany, a następne w obozach koło wsi: Padniewo, Parkanie, Bronisław, Bantkowo, Śmiłowice, Dąb, Mąkolino, Winica w ziemi mazowieckiej, w obozie nad rzeką Bug (Buk) obok miasteczka Kamienice na Mazowszu, w obozach obok miasteczek: Łukowo, Biskupice w ziemi lubelskiej i Busko, obok wsi Cieniów blisko ziemi podolskiej, obok miasteczek: Jagielnice w ziemi podolskiej i Czerwone nad rzeką Nestr, gdzie obozowano w dniach

¹ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV–XVIII w.*, Poznań 1965, s. 115–117; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 160.

2–12 VIII 1497 r. W lipcu i sierpniu 1497 r. sądzili: wicewojewoda Jakub Brudzyński i sędzia Maciej Sierosławski oraz inni asesorzy i pisarz, *in loco campestri* koło miasteczka Wielatowo, a także w obozach koło miast i miasteczek: Biskupie, Śleszyn, Bartowice w ziemi sieradzkiej, Skrzynno i Boleszczyn w ziemi sandomierskiej. Do 11 IX 1497 r. sąd zasiadał: w obozie obok miasteczka Śniatyń nad Dniestrem, nad rzeką Prut w ziemi mołdawskiej i koło Chocimia nad Prutem. W dniach 18–20 IX 1497 r. sąd odbywał się w miejscu obozowym, położonym za miasteczkiem Seret na Wołoszczyźnie. W dniach 25 IX–23 X 1497 r. obozowano obok miasta Suczawa, potem nad rzeką Seret i obok miasteczka Śniatyń. Na podstawie Metryki Koronnej wiadomo, że w obozie pod Suczawą był obecny król Jan Olbracht, który skonfiskował majątki ziemskie szlachcicom nieobecnym na wyprawie wojennej. W dniach 3 I–23 VI 1498 r. sąd odbywał swoje posiedzenia w Kłecku (Kleczk), pod przewodnictwem Sędziwoja Czarnkowskiego, wojewody kaliskiego. Dnia 1 IX 1498 r. sąd zasiadł w Sandomierzu, a później: w obozie koło miasta Marszewo w ziemi sandomierskiej i w miasteczku Przytyk. Od października 1498 r. do stycznia 1499 r. miejscem sądu było KłECKO (KlecZsko), a przewodniczył sędzia Jakub Swinarski.

W omawianej księdze wpisy sądu obozowego przeplatają się z wpisami sądu komisarzy królewskich z lat 1501–1510. W 1501 r. sąd ten zasiadał w Poznaniu pod przewodnictwem Andrzeja z Szamotuł, wojewody kaliskiego, którego król powołał na stanowisko wielkiego komisarza, w obecności podsędka kaliskiego i wicewojewody pyzdrowskiego, pełniących funkcje dodatkowych komisarzy. W 1509 r. sąd pracował w Szamotułach, a w jego składzie było czterech komisarzy (oprócz Andrzeja Szamotulskiego) i kilku świadków. W początku roku 1510 miejscem sądu nadal były Szamotuły, a tworzyli go: wojewoda kaliski, sędzia i pisarz grodzki poznański jako powołani przez króla sędziowie komisarze, w obecności więcej niż 6 świadków. Wpisy od kwietnia 1510 r. do marca 1511 r. zostały uczynione podczas zejścia się sądu do Poznania. Sądził nadal Andrzej z Szamotuł — teraz już wojewoda poznański, wraz z kasztelanem przemęckim jako komisarzem, w obecności starosty generalnego Wielkopolski (Łukasza z Górki, kasztelana łądzkiego potem poznańskiego) oraz kasztelana międzyrzeckiego i in. świadków. Rozpatrywali oni sprawy przeciwko osobom, które nie stawily się na wojnę, a więc nie wypełniły podstawowego obowiązku spoczywającego na szlachcie, posiadającej dobra ziemskie.

Księga formatu dudki nosi tytuł: „Liber iudicii campestris” i także zawiera wpisy sądu działającego podczas wyprawy wołoskiej 1497 r. Wpisy te dokumentują postanowienia stron podejmowane od 25 V 1497 r. do 10 IX 1498 r. *in locis campestribus* na trasie przemarszu wojsk: koło Trzemeszna, Padniewa, Ostrowa, obok miast i miasteczek: Młyny, Parkanie, Bronisław, Bortkowo, Kurowo, Dąb, Liny w ziemi dobrzyńskiej, Proboszczewice w ziemi mazowieckiej, Kamieniec, Wchanie w ziemi ruskiej, Jagielnica, Czerwone blisko rzeki Nestr, Śniatyń nad Dniestrem po stronie wołoskiej, nad rzekami Prut i Seret. W marcu 1498 r., już w drodze powrotnej, sąd zasiadł w Czarnkowie, a w czerwcu tego roku — *in loco campestri* koło Trzemeszna, Wielatowa, Ostrowa w ziemi kujawskiej, i blisko miejscowości Wtorek i Biskupie. W sierpniu 1498 r. sąd zasiadł w Sandomierzu pod przewodnictwem wicewojewody kaliskiego Jakuba Brudzyńskiego, a we wrześniu tego roku — w Marszewie w ziemi sandomierskiej, gdzie sądził Sędziwoj

Czarnkowski, wojewoda kaliski, z udziałem asesorów. Na końcu tej księgi znajduje się także kilka kart wpisów sądu komisarzy królewskich, działającego pod przewodnictwem Andrzeja z Szamotuł, wojewody kaliskiego potem poznańskiego. Wpisy te sporządzono w Szamotułach w latach 1506–1508. Inną część akt sądu wojewody szamotulskiego spisano w Poznaniu i w Szamotułach w lipcu i sierpniu 1509 r. i weszły do księgi grodzkiej kcyńskiej z tego okresu. Są to głównie postanowienia wojewody, zwalniające wskazanych szlachciców z udziału w wyprawie wojennej, np. z powodu złego stanu zdrowia². Te liczne zwolnienia oraz masowe konfiskaty dóbr za niestawienie się na wyprawę wołoską, świadczą o postępującym upadku idei pospolitego ruszenia, w którym coraz trudniej udawało się utrzymać dyscyplinę i skuteczność bojową. W tej sytuacji król posługiwał się także wojskiem zaciężnym, formowanym na czas wojny. Król mianował wówczas dowódców, którzy w jego imieniu dokonywali werbunku, a żołd wypłacany był ze skarbu państwowego. Wojsko takie brało udział już w wojnie trzynastoletniej (1454–1466 r.). Władzę sądową nad wojskiem zaciężnym sprawował król, który od połowy XVI w. zaczął przekazywać ją hetmanom (hetman Jan Tarnowski pierwszy sprawował ten urząd dożywotnio). Samodzielną władzę sędziowską hetmanów nad wojskiem zaciężnym potwierdziła ustawa z 1590 r.³ W skład swojego sądu hetman powoływał rotmistrzów i poruczników; w nagłych wypadkach sądził sam. Sądy hetmańskie istniały do upadku władzy hetmańskiej, tj. do 1764 r., kiedy powołano komisję wojskową. Urząd hetmana wznowiono jeszcze na krótko w latach 1776 i 1792, w okresie konfederacji.

Archiwum Państwowe w Poznaniu nie posiada akt sądów hetmańskich (dla wojsk zaciężnych). Natomiast ich oblaty można znaleźć w księgach grodzkich, w aktach sądu skarbowego, komisji cywilno-wojskowej, w aktach miejskich i w zbiorach prywatnych. W aktach grodzkich oblatowano bowiem lauda sejmikowe, konstytucje, uniwersały, listy hetmańskie, zawierające często postanowienia w sprawach wojskowych. W księgach relacji grodzkich lub w osobnych protokołach juramentów znajdują się informacje i protestacje o zniszczeniach dokonanych przez wojsko oraz wpisy i oblaty zeznań stron. Podobny materiał zawierają akta komisji cywilno-wojskowej. Sąd skarbowy wytworzył akta związane z sądzeniem cywilów za nie wypełnianie obowiązków względem wojska (głównie podatkowych oraz dostaw żywności i furazu). W aktach miejskich znaleźć można natomiast materiały związane ze stacjonowaniem wojsk zaciężnych w miastach.

W wyniku zmian w charakterze sił zbrojnych wytworzyły się trzy rodzaje sądów: dla pospolitego ruszenia oraz dla wojsk zaciężnych osobno polskiego i cudzoziemskiego autoramentu. Ustawa z 1621 r. na nowo wprowadziła w pospolitym ruszeniu jednostkowe sądy kasztelańskie jako sądy pierwszej instancji i kolegialne sądy kasztelańskie jako sądy drugiej instancji z możliwością apelacji do króla. Szlachta zebrana na pospolite ruszenie pod Kaliszem we wrześniu 1621 r. postanowiła, że „JMP kasztelan jeden pułk sam poprowadzi przy którym urzędnicy ziemscy dla

² Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Księgi sądu obozowego i sądu komisarzy królewskich, sygn. 1–2; *ibid.*, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kcyni, sygn. 2, s. 304–309.

³ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1, cz. 1, 1572–1616, wyd. W. Dwo-rzaczek, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydawnictwo Źródłowe Komisji Historycznej, Poznań 1957, s. 131.

czynienia sprawiedliwości być mają i JM sobie za porucznika za consensem wszystkich ur. Marcina Wyleżyńskiego obiera. Drugi pułk poprowadzi JMP Stanisław Kobierzycki także od wszystkich obrany a porucznika JMP Kolnickiego mu przydali a obok niego JMP Wojciecha Mycielskiego”. W sądach pospolitego ruszenia zasiadał więc kasztelan oraz sąd ziemski i wybrani przez szlachtę deputaci. W 1649 r. kasztelan kaliski Jakub Rozdrażewski, powołując się na konstytucję z 1621 r. przysięgał „sądy te które w ciągnięciu na pospolite ruszenie idąc sprawiedliwie [...] bez wszelakiego na strony respektu odprawować”. Takimi samymi słowami przysięgali wówczas: Wojciech Szoldrski, Stanisław Krzycki w miejsce Wawrzyńca Rostworowskiego, Jan Lipski, Władysław Gądkowski i Andrzej Radoliński, jako sędziowie wybrani przez kasztelana i szlachtę powiatu kaliskiego. W 1651 r., przed udaniem się na miejsce popisu przed pospolitym ruszeniem, przybyli do urzędu grodzkiego kaliskiego, i zgodnie z konstytucją królewską 1621 r., tę samą rotę wypowiadali urzędnicy ziemscy i delegaci spośród szlachty: Jakub Rozdrażewski kasztelan kaliski, Maciej Lipski stolnik kaliski, Wawrzyniec Przyborowski podczaszy kaliski, Władysław Gądkowski miecznik kaliski, Marcin Napruszewski burgrabia ziemski kaliski, Krzysztof Twardowski pisarz grodzki gnieźnieński, Andrzej Radoliński, Jan Lipski i Kazimierz Mikołajewski — wybrani na sędziów przez kasztelana i szlachtę powiatu kaliskiego. Kasztelan miał prawo zwolnić też niektórych szlachciców od udziału w wyprawie wojennej, głównie ze względu na zły stan zdrowia, przyjmując w ich miejsce inne osoby⁴.

Sądy złożone z kasztelana, sądu ziemskiego i deputatów działały każdorazowo, aż do rozejścia się pospolitego ruszenia, a do ich kompetencji należało wydawanie wyroków w sprawach o przekroczenie dyscypliny wojskowej przez żołnierzy oraz o zatargi wojska z ludnością cywilną, powstałe w czasie przemarszu i stacjonowania wojska. Apelacje od wyroków tych sądów kierowano do króla lub trybunału.

Ustawa 1621 r. zwolniła sędziów grodzkich od udziału w pospolitym ruszeniu. Dzięki temu w czasie trwania działań wojennych, mimo że nie urzędowały sądy ziemskie ani grodzkie, czynne były kancelarie grodzkie. Nad porządkiem w kraju czuwali wówczas wojscy ziemscy. Sędziowie grodzcy, razem z wojskimi i deputatami szlachty, tworzyli sądy w terenie opuszczonym przez pospolite ruszenie. W 1651 r. do Kalisza zjechali: Andrzej Twardowski podsędek ziemski i surogator kaliski oraz Jan Wawrowski wojski ziemski i pisarz grodzki kaliski „dla zatrzymania pokoju i bezpieczeństwa pospolitego, rządu dobrego, sądów abo i czynienia sprawiedliwości świętej ukrzywdzonym” po wyjściu pospolitego ruszenia na wojnę kozacką. Sądy złożone z sędziów grodzkich, wojskich ziemskich i deputatów szlachty działały w Poznaniu i Kaliszu, tj. na terenie jurysdykcji starosty generalnego, i obejmowały całe województwo. Zadaniem ich była dbałość o bezpieczeństwo w miastach, miasteczkach, wsiach, kościołach, dworach i na drogach publicznych oraz sądenie przestępców. Dla obrony przed zbrojnymi bandami „biegunów hultajów tak jezdnych jako i pieszych” zobowiązywały do uzbrojenia się i gotowości: szlachtę zwolnioną od pospolitego ruszenia, mieszczan, chłopów, cechy i bractwa⁵.

⁴ APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu (dalej: Kalisz Gr.), sygn. 253, f. 605–606; sygn. 274, f. 581v–584v; sygn. 276, f. 203–205.

⁵ APP, Kalisz Gr., sygn. 276, f. 222–223.

Na przełomie XVI i XVII w. wzrosło znaczenie sejmików ziemskich jako instytucji, przy pomocy której szlachta sprawowała władzę na terenie swojego województwa. Proces ten, któremu sprzyjały częste wówczas bezkrólewia, doprowadził w końcu do znacznej decentralizacji władzy państwowej. Sejmiki uchwałyły podatki i rozliczały poborców, dysponowały zebranymi funduszami i nadzorowały skarbowość wojewódzką. Wykształcenie się skarbu wojewódzkiego pozwoliło sejmikom z kolei na zaciąganie oddziałów wojskowych i wypłatę im żołdu. Naborem i ćwiczeniem tego wojska, zwanego powiatowym lub wojewódzkim, zajmowali się rotmistrze, mianowani początkowo przez króla spośród dwóch kandydatów, przedstawionych przez sejmiki. Od połowy XVII w. sejmiki przejęły już pełną zwierzchność nad tymi chorągwiami. Odtąd same wybierały rotmistrzów i opłacały chorągwie ze skarbu wojewódzkiego. Utrzymanie dyscypliny wojskowej w chorągwiach, a więc sądownictwo nad żołnierzami, należało do rotmistrzów. W roku 1650, w czasie powstania Chmielnickiego, szlachta wielkopolska zgromadzona na sejmiku relacyjnym w Środzie, biorąc za przykład komisję lubelską, ustanowioną przez sejm dla zapłaty wojsku i rozliczenia poborców, powołała do życia własną, partykularną komisję dla „rozprawy żołnierza powiatowego”. Komisja objęła swą jurysdykcją oba województwa wielkopolskie oraz ich zobowiązania względem żołnierzy. Głównym zadaniem komisarzy był obrachunek liczby chorągwi i regimentów wystawionych przez województwa na kampanie wojenne, rozpatrywanie skarg żołnierskich i pretensji ludności oraz wypłata należności za zasługi z uchwalonych podatków i retent, tj. płatności wymagających egzekucji. Asygnacje na sumy dla wojska wydawał sejmik (marszałek sejmiku). Z tym dokumentem zgłaszali się do skarbu komisji po pieniądze rotmistrzowie poszczególnych chorągwi. Na potrzeby wojska odbierali oni sumy z podatków czopowego i szelężnego, płaconych przez miasta oraz z podatku pogłównego. Sejmik szlachecki przejął więc część uprawnień centralnego aparatu administracji skarbowej, tj.: sejmu, podskarbiego, Trybunału Skarbowego Radomskiego oraz powoływanych doraźnie komisji zapłaty wojsku we Lwowie, Lublinie, Warszawie lub Sandomierzu⁶.

Wiele informacji związanych z funkcjonowaniem chorągwi wojewódzkich zawierają lauda sejmikowe oraz akta skarbowe z okresu rządów sejmikowych. Pisma sejmików, tj. instrukcje dla posłów, uchwały, czyli lauda oraz zaświadczenia wydawane pojedynczym osobom, czyli legacje oblatowano w księgach grodzkich. Stąd materiał aktowy sejmików jest rozproszony głównie w księgach relacji grodzkich, w księgach ziemiańskich oraz w aktach komisji cywilno-wojskowych. Lauda sejmikowe z lat 1572–1632 zamieścił W. Dworzaczek w wydawnictwie źródłowym *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*. Natomiast w aktach Komisji Skarbowej Poznańskiej, przechowywanych w AP w Poznaniu, znajdują się m.in. wykazy asygnacji wydanych dla „wojska tak koronnego jak i cudzoziemskiego zaciągu” oraz same asygnacje, zestawienia sum wpłacanych przez różne miasta wielkopolskie na zaspokojenie asygnacji, wystawionych decyzją sejmiku na rzecz chorągwi wojskowych, wykazy chorągwi i regimentów, i rozliczenia z deputatami chorągwi (głównie pułkownikami), tj. zestawienia sum w gotówce wypłaconych im

⁶ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów twórcy archiwum skarbowego samorządu sejmikowego w XVII i XVIII w.* [w:] *Miscellanea historico-archivistica*, t. 12, Warszawa 2001, s. 40–42.

ze skarbu komisji, oraz wykazy asygnacji sejmikowych uprawniających ich do odbioru określonych sum bezpośrednio w miastach (z bieżących podatków i rent), na potrzeby konkretnych chorągwi. Wśród materiałów wytworzonych i zgromadzonych przez Komisję Skarbową Poznańską znajdują się także ekstrakty z akt lwowskiej komisji hiberny, zawierające zestawienia podziału hiberny, rozpatrywane na posiedzeniach tej komisji w latach 1690–1695 i obejmujące cały kraj. Wyszczególnione są tam m.in. wydatki na cele wojskowe oraz spisy chorągwi i regimentów, które odebrały należną im kwartę ze skarbu królewskiego. Jest też „Repartitia generalna wojska JKM i Rzeczypospolitej na całą Rzeczpospolitą. . .”, czyli zestawienie sum przeznaczonych przez Trybunał Skarbowy Lwowski i Trybunał Skarbowy Radomski na potrzeby chorągwi i in. oddziałów wojskowych we wszystkich województwach i ziemiach Rzeczypospolitej. Wymienia ono wszystkie jednostki terytorialne oraz chorągwie, regimenty i in. oddziały tam stacjonujące⁷.

Kolejnym przejawem działalności politycznej i wojskowej szlachty w okresie istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej były konfederacje. Przy ich pomocy szlachta już wcześniej wywalczyła sobie wiele praw i przywilejów, ograniczających władzę królewską i uprawnienia innych stanów. Od czasu bezkrólewia, po śmierci ostatniego Jagiellona (1572 r.), konfederacje były natomiast zawiązywane przez szlachtę w myśl przekonania, że cały stan szlachecki może bezpośrednio uczestniczyć w rządzeniu państwem. Celem konfederacji w XVII i XVIII w. było też ratowanie ojczyzny przed nieprzyjacielem. Taką rolę spełniały np.: konfederacja tyszowiecka, zawiązana w 1655 r. w czasie potopu szwedzkiego, konfederacja gołąbska z 1672 r. przeciw Turkom i konfederacja sandomierska, zawiązana w 1703 r. dla obrony kraju w czasie wojny północnej. Szersze cele miała konfederacja barska 1768 r., natomiast konfederacja targowicka 1792 r. była z punktu widzenia prawa rokoszem, gdyż Konstytucja 3 maja 1791 r. uznała zawiązywanie konfederacji za przeciwne porządkowi publicznemu. Zwykle konfederację zawiązywało jedno województwo, a inne przyłączały się do niego. Konfederacja obejmująca cały kraj nosiła nazwę generalnej. Na czele konfederacji wojewódzkiej początkowo stał marszałek, później dołączyli do niego konsyliarze jako asesory. Wszyscy oni byli wybierani na sejmikach konfederackich i składali przysięgę na wierność konfederacji⁸. Naczelnym organem konfederacji była walna rada, zatwierdzająca uchwały większością głosów (nie wymagano jednomyślności). Uchwały konfederacji uzyskiwały ważność po zatwierdzeniu ich przez sejm. Dla realizacji swoich celów konfederacje musiały opanować wojsko i administrację kraju oraz podatki na utrzymanie wojska.

Konfederacja generalna przyznawała sobie władzę wyższą od królewskiej i na mocy tych uprawnień znosiła wszystkie sądy królewskie i tworzyła własne, organizowane na wzór sądów kapturowych. Sądowi konfederackiemu w województwie przewodniczył marszałek konfederacji, a w skład tego sądu wchodził trybunał ziemski i deputaci z grona szlachty. Kompetencje sądu obejmowały sprawy wojskowe i podatkowe w obrębie województwa.

Nawiązując do tradycji pierwszych konfederacji i postanowienia pierwszego sądu kapturowego (1572 r.), który na czas swego działania zniósł sądy ziemskie

⁷ APP, Komisja Skarbowa Poznańska, sygn. 12, 15, 18, 21, 25, 32.

⁸ APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie, sygn. 190, f. 94–97v (1703 r.).

i grodzkie, ale zostawił kancelarie grodzkie, również późniejsze konfederacje stosowały taką praktykę, tj. pozwalały urządzać kancelariom grodzkim. Pisarz grodzki lub ziemski zostawał zwykle pisarzem konfederacji; brał też udział w kadenacjach sądu, pisał i gromadził akta, a następnie oddawał je do kancelarii grodzkiej, gdzie były przepisywane, oprawiane i przechowywane. Tam też oblatowano uchwały i zarządzenia konfederacji oraz przyjmowano pisma do niej kierowane. Jednocześnie kancelaria grodzka tworzyła własne akta sądownictwa niespornego.

W zasobie AP w Poznaniu zachowała się tylko jedna j.a. akt konfederacji gołębskiej z 1673 r., tylko z terenu województwa inowrocławskiego. Akta te tworzą dwie składki, znajdujące się dawniej w księdze grodzkiej inowrocławskiej. Ich treścią jest powołanie sędziów oraz sprawy podatkowe, zaległości podatkowych i sprawy z poborcami podatków. Sąd składał się ze starosty kruszwickiego jako marszałka, sędziego i podsędziego ziemskiego inowrocławskiego, dwóch trybunów (wojskich) i dwóch sędziów konfederacji, pracujących w obecności m.in. burgrabiego grodzkiego, pisarza grodzkiego, instygatora, poborców podatkowych województwa inowrocławskiego oraz delegatów szlachty. Częścią integralną księgi grodzkiej inowrocławskiej są natomiast akta sądu nad pospolitym ruszeniem, sprawowanego pod przewodnictwem wojskiego i sędziego grodzkiego w 1672 r. („violatae securitas sub tempus expeditionis bellicae” — naruszenie bezpieczeństwa w czasie wyprawy wojennej). Sprawa odbywała się na podstawie pozwu królewskiego, skierowanego przeciwko pisarzowi i rewizorowi albo rzeczoznawcy szacującemu wysokość ceł królewskich na kamerze fordońskiej, na wniosek władz miasta Bydgoszczy o pobieranie niesłusznych opłat w czasie pobytu króla na wojnie⁹.

Nie zachowały się również akta następnych konfederacji, w tym także barskiej. Stało się tak być może dlatego, że zawiązana w obliczu traktatu rozbiorowego „Generalna Konfederacja Obojga Narodów” uznała konfederację barską za nieprawą i nieważną, w związku z czym, uniwersałem datowanym w Warszawie 24 VII 1773 r. „od spisku barskiego odstąpić wchodzące w niego osoby determinowała”¹⁰. Do akt konfederacji barskiej uniwersał ten nie przykładał wagi, w związku z czym wiele materiałów zaginęło. Zachowały się natomiast liczne wpisy obrazujące działalność konfederacji barskiej, umieszczone głównie w serii relacji grodzkich, m.in.: uniwersały marszałków, lauda dotyczące Izby Konsyliarskiej i opinia wojska na temat tej izby, rejestry wydatków na chorągwie, na utrzymanie felcerów regimentarskich i miejsc dla rannych żołnierzy, pisma związane z formowaniem pułków piechoty i jej umundurowaniem oraz wykazy nałożonej piechoty, czyli kontyngenty określające liczbę rekrutów, jaką miały wystawić poszczególne powiaty, pisma w sprawie podatków na wojsko, w sprawie rabusiów itp. Relacje grodzkie, a także akta miast ukazują ofiary i wysiłek ludności cywilnej oraz straty materialne ponoszone przez miasta i wsie całego kraju. Zniszczenia i straty w trakcie działań wojennych wyrządzały zarówno wojska nieprzyjacielskie, jak i własne, a pogłębiały je rabunki, kontrybucje itp.¹¹

⁹ APP, Księgi Sądu Konfederacji gołębskiej województwa inowrocławskiego, sygn. 1; APP, Akta sądu i urzędu grodzkiego w Inowrocławiu, sygn. 119, s. 384–386.

¹⁰ APP, Kalisz Gr., sygn. 416, s. 1055–1057.

¹¹ APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Gnieźnie, sygn. 206, s. 15–16; A. Czarnecka,

Zachowały się natomiast akta sądu konfederacji targowickiej. Marszałkiem tej konfederacji w Wielkopolsce został Łukasz Bniński, sędzia ziemski poznański. Uniwersałem z 30 VIII 1792 r. zniósł on sądy ziemiańskie, a wprowadził konfederackie pod nazwą: „Sądy nasze konfederackie Jenerała Województw Wielkopolskich”. Sąd zasiadał w Poznaniu i obejmował swoim działaniem trzy województwa: poznańskie, kaliskie i gnieźnieńskie oraz ziemię wschowską, czyli teren podległy staroście generalnemu Wielkopolski¹². W tym czasie nie działały sądy ziemskie ani grodzkie, tylko kancelaria grodzka przyjmowała wpisy spraw niespornych. Otwarcie kancelarii grodzkiej poznańskiej nakazał starosta Kazimierz Raczyński w liście do Jakuba Bilińskiego — regenta grodzkiego i sekretarza konfederacji. Wraz z kancelarią poznańską otwarto wszystkie kancelarie jurysdykcji starościńskiej¹³.

Sąd konfederacki urzędował w Poznaniu. Sędziów, zwanych konsyliarzami, wybierały sejmiki. Pracowali oni w kompletach trzyosobowych, nie licząc marszałka. W każdym komplecie sędziów był sekretarz, mianowany przez marszałka dla spisывania sentencji wyroków. Protokoły natomiast pisał sekretarz konfederacji Biliński. Wyroki zapadały większością głosów lub jednomyślnie, podpisywali je wszyscy konsyliarze¹⁴.

Zachowane akta to jedna j.a. aktykancji dekretów tego sądu dla województwa poznańskiego, 2 j.a. (tj. protokół i aktykancja) dla województwa kaliskiego i tak samo dla województwa gnieźnieńskiego, razem 5 j.a. Księgi te zawierają wpisy wyroków sądu konfederackiego w sprawach majątkowych między szlachtą a duchownymi i szlachtą a miastami i mieszczanami — głównie bankierami i kupcami, także żydowskimi. Niektórzy właściciele dóbr ziemskich, występujący jako strony w tych sprawach, pełnili funkcje wojskowe, jak np. generał adiutant królewski, generał artylerii litewskiej, generał major wojsk koronnych, były brygadier kawalerii narodowej, rotmistrz kawalerii narodowej, pułkownik, kapitan i porucznik wojsk koronnych, major wojsk saskich, kawalerowie orderów, a także wojski ziemski, czyli zastępca kasztelana w sprawach wojskowych. Sprawy, często wcześniej zeznawane przed księgami grodzkimi, rozpatrywane były na podstawie pozwów wnoszonych przez strony pokrzywdzone, np. zbrojnym najazdem na dobra i „wybiciem” z posesji, zabranie ludzi, inwentarza i mienia ruchomego, pobiciem poddanych, a czasem i samego właściciela, zbrojnym najazdem na teren, o który strony już od dawna toczyły spór, zaoraniem kopców i granic lub drogi. Toczono też spory o samo posiadanie dóbr lub o zniesienie kontraktów zastawnych, o zwrot sum pożyczonych na skrypt lub na słowo, o zapłatę za dostarczone towary. Wyroki nakazywały naprawienie szkód i zapłatę za straty, naznaczały kary cielesne i pieniężne, zarządzały zjazd konsyliarzy konfederacji na miejsce przestępstwa czy sporu, lub przeżysk prawny spornej sumy — od jednej strony sporu na drugą¹⁵.

Koszty ekonomiczne konfederacji barskiej w województwie poznańskim (1768–1772), pr. mgr. pod kier. prof. J. Topolskiego, Poznań 1967.

¹² APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu (dalej: Poznań Gr.), sygn. 1207, f. 472, 538a, 475a (uniwersał i ordynacja dla sądu); „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 137.

¹³ APP, Poznań Gr., sygn. 1207, f. 475; „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 137.

¹⁴ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg...*, s. 164–168.

¹⁵ APP, Księgi Sądu Konfederacji Generałału województw wielkopolskich w Poznaniu, sygn. 1–5.

Innego rodzaju materiałami wojskowymi są akta komisji porządkowych cywilno-wojskowych. Komisje te powołał Sejm Czteroletni w 1789 r. dla sprawowania administracji terenowej (nadzór nad miarami i wagami, naprawa dróg, szkoły parafialne, zakłady dobroczynne i szpitale). Komisarzy, których było przeciętnie 15, wybierały sejmiki na okres dwóch lat. Działali oni kolegialnie w kilku grupach i podlegali centralnym komisjom rządowym.

Wkrótce komisjom porządkowym cywilno-wojskowym dodano także czynności policyjne, jak np. kontrola przyjezdnych, wydawanie paszportów i sporządzanie spisów ludności oraz sprawy wojskowe, jak rekrutowanie wojska i kwaterunek, organizowanie magazynów dla wojska, dostarczanie podwód. Komisje te sprawowały również sądownictwo w sprawach należących do ich kompetencji. W przypadku obozowania wojska na terenie podległym komisji cywilno-wojskowej delegowała ona do obozu dwóch swoich komisarzy, którzy wraz z jednym oficerem, wyznaczonym przez komendę obozu, tworzyli tam sąd. Do kompetencji takiego sądu należało rozpatrywanie (w pierwszej i drugiej instancji) skarg na wzajemne krzywdy między wojskiem a ludnością cywilną, bez względu na jej przynależność stanową, podobnie jak w sądach komisji skarbowej.

Delegowani w teren komisarze tej komisji opracowali podstawy podatku na potrzeby wojska, zwanego ofiarą dziesiątego grosza, a także spisu ludności i lustracji.

Kancelarie komisji zaczęły zakładać nowy system prowadzenia akt. Korespondencję z komisją wojskową i z komisją policji składano mianowicie do osobnych teczek, zaprowadzono protokół czynności. Pisarze mieli bowiem swoje osobne zakresy czynności i gromadzili materiały potrzebne im do urzędowania. Urząd oddzielił się więc od kancelarii, która stała się organem pomocniczym urzędu i sądu. Kancelarią komisji cywilno-wojskowej kierował regent, którego zastępował wiceregent mający też pieczę nad sprawami archiwum¹⁶.

W dniu 22 IX 1792 r. konfederacja targowicka zarządziła przejęcie akt komisji cywilno-wojskowych przez konfederacje wojewódzkie. Było to formalne zlikwidowanie komisji, w wyniku czego jej akta często zostawały bez opieki i zaginęły. Komisje cywilno-wojskowe odnowiła konstytucja grodzieńska 1793 r., która też zmniejszyła liczbę komisarzy i przedłużyła czas ich funkcjonowania. Jednak w Wielkopolsce postanowienia jej nie weszły w życie.

Komisje porządkowe cywilno-wojskowe nie zdołały zorganizować własnego archiwum. Ich akta (nie oprawione) były przechowywane w archiwach grodzkich¹⁷. Spośród nich przechowały się akta tej komisji dla województwa poznańskiego i województwa kaliskiego. Akta poznańskie składały się z kilku zeszytów, które w latach dwudziestych XX w. oprawiono w jeden gruby tom. Tworzą go materiały z roku 1790, m.in. wyjęta z akt grodzkich poznańskich oblata laudum sejmiku średzkiego, powołującego komisarzy komisji cywilno-wojskowej, oraz przysięga regenta kancelarii. Ponadto tom zawiera pisma przysyłane do poznańskiej komisji cywilno-wojskowej przez różnych nadawców, z którymi komisja korespondowała. Od Komisji Wojskowej Obojga Narodów w Warszawie (której celem była „czułość o dobro i opatrzenie żołnierza”) komisja poznańska, której przewodniczył Tomasz

¹⁶ APP, Komisja Porządkowa cywilno-wojskowa województwa kaliskiego (dalej: Kalisz CW), sygn. 3, s. 424, 490.

¹⁷ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg...*, s. 181–184.

Mielżyński, otrzymywała odpowiedzi na własne pisma, ale przede wszystkim — akty normatywne: często drukowane uniwersały, listy, nakazujące np. skupowanie i magazynowanie zboża i in. artykułów żywnościowych dla wojska, określające wysokość dostaw zbóż, siana itp. z każdego dymu (za godziwą opłatą), i podające przy tej okazji plan rozlokowania wojska koronnego (dywizji, brygad i chorągwi) na terenie Wielkopolski, ustalano wysokość żołdu dla żołnierzy poszczególnych formacji, aby mogli sami płacić za kwatery i żywność dla siebie i koni, nakazywano wojsku karność na postojach i przemarszach i umożliwiano pokrzywdzonym dochodzenie sprawiedliwości w komendach garnizonów, nakazywano komisji porządkowej cywilno-wojskowej powiatu poznańskiego nadesłanie taryf dymów dla ustalenia liczby rekrutów z ziem i powiatów. Rozporządzenia w sprawie ilości zboża przewidzianego do zakupienia dla magazynów wojskowych Komisja Wojskowa Obojga Narodów opracowywała wspólnie z Komisją Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego. W sprawie uregulowania problemu miar i wag, z propozycją wydania taksy i ustanowienia pieczęci do oznaczania produktów żywnościowych, pisał do komisji również podwojewodzi poznański. Przedstawiciele wojska, np. pułkownik komendant garnizonu poznańskiego czy szef regimentu kierowali do komisji poznańskiej pisma w sprawach utrzymania wojska, gdyż z powodu wysokich cen mięsa, chleba, stancji i opału żołnierze nie mogli utrzymać się sami, czego skutkiem były częste dezercje. Wojsko domagało się więc od komisji ustanowienia taksy cen, „aby żołnierz krzywdzony nie był i nie miał przyczyny dezertować”. Dowódcy wojskowi kierowali też do komisji prośby o rozstrzygnięcie sporów z mieszkańcami miast i wsi, w których wojsko stacjonowało, głównie w kwestii opłat za żywność i uzyskania podwód za cenę ustaloną przez komisję. Szef chorągwi kawalerii narodowej prosił też o uregulowanie sprawy używania pastwisk przez wojska stacjonujące w dobrach ziemskich, kwestii rozlokowania i utrzymania szwadronów, chorągwi itp. w różnych miejscowościach Wielkopolski. Dowódcy poruszali też problem braku ludzi w regimentach, prosili o nie przenoszenie regimentu poznańskiego w inne miejsce, kierowali oficerów, wybranych przez komisję porządkową cywilno-wojskową poznańską, do zasiadania w komisjach cywilno-wojskowych w Poznaniu i Gnieźnie.

Akta odzwierciedlają też pracę komisarzy. Przykładowo komisarz delegowany do zlustrowania traktów sporządził opis dróg wiodących z Poznania: do Warszawy, do Środy — miasta sejmikowego, do Margonina i Rogoźna, do Grodziska, Buku, traktu pocztowego do Berlina, drogi do Wroniek oraz drogi do Kościana, Leszna i Głogowa. Inny komisarz sprawdzał w ratuszu poznańskim ceny mięsa i chleba oraz wagę chleba; wówczas to wezwani rzeźnicy nie stawili się, piekarze zaś przynieśli chleby, z których największe i najtańsze były zbyt lekkie, „co jest największym żołnierzy i ubogich mieszkańców uciskiem”. Komisarze komisji cywilno-wojskowej sporządzali również lustracje dóbr królewskich i duchownych w województwie poznańskim, a delegowany przez komisję oficer rejestrował w Poznaniu budynki przydatne do złożenia w nich dział i amunicji. Z tego powodu, z poznańską komisją porządkową cywilno-wojskową korespondowali także burmistrzowie, sołtysi i szlachta — właściciele dóbr ziemskich. Władze miejskie Poznania przysyłały do komisji wykazy cen zbóż, mięsa, chleba, świec itp. (podobnie czyniły władze innych miast i miasteczek). Specyfikacje kamienic w mieście Poznaniu i na przedmieściach pod kątem możliwości zakwaterowania wojska, udowadniały brak

możliwości zakwaterowania w mieście nowych wojsk, tj. artylerzystów i ulokowania tam armat i amunicji. W związku z tym załączały kosztorysy remontu zbrojowni. Władze miejskie Poznania pisały z powodu braku funduszy na utrzymanie więźniów wojskowych, w sprawie podatku serwisgeltu, wybieranego przez magistrat od domów i kamienic, i przeznaczanego na potrzeby wojska, m.in. na opał, światło itp. do kwater oficerskich (kamienice wolne od kwaterowania wojska płaciły składkę na najęcie i utrzymanie kwater). Korespondowano też w sprawie ulokowania i utrzymania odwachu i lazaretu. Władze mniejszych miast i właściciele dóbr ziemskich często prosili o zakwaterowanie wojska na ich terenie, oczekując w zamian naprawy dróg, mostów itp. Pisały też w sprawie zwolnienia od podatków, cen artykułów żywnościowych i furazu oraz w związku z występującymi na ich terenie chorobami bydła¹⁸.

Akta kaliskiej komisji cywilno-wojskowej oprawiono lub powkładano do pudełek w połowie XIX w. w ówczesnym archiwum w Kaliszu. Dziś tworzą 8 woluminów materiałów z lat 1790–1792, noszących ślady porządkowania przez kaliskiego archiwistę Józefa Szaniawskiego w drugiej połowie XIX w. oraz numery ze spisu sporządzonego wcześniej przez Walentego Huberta, naczelnika z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, wizytującego archiwa Królestwa Polskiego w latach czterdziestych XIX w. Pierwszy z tych woluminów zawiera protokoły posiedzeń drugiego kompletu komisarzy, którym przewodniczył Kazimierz Biernacki, stolnik piotrkowski w 1790 r. Komisja zasiadała codziennie z wyjątkiem świąt. Protokoły te informują m.in.: o przygotowaniu listów w sprawie ulokowania wojska w różnych miastach, w kwestii otrzymanych uniwersałów i blankietów, o przygotowaniu pism i odpowiedzi na rezolucje i listy od wojska, miast, cechów, wsi, szlachty posesjonatów, klasztorów itp. w sprawie zakwaterowania wojsk, zapłaty podatków (podymne), podwód, deztererów, osób ujętych bez paszportu, przygotowania paszportów dla przybyłych, nakładania kar (np. aresztu lub przymusowej pracy) i uwalniania od nich, w sprawie chwywania włóczęgów i przyprowadzania ich do komisji. Protokoły informują też: o obmyślaniu metod zapobiegania dezercji (uchodzenia) z wojska, o przygotowaniu rezolucji z powodu sporu garnizonu kaliskiego z cechami piekarzy i rzeźników oraz z sołtysem i pobliską gminą, o wysłaniu komisarzy dla rozpoznania zniszczonych domów w Kaliszu oraz o przygotowaniu do rewizji całego miasta Kalisza. Drugi wolumen zawiera natomiast protokoły dekrétów sądu komisji porządkowej cywilno-wojskowej województwa kaliskiego w sprawach spornych, głównie między wojskowymi a ludnością cywilną. Za nadużycia popełniane przez oficerów przeciw miejscowym mieszkańcom sąd skazywał wojskowych na karę aresztu, a poszkodowanym przyznawał gratyfikację pieniężną, kosztem żołdu sprawców awantury czy bijatyki. Wyroki nakazywały także zwrócenie właścicielom ziemskim ich poddanych, bezprawnie zwerbowanych do wojska.

Z kolei oprawna w skórę księga to „Rejestr rezolucji Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Kaliskiego z Powiatami”, czyli spis uchwał, listów, rozporządzeń itp. wydanych i wysłanych przez komisję. Ich teksty z lat

¹⁸ APP, Komisja Porządkowa cywilno-wojskowa województwa i powiatu poznańskiego i międzyrzeckiego, sygn. 1.

1790–1792 zamieszczone są w drugiej części tej książki, pt. „Protokół ogólnych ekspedycji”. Znaleźć tam można m.in. instrukcję dla komisarzy delegowanych do zrewidowania (opisania) miast pod kątem możliwości ulokowania w nich wojska, koni, amunicji, magazynów itp., korzystania z pastwisk, wyremontowania zamków starościńskich, w sprawie podatków z miast (serwisgeltu, mostowego i brukowego) i innych podatków, np. kominowego od młynarzy, podymnego od gromad wiejskich (tylko od wolnych czynszowników), a także skierowane do podwojewodzkiego zalecenie unormowania miar i wag zgodnie z prawem, listy do króla, marszałków sejmu i do skonfederowanych stanów, do magistratów miast, m.in. w sprawach spornych z cechami, głównie piekarzami i rzeźnikami, rezolucja do kancelarii grodzkich o przesłanie w formie ekstraktu tekstów wszystkich konstytucji uchwalonych przez sejm w czasie od powołania komisji, tj. od 1789 r., a przysłanych kancelariom do oblaty, rezolucja do posesorów i prezydentów miast o dostarczenie podwód, ziarna zbóż, siana itp. oraz żywności dla żołnierzy, rezolucja ustalająca marszrutę chorągwi, rezolucje w zakresie uprawnień sądowych i policyjnych komisji porządkowej (sprawy złodziei, zbiegów, paszportów, testamentów itp.), wyzywające strony do stawienia się (na wnioski oskarżyciela komisji), wyrok komisji w sprawie o zapłatę za pastwisko, zakończonej tumultem i pobiciem zaszyłym między polskim posesorem i jego pisarzem prowentowym a oficerami i żołnierzami pruskimi.

Osobno (2 j.a.) zebrano drukowane uniwersały, ordynanse i zalecenia, otrzymywane przez komisję kaliską od Komisji Wojskowej Obojga Narodów i Komisji Skarbu Obojga Narodów (Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego) w Warszawie w latach 1790–1792, oraz listy będące odpowiedziami tych komisji na noty i zapytania kierowane do nich przez komisję kaliską, głównie w sprawach związanych z zaopatrzeniem i utrzymaniem wojska oraz z tym związanych kwestiach podatkowych (głównie ofiary dziesiątego i dwudziestego grosza i podymne), w sprawie cel i monet zagranicznych, ustanowienia miejsc do odbioru podatków publicznych, stanu szpitali, spisywania ludności i przesyłania odpisów metryk chrztów, ślubów i pogrzebów, spisywania osób różnej narodowości i religii.

Z lat 1790–1792 pochodzą pisma, przychodzące do komisji kaliskiej od innych komisji porządkowych cywilno-wojskowych, np. od komisji powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej, województwa i powiatu poznańskiego, ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego, województwa ruskiego ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego, województwa łęczyckiego, województwa sieradzkiego, powiatów złączonych piotrkowskiego i radomskiego, ziemi lubelskiej i powiatu urzędowskiego, księstwa mazowieckiego ziemi warszawskiej, powiatów sieradzkiego i szadkowskiego, ziemi gostyńskiej, ziemi rawskiej powiatu bilskiego, województwa krakowskiego powiatów krakowskiego, proszowskiego i księstwa siewierskiego, oraz od innych władz i urzędów, np. dyrekcji głogowskiej cel i akcyz króla pruskiego. Ich treścią są m.in. zatargi chłopów polskich z celnikami akcyz pruskich na komorze głogowskiej (odebranie wozów ze zbożem, pobicie we wsi województwa kaliskiego), sprawy przyjęcia i ulokowania kompanii wojska w dobrach ziemskich, wykazu dymów dla wyznaczenia liczby rekrutów, a także liczne sprawy poszukiwania zbiegów, włóczęgów oraz wydawania paszportów. Znajduje się tam również, wypisany z akt grodzkich konińskich, wykaz miast, miasteczek i wsi powiatu konińskiego, które zapłaciły ofiarę dziesiątego grosza na wojsko.

Kaliska komisja porządkowa cywilno-wojskowa zgromadziła i przechowała również pisma, jakie napływały do niej od Komisji Policji Obojga Narodów w Warszawie w latach 1791–1792, w sprawie ponaglenia dostawców żywności i furażu dla wojsk Rzeczypospolitej, skierowania lekarza do pracy w województwie kaliskim, wpłat na utrzymanie szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie (przy tym spis kawalerów Orderu św. Stanisława, dokonujących tych wpłat oraz wykaz ich zaległości), wzór do opisanie funduszków pobożnych na utrzymanie szpitali i przytułków, w sprawie możliwości zakwaterowania i wyżywienia wojsk strzegących granic i zapobiegających ucieczkom włościan do innych krajów, wydawania zaświadczeń osobom wyjeżdżającym za granicę w interesach i zwracania zbiegów ze wsi i miast przez posterunki wojskowe porozstawiane przez komisje wojskowe, zapewnienia Cyganów o opiece rządowej i pozwolenia im na osiedlanie się, stosowania jednolitych miar i wag ustalonych prawem 1764 r., utrzymania żołnierzy i koni w miastach.

W tym pliku materiałów zachował się również „porządek czynności”, jaki ustaliła dla siebie komisja porządkowa cywilno-wojskowa województwa kaliskiego w 1792 r., określając tryb odbywania sądów (komisje były sądami pierwszej instancji), zakładając dwa rejestry wpisów spraw kierowanych do sądu: jeden dla spraw zwykłych, drugi dla spraw nadzwyczajnych, sądzonych od razu, ustalając zasady pracy kancelarii otwartej nawet w dni świąteczne, prowadzącej osobne protokoły: protokół rejestrujący podania, drugi — wpisujący podania wraz z odpowiedziami, wyjaśnieniami itp., osobny dla wyroków i uchwał sądu, osobny dla wpisów dotyczących obejmowania funkcji w sądach, wpływów (kauce, kary) i wydatków sądu, podający sposób powoływania regenta, komisarzy, prokuratora, instygatora i dwóch woźnych oraz odebrania od nich przysięgi. Znajduje się tam również odpowiedź Komisji Edukacji Narodowej na pytanie o możliwość ustanowienia lekarzy i aptek dla ratowania ludzi chorych. W czasie wojny 1792 r. zalecono utrzymywanie w pogotowiu ludzi i wozów dla wywozu kancelarii, archiwów i kas publicznych oraz określono zasady poboru rekrutów, z tym wiąże się list księdza kanonika skarżącego się przeciwko niemieckim i zniemczonym mieszkańcom miasta Ostrów koło Kalisza, którzy wysłali za granicę wszystkich młodych ludzi zdolnych do boju, a nałożoną na miasto powinność wystawienia określonej liczby rekrutów wypełniali zmuszając do służby wojskowej samych tylko katolików, czemu „miasto Ostrów” zaprzeczyło, pisząc, że rekruci dysydenci sami uciekli. Kanonik natomiast domagał się przysłania wojska do miasta dla opanowania sytuacji. W tym także czasie zbierano raporty o wpłatach podatkowych na wojsko, nakazano rejestrować ofiary pieniężne i składki, aby nazwiska ofiarodawców zostały uwiecznione, regulowano sprawy rozlokowania wojsk, koni, artylerii, furażu itp., zapłaty za towary i usługi, zalecano nie chować zmarłych na cmentarzach miejskich, lecz poza miastami, w miejscach niezamieszkałych, lustrowano drogi i mosty, rozpatrywano skargi o gwałty popełniane na ludności cywilnej przez żołnierzy, oraz prośby o przysłanie wojska dla obrony majątku i dworów przed wykorzystującymi zamieszanie wojenne agresywnymi i zuchwałymi rabusiami i dla ochrony przed grupami, często zbrojnymi, napadającymi na drogach. Dowódcy wojskowi natomiast domagali się, aby miasta leżące na trasach przemarszu wojsk przygotowały dla nich „wszelkie do życia ludzi i koni potrzeby [...] aby ten obywatel, który zostawując majątek swój i krewnych, życie własne za Króla i dobro

Ojczyzny poświęca w ofierze, nie doznawał wśród utrudzeń swoich niedostatku”. Dowódca wojskowy przedłożył również wykaz „potrzebnych wozów [...] do wymarszu batalionu z Kalisza do Lublina”. Wymienia tam „9 wozów [...] pod namioty i polowe rekwizyty [...], 1 wóz [...] pod narzędzia puszkarskie [...], 10 par koni [...] do ekwipażów oficerskich [...], 12 wozów [...] pod żołnierskich żon, rzeczy i dzieci”¹⁹.

Przytoczony tekst zaledwie sygnalizuje obecność spraw i problemów wojskowych z okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej w aktach tzw. staropolskich, zgromadzonych w AP w Poznaniu. Dokładne opracowanie tego tematu, podobnie jak i innych zagadnień, mających miejsce w tym okresie historycznym, wymagałoby szczegółowej kwerendy w księgach grodzkich, a przynajmniej w księgach serii relacji grodzkich.

¹⁹ APP, Kalisz CW, sygn. 1–8.

Natalia Cariowa

ARCHIWA DOTYCZĄCE WOJSKOWOŚCI W ZBIORACH CENTRALNEGO PAŃSTWOWEGO HISTORYCZNEGO ARCHIWUM UKRAINY WE LWOWIE

„Dla zrozumienia epoki całej i stanowiska w niej jakiegoś narodu konieczna jest przede wszystkim znajomość wojskowości narodu”¹.

Według klasyfikacji Tadeusza Korzona² sztuka wojenna okresu przedrozbiorowego dzieli się na: 1. Organizacje sił zbrojnych, 2. Uzbrojenie i rodzaje broni, 3. Budownictwo wojenne i kartografie, 4. Taktyka i strategia oraz 6. Kozaczczyzna. W niniejszym artykule będziemy omawiać własne tylko problemy uzbrojenia i budownictwa, ponieważ są one najpełniej przedstawione w zbiorach archiwalnych. Z okresu przedrozbiorowego w CPHAU przechowuje się 120 zespołów archiwalnych z lat 1127–1787, zawierających 81 176 j.a., czyli 3214,6 mb. Archiwum nie posiada oddzielnych zbiorów zatytułowanych Militaria i dlatego odnalezienie materiałów wojskowych możliwe jest wśród najróżniejszych zespołów, z których najcenniejsze są księgi sądowe. Chciałabym ograniczyć się do tego zbioru, zawierającego 17 zespołów z lat 1423–1784, ponieważ dokładną jego charakterystykę podał Oleg Kupczyński³.

Fond 131. Dokumenta pergaminowe, 1233–1787, 1265 j.a.

Niektóre wzmianki, mianowicie przywileje królewskie, dotyczące wzmocnienia obwarowań miejskich miasta Lwowa, znajdujemy w przywilejach Władysława II z 1415 r. (j. 51), potwierdzonym później przez Zygmunta II w Piotrkowie 1556 r. (j. 494) i Warszawie 1556 r. (j. 502), Kazimierza IV z 1479 r. o uwolnieniu mieszkańców Lwowa z podatków w związku z wydatkami na wybudowanie obwarowań miejskich (j. 224) i podobny z 1484 r. (j. 231); dekret króla Aleksandra z 1505 r. (j. 275) — Zygmunta I z 1507 r. (j. 281), tego z 1537 r., wydany w związku z pretensjami oo. franciszkanów do rajców lwowskich za nadanie placu przed klasztorem dla rozmieszczenia armat (j. 396), zezwolenie Władysława IV mieszkańcom

¹ W. Hupert, *Historja wojenna polska w zarysie*, t. 1, Lwów 1921, Wstęp, s. VII.

² T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1, Lwów 1923, s. 18.

³ O. Kupczyński, *Zemski ta grodzki sudowo-administratywni dokumentalni fondy Lwowa*, Kyjiw 1998, s. 47–51, 67, 74–76.

przedmieścia Halickiego na wybudowanie wału z wieżą obronną (j. 701). Na osobną uwagę zasługuje wpis memorialny z 1708 r. wszystkich urzędników Lwowa, zrobiony po wojnie szwedzkiej z wyczeniem różnych nieszczęść i kataklizmów we Lwowie w drugiej połowie XVII — początków XVIII w. (j. 809).

Fond 52. Magistrat miasta Lwowa 1382–1787, 3144 j.a.

Zespół ten zawiera dwa opisy. Opis 1 (czyli część 1) zawiera jednostkę dokumentalną o tematyce sądowniczej oraz finansów i ekonomiki. Wśród tych dokumentów najcenniejsze są rejestry broni, lustracje obwarowań miejskich, akta rewizji. O obwarowaniach miasta Lwowa istnieje sporo publikacji, m.in. D. Zubrzyckiego, A. Czołowskiego, W. Tomkiewicza⁴ i in. Wiadomo, że obwarowania miasta Lwowa tworzyły *pentaedre* z dwoma bramami i dwoma furtami i 17 wieżami obronnymi, z których każda należała do określonych cechów rzemieślniczych. Wszystko to było otoczone fosą i wałami podwójnymi. W czasie zaboru austriackiego z początkiem XIX w. obwarowania zlikwidowano, zostawiono tylko część muru z XV w. i z drugiej strony miasta część muru z XVII w. Tym cenniejszym źródłem badań fortyfikacji lwowskiej są materiały dozoru obwarowań Lwowa i arsenału z lat 1496–1778 i późniejszego okresu do 1848 r. (j. 42, 52). Z tych materiałów mamy dekrety Magistratu, akta rewizyjne, rejestry broni i amunicji, lustracje obwarowań miejskich, rejestry wydatków na reperacje arsenału, na oczyszczenie fos z fundacji Matczyńskiego oraz rozkaz króla Jana III Sobieskiego o taksacji i zakupieniu parceli do budowy obwarowań przedmieścia Halickiego z roku 1682 (j. 47). Dokładne opisy wież obronnych z 1617 r. (j. 42), 1686 r. (j. 43) zawierają również spisy broni i amunicji cerchow. Podobne akta Rewizji i spisu amunicji arsenału miejskiego z lat 1496–1650 (j. 282, 667, 668, 709) są ciekawe dla badań nad rozwojem sztuki rusznikarskiej we Lwowie.

Wśród materiałów kontrybucyjnych (j. 812–827) z lat 1576–1766 mamy przyswileje królewskie o zwolnieniu Lwowa i wsi podmiejskich z wypłaty kontrybucji podwodowej, dekrety Magistratu, spis mieszkańców przedmieścia Halickiego z podaniem sum na wypłatę dla lisowczyków z 1619 r. Z czasów chmielnickich są rejestry rzeczy i kosztowności mieszkańców Lwowa złożonych jako okup Chmielnickiemu (j. 814; 815, 821, 839). Niektóre materiały dotyczą pobytu wojsk we Lwowie uchwałą zjazdu rycerstwa ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego o zbieraniu po 6 groszy na utrzymanie wojska królewskiego we Lwowie z 1657 r. (j. 816) oraz rozkaz wielkiego marszałka koronnego Lubomirskiego dla komendanta Zamku Wysokiego we Lwowie o wzbronieniu zwiększenia podatków na utrzymywanie wojska z 1661 r. (j. 817).

„Si vis pacem, para bellum” — ten stary platoński aforyzm można zacytować przy lekturze do mnóstwa inwentarzy ruchomości i rzeczy osobistych mieszkańców Lwowa. Najwięcej było precjozów z XVII w., gdzie wśród różnych naczyń i sprzętu domowego znajdujemy rejestry różnej broni: muszkiety, bandolety, pistolety, szable tureckie i kozackie, pałasze, szpady, buzdycany, ładunki (op. 2, j. 53, s. 761–764, 705–710, 479–511, 119–139, 1221–1230, j. 80, s. 565–581,

⁴ D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844; A. Czołowski, *Wysoki Zamek*. Lwów 1896; W. Tomkiewicz, J. Witwicka, *Obwarowania Lwowa i ich przemiany do XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1971, z. 2–3, s. 91–204; *Obronni mury Lwowa. Galicka brama*, wyd. specjalne, Lwów 1999, s. 8.

1008–1023, j. 81, s. 816–821, 582–588, j. 90, s. 807–810 etc.) z lat 1638–1674. Ciekawy wydaje się fakt, że i wśród rzeczy kobiet lwowskich można było odnaleźć broń, np. rejestr Anny Sadanowicz z 1676 r. zawiera rusznicę z prochownicą (j. 81, s. 816–821), a rejestr Anny Stradzieckiej Iwanowej z 1639 r. zawiera pistolety, muszkiety, rusznice, pancerz żołnierski (j. 400, s. 115–116); Katarzyna Giestkowa miała pistolet i karabin (1640 r., j. 423, s. 51–53). W inwentarzu rajcy lwowskiego Aleksandra Ubaldyni delia Rippa zaznaczone są: szabla kozacka, „złotem oprawiona”, buzdycan turecki, muszkiety, pistolety, bandolety, „rusznice ptasie” (1638 r., j. 53, s. 1221–1230).

Bez wątpienia cenniejszymi źródłami są rękopisy (mianowicie spisy z okresu późniejszego) kronik lwowskich J. B. Zimorowicza (j. 1153) i J. Józefowicza „Lwow utrapiony in Anno 1704 albo Diariusz wziętego Lwowa przez Króla Szwedzkiego Karola XII die 6 Mensis Septembris Anno 1704” (j. 1166, 1167). Jeżeli pierwszy z nich opiera się na często zaginionych materiałach archiwalnych, to dzieło Józefowicza jest dokładne oraz czytelne pod względem stylistycznym.

Fond 132. Zbiór listów działaczy państwowych, cerkiewnych i społecznych Ukrainy, Polski i innych państw, XVI w. — kop. XVIII w., 1234 j.a.

12 listów Bohdana Chmielnickiego z obozu pod Lwowem do Rady Miejskiej z 1655 r. Zawierają propozycje pokoju społecznego i warunki okupu (j. 2, s. 13). List Chmielnickiego do Janosza Kemeni wojewody Transylwańskiego z 29 III 1653 r. dotyczy wymiany poselskiej i pomocy wzajemnej (j. 2). List Jurasia Chmielnickiego z Czyhyryna do Magistratu lwowskiego zawiadamia o przybyciu Pawła Teteri, pisarza wojska zaporoskiego (1661 r., j. 14)⁵.

Listy Zygmunta I z 1537 i 1539 r. (j. 15, 16) do Magistratu Lwowa zawierają wymogi nadesłania armat dla wojska królewskiego. Podobna jest treść listów królewicza Władysława (1623 r., j. 58), Zygmunta II Augusta (1550 r., j. 18, 19, 21). W listach Zygmunta III chodzi o wzmocnienie obwarowań Lwowa przed popolitym ruszeniem (1605–1621, j. 31, 32, 39, 41, 43, 47) oraz przybycie do Lwowa starosty Trembowelskiego Jakoba Pretfica dla otrzymania pieniędzy przeznaczonych na utrzymywanie wojska zaporoskiego (1591–1592, j. 26–28). Listy Władysława IV dotyczą wzmocnienia obwarowań lwowskich w myśl przeprowadzonej przez niego reformy wojennej (j. 60, 62, 63). Na osobną uwagę zasługuje list króla ze Lwowa do niezidentyfikowanej osoby o wykonaniu umów traktatu Polanowskiego i delimitacji granic z Rosją z 1634 r. (j. 59).

Z 18 listów Jana Kazimierza do Magistratu lwowskiego z okresu 1648–1667 dowiadujemy się o warunkach powrotu depozytu mieszczan lwowskich, wykorzystanego przez Magistrat na okup dla Chmielnickiego (j. 69), o wykorzystaniu czopowego dla umocnienia obwarowań Lwowa (1654 r., j. 72), o rozmieszczeniu pułku Butlerowskiego na postój (j. 73), o mianowaniu komendantem miasta Olewskiego (j. 85). W liście z 12 III 1657 r. wyrażono podziękowanie Magistratowi Lwowa za obronę przed wojskami wojewody siedmiogrodzkiego (j. 75). W listach z Husiatyna z 4 IX 1663 r. i z Baru z 11 IX 1663 r. król wymaga od Magistratu dostarczenia amunicji do obozu królewskiego (j. 82, 83).

⁵ *Dokumenty Bogdana Chmielnickiego*, Kyjiw 1961; I. Swarnyk, *Niewidomyj list Bogdana Chmielnickiego*, „Archiwy Ukrainy” 1984, nr 5, s. 71–72.

Listy Michała Korybuta Wiśniowieckiego dotyczą obrony Lwowa przed Turkami (j. 91, 96). Z tych czasów zachowała się kula armatnia tkwiąca w ścianie zewnętrznej archikatedry lwowskiej, gdzie umieszczono napis — „Ex obsidione Turcica A. D. MDCLXXII”. Listem z 17 VIII 1673 r. król rozkazał Janowi Sobieskiemu, wówczas hetmanowi, nadesłać wojska do Lwowa (j. 93).

Listy Jana III Sobieskiego z 1676 r. z Żółkwi dotyczą zmniejszenia podatków po wojnie tureckiej (j. 98, 99, 106).

Dwa listy Augusta II odnoszą się do potopu szwedzkiego: zawiadomienie Magistratu Lwowa o nadesłaniu pomocy zbrojnej (10 VIII 1704 r., j. 117) i o uwolnieniu Lwowa z wypłaty szelężnego (22 IV 1706 r., j. 118).

Wśród listów innych osób koronowanych można wymienić list cesarza austriackiego Leopolda I do Jana III Sobieskiego z gratulacjami z okazji zwycięstwa nad Turkami (1 XI 1694 r., j. 126), list księcia Kurlandii Ferdynanda do Stanisława Potockiego z 8 XI 1701 r. z prośbą pomocy przy wyzwalaniu od Szwedów (j. 128), list Karola XII Szwedzkiego z 25 VI 1706 r. do Magistratu Lwowa z zawiadomieniem o przybyciu do Lwowa (j. 129). Do tegoż zespołu zaliczamy uniwersał Piotra I do mieszczan żółkiewskich ze stycznia 1707 r. (f. 13, op. 2, j. 67) i list Aleksandra Menszykowa z obozu pod Żółkwią z listopada 1706 r. Właśnie te dwa listy pochodzą z okresu pobytu wojska carskiego w Galicji po podpisaniu przez Augusta II ugody separacyjnej ze Szwedami.

Oddzielną część zespołu stanowią listy magistratów miast Galicji do Magistratu Lwowa oraz listy osób prywatnych, wśród których można odnaleźć wzmianki o sytuacji wojennej, raczej spraw finansowych w związku z wojnami, np. List rajcy lwowskiego Franciszka Obkockiego z zawiadomieniem o marszu piechoty szwedzkiej i o zbytkach we wsi podmiejskich (j. 804), listy podstolego czernihowskiego Stanisława Podczaskiego z Ostroga i Białej Cerkwi do wojewody ziemi ruskiej Jana Jabłonowskiego z doniesieniem o najazdach zbrojnych (j. 848).

Od 1993 r. w opracowaniu znajduje się olbrzymi zespół 201 — Konsystorz greckokatolicki. Wśród odkryć archiwalnych w tym zespole można wymienić oryginały dwóch dokumentów Kazimierza Jagiellończyka z lat 1479 i 1485, publikowanych w: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 15, Lwów 1891⁶.

Ponieważ na Uniwersytecie Lwowskim wprowadzono Studia Leopolitana, należy podkreślić, że w tym roku jedna z prac dyplomowych jest poświęcona dziejom płatnerstwa lwowskiego.

⁶ Publikacja tekstów oraz analiza dyplomatyczna i paleograficzna wymienionych dokumentów Wasylia Kmetya.

Mirosław Nagielski

DIARIUSZE RADZIWIŁŁOWSKIE W ZBIORACH DZIAŁU VI ARCHIWUM RADZIWIŁŁOWSKIEGO W ARCHIWUM GŁÓWNYM AKT DAWNYCH

W dziale VI Archiwum Radziwiłłowskiego znajdujemy bardzo różnorodne materiały dotyczące się zagadnień polityczno-militarnych I Rzeczypospolitej, parlamentaryzmu, jak i zachowanych diariuszy i pamiętników przedstawicieli rodu Radziwiłłów z XVII–XVIII w. Obok więc diariuszy sejmowych z lat 1613–1764, akt dotyczących konfederacji tarnogrodzkiej 1715 r. czy diariusza komisji kurlandzkiej z 1727 r. znajdujemy oryginalne pamiętniki tego rodu, w większości nie wydane dotąd drukiem. Na uwagę zasługuje przede wszystkim diariusz czynności Karola Stanisława Radziwiłła, kanclerza w. lit., prowadzony przez jednego z jego sekretarzy za lata 1689–1718. Był spisywany na kartach kalendarzy, a następnie zapiski zostały włączone do jednego tomu, który znajdujemy w Archiwum Głównym Akt Dawnych¹. Na wydawców czeka także diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła, hetmana w. lit., zwanego Rybenko, doprowadzony do 1761 r.

Pierwsze zapiski zaczynają się już od roku 1719, a więc od momentu usamodzielnienia się przyszłego hetmana po schyłek epoki saskiej². Wydany natomiast diariuszem jest znajdujący się także w tym dziale rękopis, którego autorem był Hieronim Florian Radziwiłł, późniejszy chorąży w. lit., „Dyjariusz [pisany] przeze mnie Hieronima Floriana Radziwiłła podczaszego W. Ks. Lit. pana i dziedzica całej Słuczczyzny, starostę przemyskiego, rycerza dwóch orderów Orła Białego i S. Huberta in Palatinatu Roeni” obejmujący okres od 1 I 1749 do 13 II 1751 r.³ Wraz z opisem jego podróży do Wiednia został wydany przez Marię Brzezinę⁴.

Natomiast pod numerem 36 działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego znajdujemy diariusze Bogusława i Janusza Radziwiłłów z połowy XVII w. Diariusz ks. Bogu-

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. VI, nr II-79; zob. A. Rachuba, *Karol Stanisław Radziwiłł [w:] Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 30/2, Wrocław 1987, s. 240–248.

² AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a. Obficie wykorzystał jego fragmenty w swojej pracy A. Sajkowski, *Staropolska mitość*, Poznań 1981 (indeks).

³ AGAD, AR, dz. VI, nr II-81.

⁴ M. Brzezina, *Hieronim Floriana Radziwiłła diariusze i pisma różne*, Warszawa 1998.

sława Radziwiłła, koniuszego lit., doczekał się wydania i stanowił podstawę edycji autobiografii księcia w opracowaniu Tadeusza Wasilewskiego⁵, natomiast olbrzymia spuścizna po Januszu Radziwiłłie pozostaje niewydana. Jest to tzw. diariusz kancelaryjny hetmana lit. obejmujący w sześciu teczkach korespondencję wpływającą i wypływającą z jego kancelarii począwszy od czerwca 1649 r. do lutego 1652 r.⁶ Oczywiście był on prowadzony przez cały okres działalności polityczno-wojskowej Janusza Radziwiłła, gdyż inne jego fragmenty odnajdujemy w Bibliotece Jagiellońskiej. Nie pokrywają się one z zawartością treściową fragmentów z AGAD w Warszawie. I tak fragment dziennika czynności Janusza Radziwiłła od 11 V do 9 VI 1651 r. figuruje jako t. 1 diariusza 1651 r. w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej pod nr 7513 III, podczas gdy odpowiedni chronologicznie w AGAD zawiera korespondencję z okresu od 2 III do 21 V 1651 r. Natomiast pod numerem 3595 w miscellaneach do czasów Jana Kazimierza z 1652 r. znajdujemy inny fragment piątego tomu diariusza hetmańskiego za rok 1652, obejmujący korespondencję od 6 czerwca do 22 lipca tr. Wynika z tego, że dysponujemy zaledwie częścią spuścizny kancelaryjnej hetmana spisywanej przez jego sekretarzy.

Zachowane jednak materiały w dziale VI Archiwum Radziwiłłowskiego zasługują na szczególną uwagę z racji prezentacji korespondencji Janusza Radziwiłła z okresu jego największych sukcesów militarnych nad powstańcami kozackimi, tj. obu kampanii łojowskich 1649 i 1651 r. W odróżnieniu bowiem od Koroniarzy, co Litwini podkreślali na sejmach walnych, hetman mógł poszczycić się istotnymi sukcesami z siłami wojsk powstańczych Bohdana Chmielnickiego. Mimo istotnych luk w zachowanej korespondencji możemy prezentowany materiał podzielić na kilka podokresów. Chronologicznie bowiem diariusz ten zaczyna się od konfessat z listów Czuryły spod Jaworowa z 21 VI 1649 r., które dotarły do obozu rzeczywickiego. Nie ma w nim jeszcze hetmana Radziwiłła, który przybył do Rzeczy 3 lipca. Znajdujemy natomiast wiele materiałów do starć sił litewskich pod komendą Waleriana Falenckiego i Jana Donowaya z Kozakami Ilji Hołoty pod Zahalem. Obok spisu chorągwi uczestniczących w tych walkach zamieszczono kilka listów informujących o postępach sił kozackich, jak choćby awizy pana Sienickiego z Czerska z 19 czerwca tr.⁷

Możemy dokładnie odtworzyć pierwszą kampanię łojowską hetmana począwszy od 25 czerwca, gdy z drogi ku Rzeczy skierował ordynanse do Słucka, Mińska i Bobrujska, aby zatrzymano piechotę uchodzącą z obozu litewskiego. Z batalii spod Zahala zachował się także kompletny rejestr postrzelanych i zabitych żołnierzy i koni z sił litewskich⁸. Listy, awizy z walk zahalskich trafiały do rąk księcia i jego kancelarii, która ekspediowała w trakcie podróży Radziwiłła do Rzeczy jego

⁵ Zob. T. Wasilewski (oprac.), *Autobiografia Bogusława Radziwiłła*, Warszawa 1979.

⁶ Był on szeroko wykorzystywany przez H. Wisnera w pracach poświęconych zarówno działalności J. Radziwiłła, jak i w badaniach nad wojskiem litewskim połowy XVII w.; zob. H. Wisner, *Wojsko litewskie I. połowy XVII wieku*, cz. 1–3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dalej: SMHW), t. 19, cz. 1, Warszawa 1973, s. 61–138; t. 20, cz. 2, Warszawa 1976, s. 5–26; t. 21, cz. 3, Wrocław 1978, s. 45–148; idem, *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648–1655*, „Rocznik Białostocki”, t. 13, 1976, s. 53–109.

⁷ AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 4–5.

⁸ Rejestr spisania towarzystwa pozabijanego, postrzelanego, czeladzi i koni spod różnych chorągwi w potrzebie z Kozakami pod Zahalem roku 1649 mca juni ze dnia 17 na dzień 18; *ibid.*, k. 10–19.

korespondencję do dowódców wojska litewskiego i dygnitarzy koronnych i litewskich. Hetman składał także relacje królowi z działań na teatrze litewskim. Z drogi 28 czerwca wysłał list do Jana Kazimierza z relacją walk pod Zahalem⁹.

Ze względu na konieczność utrzymywania kontaktu z regimentarzami koronnymi, operującymi przeciwko Kozakom na Ukrainie, utrzymywał hetman korespondencję z kasztelanem bełskim Andrzejem Firlejem, potwierdzającej, że choć nie doszło do współdziałania obu armii kontakty pomiędzy ich wodzami istniały w trakcie kampanii 1649 r. Stale otrzymywał J. Radziwiłł awizy z teatru działań z Kozakami od swych rotmistrzów; przykładowo 1 lipca, gdy przebywał w Horwolu, otrzymał cenne informacje od strażnika lit. Hrehorego Mirskiego wraz z konfessatami jeńców kozackich¹⁰. Od 3 lipca, kiedy książę stanął w obozie rzeczyckim, mamy bardzo dokładny, niemal codzienny, spis jego czynności, na podstawie którego można odtworzyć przebieg pierwszej kampanii łojowskiej przeciwko Kozakom Michała Krzyczewskiego.

W okresie poprzedzającym wymarsz sił litewskich z obozu, hetman prowadził ożywioną korespondencję z królem i dygnitarzami litewskimi i koronnymi. Wysłał korespondencję do kanclerza lit. A. S. Radziwiłła i podkanclerzego lit. L. K. Sapiehy¹¹. Aż do 18 lipca, tj. dnia wymarszu sił litewskich z Rzeczy, zbierał książę informacje o nadciągających nad Dniepr siłach kozackich; w międzyczasie przyjął poselstwo od Koroniarzy A. Firleja, które odprawował porucznik rotty kozackiej B. Ujejskiego — pan Białt (4 lipca)¹². Każdego niemal dnia dochodziły do księcia nowiny o działaniach oddziałów kozackich i zagrożeniu Mozyrza, Homla czy Łojowa. Pisali bowiem doń zarówno urzędnicy, jak i mieszczenie zagrożonych miast i miasteczek pow. mozyrskiego. Z listów kierowanych do Protasewicza, podstarościego mozyrskiego, hetman mógł dowiedzieć się o faktycznym zagrożeniu Mozyrza¹³. W diariuszu znajdujemy wiele ordynansów księcia do szlachty okolicznych powiatów zagrożonych przez Kozaków, aby kupili się doń i przybywali do obozu litewskiego. Od 23 lipca, aż do batalii łojowskiej 30 lipca, diariusz szczegółowo przedstawia walki kozacko-litewskie, które umożliwiają ruchy sił obu stron. Przez pocztę wileńską ekspediował hetman obszerną korespondencję informującą o zwycięstwie wojsk litewskich nad Kozakami. Pisał wówczas nie tylko do wojewody wileńskiego Krzysztofa Chodkiewicza, kanclerza lit. A. S. Radziwiłła, wojewody trockiego Mikołaja Abramowicza i wielu innych¹⁴.

Książę utrzymywał kontakt z dworem za pośrednictwem podkanclerzego lit. L. K. Sapiehy, który będąc u boku Jana Kazimierza informował go o kampanii sił królewskich idących na odsiecz oblężoncom zbaraskim. Przesyłając nowiny spod Krasnogostawu z 20 lipca dołączał zarazem listy JKMcI kierowane bezpośrednio

⁹ J. Radziwiłł do JKMcI w Kazimierzowej Słobódce 28 VI 1649; *ibid.*, k. 26–28.

¹⁰ H. Mirski do J. Radziwiłła z obozu pod Rzeczą 30 VI 1649; *ibid.*, k. 33–34.

¹¹ J. Radziwiłł do króla z 3 VII 1649; tenże do A. S. Radziwiłła i L. K. Sapiehy z Rzeczy 3 VII tr.; *ibid.*, k. 39–41; 46.

¹² *Ibid.*, k. 49; kontakty utrzymywał książę także z innymi regimentarzami, jak świadczy list kasztelana kamienieckiego S. Lanckorońskiego z obozu na Kupielu z 12 VI 1649; *ibid.*, k. 66–67.

¹³ Mieszczenie mozyrscy do Protasewicza podstarościego mozyrskiego z Mozyra 2 VII 1649; *ibid.*, k. 60–63.

¹⁴ J. Radziwiłł do K. Chodkiewicza, A. S. Radziwiłła i M. Abramowicza spod Łojowa 3 VIII 1649; *ibid.*, k. 108–110.

do J. Radziwiłła. Z pocztą wileńską 4 sierpnia ekspediował hetman odpowiedź monarsze, w której wymówił się od kontynuowania kampanii przeciwko Kozakom brakiem prochu i amunicji armatniej. Pisał bowiem, że „trzech beczek prochu więcej przy armacie nie zostało”, a wojsko w borgowej służbie zatrzymać będzie trudno¹⁵. Nie zmienił decyzji hetman nawet wówczas, gdy podczas ruszenia spod Łojowa 5 sierpnia otrzymał datowany 13 lipca list królewski z Lublina, w którym Jan Kazimierz wprost żądał, aby książę „pilno chciał agere koło tego, żeby wojsko nasze załogi przebywszy w gniazda kozackie na Kijów uderzyć mogło, kiedy sami w Osobie Naszej puściwszy się do obozu naszego koronnego większą buntownika tego potentją bawić będziemy”¹⁶. W diariuszu znajdujemy ordynas wydany 6 sierpnia przez księcia, tytczący ruszenia się pułków spod Łojowa, przekazany strażnikowi lit. H. Mirskiemu ze szczegółowym spisem chorągwi i kompanii zaciągu cudzoziemskiego. Już z obozu pod Rzeczą 9 sierpnia rozesłał hetman ordynanse do województw i powiatów litewskich, informując szlachtę o swych pracach wojennych, sytuacji w wojsku oraz konieczności stawania jej w ramach pospolitego ruszenia wobec zbliżających się do granic Litwy nowych pułków kozackich¹⁷. Dnia 14 sierpnia rozpoczął książę ekpediować listy poszczególnym chorągwiom na przystawta. Wówczas otrzymał hetman awizy z obozu koronnego oraz rozpoczął wraz z pułkownikami i rotmistrzami sądy hetmańskie nad dezerterami, skazując ich na gardło. Dopiero 17 sierpnia starszyzna i całe wojsko wyprosiło u księcia skazanych, ratując im życie. Do końca tego miesiąca J. Radziwiłł, nasłuchując bacznie wieści z Ukrainy, sądził w obozie sprawy żołnierzy, którzy popadli w konflikt z artykułami hetmańskimi. Wśród licznej korespondencji przybywającej do księcia i wychodzącej odeń znajdujemy awizy z działań na flance ukraińskiej, które nadsyłał mu nie tylko dygnitarze koronni i L. K. Sapieha, ale także C. P. Brzostowski¹⁸. Do hetmana ostatniego sierpnia dotarł także spis wojska znajdującego się w obozie sokalskim z królem datowany z 3 sierpnia, w którym znajdujemy obok sił obu pieczętarzy litewskich także szlachtę województwa brzeskiego pod komendą podczaszego lit. Kazimierza Tyszkiewicza, która według księcia winna stawić się w obozie rzeczycim, a nie w obozie wojsk koronnych. Z prezentowanego komputu, znanego zresztą z innych publikacji, widać, że na 12 700 porcji i koni, aż 1440 było sił litewskich¹⁹. Sekretarze notowali wszystkie ważniejsze wydarzenia, jakie miały miejsce w obozie rzeczycim. Pod datą 2 września zanotowali, iż książę wyprawił czatę 500 konnych pod komendą chorążego nowogrodzkiego Macieja Frackiewicza–Radziwińskiego, „aby szlaki i miejsca wszystkie, którymi się to hultajstwo przewija obszedłszy, pod Mozyrem o języka pewnego koniecznie się starał”²⁰. Oczekując na działania wysyłanych podjazdów, prowadził J. Radziwiłł,

¹⁵ J. Radziwiłł do króla z obozu pod Łojowem 3 VIII 1649; *ibid.*, k. 113–118.

¹⁶ Jan Kazimierz do J. Radziwiłła z Lublina 13 VII 1649; *ibid.*, k. 121–122.

¹⁷ Zob. przykładowo ordynans J. Radziwiłła do obywateli województwa smoleńskiego spod Rzeczy 9 VIII 1649; *ibid.*, k. 129.

¹⁸ Zob. awizy z obozu koronnego spod Toporowa de data 7 augusti z listu pana Brzostowskiego; *ibid.*, k. 169–170; por. z wiadomościami z obozu JKMcI spod Sokala z 31 VII 1649; *ibid.*, k. 177–178.

¹⁹ Różni się on od znanych nam komputów sił królewskich zamieszczonych u L. Kubali, *Szkice historyczne*, t. 2, Warszawa 1923, s. 112–113; A. Z. Helcel (wyd.), *Księga pamiętnicza Jakuba Michatowskiego...*, Kraków 1864, nr 139, s. 426–427.

²⁰ AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 191.

aż do opuszczenia obozu rzeczyckiego, ożywioną korespondencję nie tylko z dygnitarzami litewskimi, ale nawet z księciem kurlandzkim Jakubem Kettlerem, szlachtą litewską i swymi podkomendnymi. Musiał także odpowiadać na petycje i prośby szlachty litewskiej, zagrożonej przez kupy kozackie działające w województwach mścisławskim i smoleńskim. I tak dla przykładu szlachta smoleńska, na czele ze swym chorążym Marcinem Karlińskim, prosiła hetmana, aby wysłał pod Krzyczew kilkaset jazdy dla zniesienia nieprzyjaciela²¹. Gdy 16 września do obozu litewskiego przybył poseł kozacki Sylwan Mużyłowski, z wieścią o zawarciu pokoju zborowskiego z Kozakami, hetman wysłał z nim swego rotmistrza Szymona Pawszę dla uwolnienia od nich włości lubeckiej i łojowskiej. Jednocześnie po potwierdzeniu przez króla rozejmu zawartego z Kozakami 19 września pisał do swego kolegi, hetmana w. lit. Janusza Kiszki na temat ukazania stanowisk wojsku litewskiemu i rozłożenia poszczególnych chorągwi na leżach²². Nie uszło uwadze sekretarza, w jaki sposób spędzał czas wolny hetman 21 września, notując, iż korzystając z pięknej pogody: „Ks. JMśc z kopia biegł do pierścienia i do trzech czapek oraz jednym pędem z kopia, z pistoletem i szablą”. Właśnie wówczas miał otrzymać znaną w całej Rzeczypospolitej relację batalii zborowskiej Jana Kazimierza z siłami kozacko-tatarskimi 15 VIII 1649 r. autorstwa Wojciecha Miaskowskiego; z niej mógł wywnioskować, jak naprawdę przedstawiały się wydarzenia nad Strypą, gdzie otoczone siły królewskie uratowała mediacja kanclerza kor. J. Ossolińskiego z wezyrem chańskim Sefer Gazi agą²³. Wreszcie 24 września J. Radziwiłł opuścił obóz rzeczycki, kierując się na Horwol, odprowadzany przez całą starszyzną wojskową na czele z wojewodą trockim M. Abramowiczem. Rządy nad pozostałymi w obozie chorągwiami powierzył Maciejowi Frąckiewiczowi-Radziwińskiemu, chorążemu nowogródzkiemu. W dniu następnym doszły księcia nowiny z dworu, które przyniósł wysłannik wojska litewskiego do Jana Kazimierza pan Tyszkowski. Przywiózł on list monarchy do hetmana, w którym tenże dziękował mu za to, iż „za czułością uprzejmości Waszej, odwagą i ochotą wojska naszego stanął zasłonę czyniąc województwom W. Ks. Lit., które petebant hostilitati tejże szarańcze”²⁴. Właściwe nowiny z dworu królewskiego dotarły do J. Radziwiłła za pośrednictwem podkanclerzego lit. K. L. Sapiehy, który przesłał hetmanowi nie tylko dokładną relację z kampanii zborowskiej, ale kopie pakt z chanem Islam Gerejem²⁵.

Do hetmana docierały wieści spod Zborowa także od towarzystwa litewskiego będącego pod komendą Felicjana Tyszkiewicza, cześnika kijowskiego i starosty żyżmorskiego. Przywiózł bowiem do Janusza Radziwiłła listy towarzyszy z pułku brzeskiego zarówno od króla (datowany spod Glinian 26 sierpnia), jak i od ich rotmistrza wobec śmierci pułkownika Tyszkiewicza w batalii zborowskiej. Żołnierze

²¹ Marcin Karliński w imieniu szlachty smoleńskiej do J. Radziwiłła ze Smoleńska 4 IX 1649; *ibid.*, k. 219–221.

²² J. Radziwiłł do Janusza Kiszki z obozu rzeczyckiego 19 IX 1649; *ibid.*, k. 225–226.

²³ W. Miaskowski do królewicza Karola Ferdynanda z 22 VIII 1649; *ibid.*, k. 313–318; por. A. Z. Helcel (wyd.), *Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego...*, nr 145, s. 435–439.

²⁴ JKMśc do J. Radziwiłła ze Lwowa 1 IX 1649; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 229–232.

²⁵ K. L. Sapieha do J. Radziwiłła ze Lwowa 2 IX 1649; por. z doniesieniami innych senatorów koronnych na czele z kanclerzem kor. J. Ossolińskim i wojewodą sandomierskim A. Firlejem; *ibid.*, k. 233–240.

rze prosili o naznaczenie im stacji w Wielkim Księstwie Litewskim, po zakończeniu kampanii na Ukrainie, przymilając się o Błudno i Szereszewo²⁶. Kończy kampanię łojowską korespondencja hetmana na temat stanowisk dla wojska litewskiego biorącego udział w kampanii. Względem spełnienia prośb obu pieczętarzy, aby ich dobra zostały uwolnione od kwaterunku żołnierzy, pisał hetman 28 września, podkreślając, iż nie mógł w pełni spełnić poczynionych obietnic. Stąd wobec „ciężkiej penurii i niedostatku wojskowym przy tym desolacyjnej dóbr JKMci i duchownych dokazać tego żadną miarą nie mogłem. Zaczynam Rohaczew, Wołpę ochroniwszy Słonim i Luboszanę naznaczyć przyszło”²⁷. Widzimy więc, iż bez niniejszego diariusza opracowanie dziejów kampanii łojowskiej hetmana lit. z 1649 r. byłoby niemożliwe. Stanowi on prawdziwą skarbnicę wiedzy o stosunkach panujących w wojsku litewskim, morale i dyscyplinie wśród żołnierzy, jak i układach sił wśród elity W. Ks. Litewskiego²⁸.

Chronologicznie następną partię awiz z diariusza kancelaryjnego Janusza Radziwiłła stanowią dokumenty od sesji komisarzy do zapłaty wojsku litewskiemu w Wilnie, naznaczonej konstytucją sejmową na 16 V 1650 r. Otwiera ją bowiem respons króla na dezyderaty posłów wojska lit. w osobach chorążego nowogródzkiego Frąckiewicza–Radziwińskiego i Stanisława Zienowicza, towarzysza chorągwi hetmana polnego lit. Król godził się na przekazanie żołnierzom za udaną kampanię 1649 r. przeciwko Kozakom ćwierci darownej i gratyfikacji dla pokaleczonych i ciężko rannych²⁹. Faktycznie dokumentacja komisji skarbowej w Wilnie zaczyna się od sesji z 20 maja, gdy podkomorzy słonimski A. H. Połubiński rtm. husarski, podał komisarzom punkta pretensji wojska, prosząc, „aby od Jch. MM. PP łaskawie przyjęte i zupełnie do skutku przywiedzione były”. Natomiast kończy ten zbiór dokumentacji list wojewody wileńskiego do księcia J. Radziwiłła z Warszawy 2 XI 1650 r., który dotarł do rąk hetmana 10 XI 1650 r. Akta te prezentują mało dotąd opracowany okres dotyczący początkowych lat panowania Jana Kazimierza pomiędzy wyprawą zborowską 1649 r., faktycznie sejmem 1649/1650 r., a przygotowaniem do kampanii przeciwko Kozakom roku 1651. Na uwagę zasługuje korespondencja księcia z koniuszym lit. Bogusławem Radziwiłłem, a przede wszystkim przebieg komisji wojskowej w Wilnie, gdzie hetman próbował wpłynąć na ograniczenie pretensji finansowych żołnierzy. Znajdujemy więc listy komisarzy do króla, informujące o zgodzie wojska na jeden miesiąc darowny zamiast 4 ćwierci oraz korespondencję króla kierowaną na ręce komisarzy w sprawie ograniczenia pretensji wojska³⁰. Z listów Jana Kazimierza i kanclerza kor. dowiadujemy się, jakie wytyczne otrzymali komisarze względem etatu wojsk

²⁶ Zob. w tej sprawie list JKMci do J. Radziwiłła spod Glinian 26 VIII 1649 oraz rtm. pułku brzeskiego do J. Radziwiłła spod Buska 3 IX 1649; *ibid.*, k. 242–243.

²⁷ J. Radziwiłł do A. S. Radziwiłła i K. L. Sapiehy z 28 IX 1649 ze Słobody Kazimierzowej; *ibid.*, k. 245–247.

²⁸ Także H. Wisner, opracowując tę kampanię J. Radziwiłła oparł się na niniejszym diariuszu kancelaryjnym; zob. H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000, s. 116–124.

²⁹ AGAD, AR, dz. VI, nr 36, teka nr 3, k. 1–2v. Szczegółowo omówił przebieg tej komisji, wykorzystując diariusz J. Radziwiłła A. Rachuba, *Komisja wileńska w 1650 roku [w:] Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 279–288.

³⁰ JKMSć do komisarzy z Nieporętu 7 VI 1650 oraz z Warszawy 11 VI tr. do wojska litewskiego; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, teka nr 3, b.pag.

W. Ks. Litewskiego Obok 400 husarii, rajtarii 600, dragonów 800 oraz piechoty zaciągu niemieckiego 1000 i piechoty węgierskiej 200 mamy zaledwie 100 (?) kozaków, ale z zaleceniem, aby żaden z rotmistrzów nie miał więcej pod sobą jak 100 koni czy 100 pieszych. W dniu 23 lipca przysłany od Jana Kazimierza pisarz lit. Filip Kazimierz Obuchowicz dla ujęcia wojska przekazał księciu list od króla z prośbą, by pisarz polny popisał pozostałe jednostki wojska lit. i rejestry odesłał monarsze³¹. W pliku tym znajdujemy liczną korespondencję pomiędzy królem a hetmanem, komisarzami i wojskiem, co pozwala na dokładne przedstawienie przebiegu komisji wileńskiej z udziałem J. Radziwiłła. Na niej ustalono także nowy etat wojska litewskiego po zakończeniu kampanii z Kozakami. W sumie zmniejszono wojsko z 7050 porcji i koni na 4160: husarię z 820 na 480 koni (6 rot); rajtarów z 600 na 390 koni (2 rot); kozaków z 1760 na 940 koni (11 rot); dragonii z 1660 na 970 koni (7 kompanii); piechoty niemieckiej z 1510 na 1180 porcji; piechoty polsko-węgierskiej z 700 na 200 porcji³².

Do hetmana dochodziły także awizy z teatru ukraińskiego zarówno od rotmistrzów z mozyrskiego (głównie od Szymona Pawszy tzw. pocztą mozyrską), jak i od dygnitarzy koronnych. Przykładowo kasztelan kijowski Maksymilian Brzozowski w liście z Kijowa z 1 IX 1650 r. donosił, iż więcej informacji „spod Kijowa niech się WMPP. nie spodziewają, bo my już się umykać będziemy zrazu do Żytomierza, czekając jeszcze od Chmielnickiego jakiej wiadomości albo upamiętania, a po tym i dalej będziemy się brać”³³. Redukcja wojska litewskiego zaowocowała tym, że część żołnierzy miała zaciągnąć się u Kozaków. Donosił o tym księciu Sz. Pawsza, iż tyczyło to załogi Lubecza, „iż ją tymi czasy zwiedziono i nie zostało ich tylko dwie sotni; bo skoro wzięli od tej dragonii starodębowskiej wiadomość, iż niektórym chorągwiom W. Ks. Mśc rozkazał zwinąć, srodze byli radzi. Petrykowcy [załoga Petrykowa — M. N.] zapewne mi to donieśli, że z piechoty z Staroduba uciekającej pod 40 na św. Pieczęstą do Czernichowa przyszło i przyjęli ich Kozacy, nie mieli mi dać sprawy, jeśli poszli z Chmielnickim, czyli też zostali”³⁴. Z następnych miesięcy, tj. z października i listopada 1650 r., zachowało się w diariuszu kancelaryjnym wiele listów kierowanych do księcia i wychodzących z jego kancelarii, m.in. do koniuszego lit. B. Radziwiłła, kasztelana krakowskiego M. Potockiego, kanclerza lit. A. S. Radziwiłła, biskupa wileńskiego Jerzego Tyszkiewicza i wielu innych. Z nich można dokładnie określić stosunek księcia do spraw mołdawskich, tj. obaw hetmana, aby nowy ogień od ściany mołdawskiej nie zwałił się na Rzeczypospolitą. Stąd postulował udzielenie B. Lupulowi, gospodarowi mołdawskiemu, swemu teściowi, pomocy wobec ataku nań Kozaków B. Chmielnickiego. Skłoniło to samego Jana Kazimierza do wyjaśnienia hetmanowi, iż hetmani koronni nie mogli gospodarowi przyjść z pomocą, gdyż na Ukrainie z głównymi siłami stał Chmiel, a do Mołdawii wysłał jedynie płka Filona Dzedzałę i Tatarów³⁵.

³¹ Zob. Jan Kazimierz do J. Radziwiłła, z Warszawy 12 VII 1650; *ibid.*, b.pag.

³² Zob. percepcję główną na generalną zapłatę 5 ćwierci wojska litewskiego z 8 VIII 1650; *ibid.*, b.pag.

³³ M. Brzozowski do sług swoich panów Wronowskiego i Penskiego o wydarzeniach na Zadnieprzu z Kijowa 1 IX 1650; *ibid.*, b.pag.

³⁴ Sz. Pawsza do J. Radziwiłła z Mozyrza 15 IX 1650; *ibid.*, b.pag.

³⁵ JKMśc do J. Radziwiłła z Warszawy 3 X 1650; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 336–337.

Wątek mołdawski będzie odgrywał w korespondencji księcia istotną rolę aż do schyłku 1653 r., gdy definitywnie sprawa Lupula zostanie przekreślona.

Z wielką uwagą obserwował hetman wydarzenia na teatrze ukraińskim, tj. poczynania hetmana zaporoskiego i jego pułkowników. Informacje na ten temat otrzymywał od swych podkomendnych, niejednokrotnie za pośrednictwem Sz. Pawszy od rotmistrzów koronnych, jak choćby awizy od Stanisława Górskiego z doniesieniem o przeprawianiu pułków kozackich przez Chmielnickiego pod Jampolem przez Dniestr³⁶. Za pośrednictwem biskupa wileńskiego J. Tyszkiewicza pocztą wileńską otrzymywał książę z kolei korespondencję między wojewodą kijowskim a B. Chmielnickim. Dla przykładu: 14 października dotarły do J. Radziwiłła w ten sposób listy hetmana zaporoskiego do wojewody kijowskiego z 26 sierpnia i odpowiedź A. Kisiela datowana z 5 IX 1650 r. W niej to uskarżał się Kisiel, że „Zadnieprze wszystko już krwią niewinną szlachecką ręce pomazało, co mnie tylko wiedzieć się dostało”³⁷. Sam książę wyraził swe zdanie względem uspokojenia Rzeczypospolitej 26 X 1650 r. i na ręce króla przez podkoniuszego lit. Olbrychta Goreckiego wysłał swój pogląd na sytuację w Europie Środkowowschodniej, radząc jednak wstrzymać się z działaniami przeciwko Kozakom do sejmu. Mając wojnę z Chmielnickim słusznie hetman radził, aby „Szwedów jak najlepiej interim traktować i namniejszej im nie dając do suspicyjy okazji, która u nich potistimum w tem siedzi, że te traktaty z nimi coraz differuntur”³⁸. Korespondencję z roku 1650 wpływającą do kancelarii J. Radziwiłła kończy zestaw listów, które dotarły 10 listopada. Były to m.in.: list wojewody wileńskiego K. Chodkiewicza z Warszawy z 2 XI 1650, przy którym J. Radziwiłł otrzymał kopie listów kasztelana krakowskiego M. Potockiego do króla z obozu pod Kamieńcem 22 X 1650 r., Jana Kazimierza na sejmiki przedsejmowe z Zalesia 21 X oraz z Warszawy 3 XI tr. Hetman dysponował również materiałami z odbytego poselstwa tatarskiego do Jana Kazimierza, tj. listami chana do króla i podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego³⁹.

Najbogatszą, a zarazem najliczniejszą kolekcję listów diariusza kancelaryjnego J. Radziwiłła stanowią dokumenty datowane od 3 III do 21 V 1651 r., tj. ukazujące przygotowania hetmana do drugiej łojowskiej kampanii wojska litewskiego przeciwko Kozakom. Zbiór listów otwiera pisany przez J. Radziwiłła do strażnika lit. Hrehorego Mirskiego z Mińska 3 III 1651 r., aby Bobrujsk przygotował na jego przyjazd wraz z prowadzonymi przezeń chorągwiami⁴⁰. Obok listów kierowanych do wojskowych były wśród wpływającej korespondencji awizy ukraińskie; pochodziły one bezpośrednio od hetmana w. kor. M. Potockiego, który informował swego kolegę o działaniach i zamysłach B. Chmielnickiego oraz o sytuacji w Mołdawii. Wkrótce otrzymał książę relacje z pierwszej ręki o wydarzeniach w Jassach, gdy

³⁶ S. Górski do N.N. z obozu 14 IX 1650; *ibid.*, k. 343–344.

³⁷ A. Kisiel, wojewoda kijowski, do B. Chmielnickiego z zamku kijowskiego 5 IX 1650; *ibid.*, k. 346–347.

³⁸ Zdanie J. Radziwiłła w liście tegoż przez pana Goreckiego do JKMci z Kiejdan 26 X 1650; *ibid.*, k. 354–356; korzystając z okazji wysłał wówczas książę listy do księdza Cieciszewskiego, podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego, podczaszego kor. M. Ostroroga; *ibid.*, k. 356–358.

³⁹ Islam Gerej do Jana Kazimierza z 31 X 1650 oraz do podkanclerzego kor. przyniesionego przez Mustafę beja 19 X do Warszawy tr.; *ibid.*, k. 412–414.

⁴⁰ J. Radziwiłł do H. Mirskiego z Mińska 3 III 1651; *ibid.*, k. 415.

przybył doń jego poseł od hospodara B. Lupula — Zbigniew Morsztyn⁴¹. Wpływały także do hetmana najbardziej wiarygodne wieści o wodzu kozackim z korespondencji Adama Kisiela, wojewody kijowskiego, przesyłane mu z Warszawy w odpisach za pośrednictwem wojewody wileńskiego K. Chodkiewicza⁴². Z racji konieczności utrzymywania stałego kontaktu z obu hetmanami koronnymi, organizującymi nowe zaciągi na wojnę z Kozakami, w diariuszu znajdujemy korespondencję J. Radziwiłła z M. Potockim i M. Kalinowskim oraz wojewody braclawskiego Stanisława Lanckorońskiego. Informował w nich o trudnościach w odtworzeniu sił litewskich, gdyż „wojsko W. Ks. Lit. dawnego zaciągu, którego zbierze się ze cztery tysiące, bo nowy zaciąg barzo tempo idzie dla różnych przeszkód a i nieochoty w ludziach, którzy listy przypowiednie nazad odsyłają”⁴³. Hetman prosił, aby listy kierowali doń przez starostę żytomierskiego Krzysztofa Tyszkiewicza, od którego pocztą mozyrską byłyby przesyłane na Bobrujsk. Z dopisku kancelarzysty hetmana wynika, że podobną drogą wysyłano korespondencję na Ukrainę: „Te wszystkie listy dirigowały się na Bobrujsk do Mozyra, aby Pan Pawsza towarzysza którego chorągwie swej lekkiego i sprawnego z nimi prosto do Baru dirigował”⁴⁴. Widzimy więc, że to głównie pocztą mozyrską utrzymywał książę kontakt z dowódcami sił koronnych operujących na Ukrainie. Miało to istotne znaczenie wobec przygotowywanego koncentrycznego uderzenia na B. Chmielnickiego, idącego także od strony Litwy. Natomiast pocztą warszawską dochodziły do siedziby hetmana awizy ode dworu, jak to miało miejsce 10 marca, gdzie otrzymał listy od króla, a także podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego⁴⁵. Sam książę dyrygował responsy pocztą wileńską, która szła znacznie dłużej. Skarżył się na to H. Radziejowski, pisząc doń „o poszcie W. Ks. Mci nie wiem, gdzie się pytać; bo te listy przez wileńską posztę oddane”.

Diariusz kancelaryjny hetmana jest także nieodzowny przy rekonstrukcji kampanii zimowo-wiosennej sił koronnych pod komendą M. Kalinowskiego⁴⁶. Awizy odeń otrzymywał J. Radziwiłł włączone do korespondencji A. Kisiela, z którym utrzymywali kontakt obaj hetmani koronni i monarcha. Pocztą warszawską dyrygowano natomiast do księcia listy od króla i dygnitarzy u jego boku. Przykładowo 10 marca otrzymał J. Radziwiłł list od Jana Kazimierza, sygnowany ze stolicy 21 lutego. Zatem dystans wynoszący około 650 km z Warszawy do Bobrujska, gdzie przebywał książę, kozacy pocztowi przemierzali w ciągu 18 dni. Gdy działania toczyły się w mozyrskim, przepływ informacji trwał dłużej, co

⁴¹ Relatia, którą pan Morsztyn od hospodara Jmci z Wołoch powróciwszy Kcięciu Jmci czynił; b.d. (przed 6 III 1651); zob. H. Wisner, *Janusz Radziwiłł...*, s. 133–135.

⁴² Zob. kopię listu wojewody kijowskiego do KJMci z Hoszczy 18 I 1651; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 435–437.

⁴³ Zob. J. Radziwiłł do hetmana polnego kor. M. Kalinowskiego z Borysowa 9 III 1651; *ibid.*, k. 440.

⁴⁴ J. Radziwiłł do S. Lanckorońskiego woj. braclawskiego z Bobrujska 9 III 1651; *ibid.*, k. 440–441. Donosił w nim książę, „że wojsko zaciągu dawnego, którego nad 4 tysiące być nie może, bo nowy zaciąg dla różnych przeszkód i nieochoty w ludziach, którzy listy coraz przypowiednie odsyłają, daj Boże aby się o świątkach wyformować mógł pod Bobrujsk”.

⁴⁵ Przy liście H. Radziejowskiego znajdujemy asekurację JKMci wojsku dawnego zaciągu lit. oraz podskarbiemu lit. G. Tryźnie z 20 II 1651; *ibid.*, k. 442–444.

⁴⁶ M. Nagielski, *Kampania zimowo-wiosenna 1651 r. hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom*, „Przegląd Wschodni”, t. 5, 1998, z. 3 (19), s. 413–434.

niejednokrotnie dezaktualizowało plany naczelnego dowództwa. Podobnie długo krążyła korespondencja idąca z Ukrainy przez Szymona Pawszę do rąk księcia. Przykładowo: list z Tarnopola hetmana w. kor., donoszący o postępach kampanii swego kolegi M. Kalinowskiego, dotarł do Bobrujska także 10 marca, a więc czas doręczenia wynosił aż 20 dni⁴⁷.

Z korespondencji nadsyłanej z Hoszczy, gdzie przebywał wojewoda kijowski A. Kisiel, dowiadywał się książę aktualnych danych z teatru działań wojennych przeciwko pułkownikom kozackim D. Neczajowi i I. Bohunowi, które prowadziły chorągwie starego zaciągu z wojska koronnego. A. Kisiel przysyłał księciu także swą korespondencję sygnowaną do innych dygnitarzy pośredniczących pomiędzy Rzeczpospolitą a Kozakami. Wielce interesujący jest list wojewody do kasztelana kijowskiego Maksymiliana Brzozowskiego, w którym dzieli się informacjami o Chmielnickim: „O hetmanie zaporoskim obedwie te rozumienia są nieomyślne, i to że Tatarzy mając przy sobie nie dba o pokój, i to, że zime wlec życzy. Ale my zatrabwisi na wojnę, od której ktokolwiek odwoził za zdrajcę poczytany”⁴⁸.

Na podstawie otrzymywanej i wysyłanej korespondencji możemy zapoznać się z działalnością hetmana litewskiego w marcu tr. w obozie bobrujskim, skąd wysyłał listy przypowiadnie i ordynanse poszczególnym chorągwiom na konsystencję. Już w trakcie ruszenia się z Borysowa książę 12 marca wysłał ordynans do rtm. Abrahamowicza, któremu przekazano rozkaz werbunku do roty stukonnej kozackiej, naczynając przystawstwa m.in. Propojsku i Plujach⁴⁹. Gdy 14 marca książę stanął w Bobrujsku, wysłał listy do powiatów litewskich, prosząc je, aby wspomogły jego siły zbierające się na nową kampanię przeciwko Kozakom. Do szlachty nowogrodzkiej pisał: „abyście uważając, że całość samychże WMMci idzie do kupy się zebrałszy lub pieniężnym ruszeniem lub przez ochotnika z pośrodku siebie, co consultuis być rozumiem, tej stronie praestans securitatem i zasłonę czynili”⁵⁰. Następnego dnia dotarły do księcia sprawdzone awizy z teatru ukraińskiego donoszące o zwycięstwie wojsk koronnych pod komendą M. Kalinowskiego nad Kozakami D. Neczaja i śmierci tegoż. W listach od podkanclerzego lit. K. L. Sapiehy znalazł hetman kopie listów od wojewody czernihowskiego po zdobyciu Krasnego z 21 lutego oraz doniesienia wojewody kijowskiego A. Kisiela z Uscz, który wobec rozpoczęcia działań wojennych prosił o szybkie posiłki, „bom tam sam jeden na brzegu” pozostawiony wśród Kozaków⁵¹.

Nie ustawały prace w kancelarii księcia wokół przygotowań do przyszłej kampanii z Kozakami. Do dyrygującego pocztą mozyrską rtm. Pawszy wyszły ordynanse, aby nie tylko przybywał z chorągwiom do boku hetmana, ale skłonił rotę owruckie do połączenia z siłami litewskimi. W dniu 18 marca ekspediowano

⁴⁷ M. Potocki do J. Radziwiłła z Tarnopola 18 II 1651; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 447–448.

⁴⁸ A. Kisiel do M. Brzozowskiego z Hoszczy 11 II 1651; *ibid.*, k. 450–451. Przy tym liście przesłał wojewoda kijowski J. Radziwiłłowi nowiny z walk na Ukrainie w postaci listu, jaki otrzymał od wojewody braclawskiego S. Lanckorońskiego z Baru 14 II 1651; *ibid.*, k. 453–455.

⁴⁹ J. Radziwiłł do Abrahamowicza 12 III 1651 w Bielinkiewiczach; *ibid.*, k. 459.

⁵⁰ J. Radziwiłł do Obywateli nowogrodzkich z Bobrujska 14 III 1651; *ibid.*, k. 468. Obok korespondencji skierowanej do wielu urzędników litewskich i wojskowych, aby kierowali swe oddziały ku Lubeczowi, książę rozesłał swe uniwersały do Tatarów W. Ks. Lit.; tj. chorągwi ziemskich wokowanych do służby w razie zagrożenia; *ibid.*, k. 469–470.

⁵¹ K. L. Sapieha do J. Radziwiłła starosty żmudzkiego; b.m. i d. z załączonymi doń listami M. Kalinowskiego z 21 II 1651 oraz A. Kisiela z Uscz 26 II tr.; *ibid.*, k. 470–471.

podśędka mozyrskiego Samuela Oskierkę do Bychowa, by przez sędziego ziemskiego rzeczyckiego dopilnował, „aby kupcy bychowscy żywnością nas posiłkowali, osobiście napojami, chlebem, owsami i inszemi wojsku potrzebnymi towarami”. Żądał księżę, aby przygotowano potrzebne do przeprawy przez Dniepr bajdaki i czółna, za co płać skarb Rzeczypospolitej. O specjalistów zręcznych przy budowie mostów czy przepraw było niezmiernie trudno, skoro w instrukcji przekazanej swemu urzędnikowi pisał księżę, aby „o rzemieślnika, tym który most pod Rzeczycą robił pilno się pytać i do tejsze roboty onego zażyć, uczyniwszy z nim postanowienie i według niego zapłatą upewniwszy”. Nakazywał ponadto hetman zamówić 60 nowych muszkietów z zamkami dla piechoty polskiej, o co wcale nie było łatwo⁵². Sam księżę był świadomy opłakanego stanu twierdz i miast pogranicza litewskiego od strony Ukrainy. Stale bowiem otrzymywał listy od urzędników i magistratów miejskich, iż nie są przygotowani do odparcia ataku kozackiego. Przykładowo, z listu do chorążego nadwornego W. Ks. Litewskiego Zygmunta Adama Słuszki od jego podstarościego homelskiego dowiadujemy się o przygotowaniach Homla do odparcia spodziewanego ataku kozackiego: „we włości homelskiej już koczując hultajstwo, chłopków biednych w niwecz obracając; gromić ich nie mam czym i kim w niewielkiej ówdzie zostając gromadzie. O prochy racz się WMM. Pan z pilnością starać, gdyż rozchód niemały nań być musi a cekhauz ubogi; działa porządnego i jednego nie ma Homel; racz się WMM. Pan domówić u Księcia Mciwego Pana hetmana, żeby skąd obmyślić raczył, a prędko działa porządne do Homla, bo rzecz pewna, że obozem pod Homel się biorą [Kozacy — M. N.]”⁵³. Wobec szczupłości sił litewskich księżę zabiegał nie tylko o chorągwie powiatowe, wystawiane przez szlachtę, ale także woluntariuszy. Stąd 19 marca wydał hetman list przypowiedni niejakiemu Ostroszkowi Semence, wójtowi slobody horwolskiej, na zaciąg czerni woluntarskiej. Podobny ordynans wydał księżę panu Czernikowi na zaciąg woluntariuszów pod jego rotę, naznaczając jednocześnie na ich ściągnięcie Rzeczycę i Holmecz⁵⁴. Notujący czynności hetmana jego sekretarz kancelaryjny pod datą 20 marca zanotował, iż tegoż dnia: „zasiadł Księżę Jmść rano nad komputem wojska W. Ks. Lit., tak dawnego jako i nowego zaciągu, i *ex calculo* doszedł tego, że do ordinowanej sejmem quoty nie dostaje tysiąca ośmdziesiąt”. Dlatego cały następny miesiąc werbowano do nowych oddziałów, aby uzupełnić brakujące stany oddziałów litewskich. Jednocześnie istniejące siły przyporządkowywano do formujących się pułków. Do pułku mozyrskiego przykładowo przydał księżę następujące rotę: dwie chorągwie kozackie rotmistrzów Lwa Jana Pogirskiego oraz Pawłowicza, dwie kompanie dragońskie kpt. Elsznica i Wechmana⁵⁵.

Obok doniesień z poczty mozyrskiej z pogranicza ukraińskiego czerpał księżę informacje od rozsyłanych przezeń szpiegów w okolice Mozyrza, Lubecza, a nawet Łojowa. W dniu 22 marca do hetmana przybył z nowinami jeden z wywiadowców: „powrócił szpieg pod Lubecz wyprawiony, który takie przyniósł wiadomości, iż Kozacy przez wszytkę zimę Dnieprowego brzegu we czterdziestu tysięcy pilnowali

⁵² Expedycja dana panu podśędkowi mozyrskiemu Samuelowi Oskierce 16 III 1651 przez księcia J. Radziwiłła; *ibid.*, k. 474–476.

⁵³ Podstarości homelski do Z. A. Słuszki chorążego nadw. lit. z Homla 12 III 1651; *ibid.*, k. 477.

⁵⁴ Listy przypowiednie dla S. Ostroszka i Czernika z 19 III 1651; *ibid.*, k. 479–480.

⁵⁵ Zob. ordynans dany panu Szymonowi Pawszy płka wojska litewskiego; b.m. i d.; *ibid.*, k. 480–481.

impetu naglego z naszej strony się obawiając. Z koni dzień i noc nie zsiadali, teraz kiedy rostocz nastąpiła i rzeki puszczać poczęły do domów się rozjechali, ze wszystką potęgą ściągając się do Czernihowa. Ślāk pod Łojowem za Dnieprem od rzeki Soszy lasem na mil cztery zasiekli. W Lubecz za wszystkich Kozaków tylko półtora tysiąca, drudzy w głąb poszli; Lubecz za nastąpieniem wojska o poddaniu się myśli i większa część mieszczan jest cała na tym⁵⁶. Widać z tego, że księżę łożył z własnej szkatuły na wywiad płytki, ukierunkowany na pogranicze ukraińskie W. Ks. Litewskiego — teren przyszłych działań przeciwko Kozakom. Działania hetmana nie mogły ująć uwadze wodza Zaporozców — Chmielnickiego.

W liście odeń przyniesionym księciu przez Kozaka z Czernihowa czytamy: „Racz W. Ks. Mśc Pan idem i na ten czas ku nam zostawać, a wojsk swych ku linii wojska zaporowskiego nie zbliżać, a my też pułkownikom naszym i ich pomocnikom nie tylko za linie wychodzić nie każemy, lecz i w pokoju być każemy, gdyż o żadnej wojnie nie myślimy, dlatego że nas JKMśc P. N. M. pokojem przez komisją obiecał darować”⁵⁷. W tym wypadku chodziło wodzowi kozackiemu o zabezpieczenie sobie flanki od strony Litwy, aby skupić wszystkie siły na organizacji kampanii przeciwko wojsku koronnemu. Z napływających awiz z okolic Owruca dowiadywał się księżę nie tylko o ruchach sił kozackich i działaniach wojsk koronnych pod wodzą hetmana polnego kor. M. Kalinowskiego, ale także tego typu, jakie znajdujemy w korespondencji płka owruckiego Łukasza Trzeciaka, donoszącego o śmierci księcia K. S. Koreckiego oraz o rozkazie zajechania Korca, wydanym przez wojewodę dorpckiego Andrzeja Leszczyńskiego⁵⁸. Wielce także musiały desperować księcia listy otrzymywane ode dworu za pośrednictwem podkanclerzego lit. K. L. Sapiehy. W jednym z nich pisał z Warszawy, aby hetman rozpoczął już kampanię przeciwko Kozakom i: „lubo z tej lubo z tamtej strony trzymał jako nablížej Dniepru, a pospieszał zwykłym trybem swoim zacząć już w Imię Pańskie bez omieszkania przedsięwzięte opus”. Jednocześnie przypominał: „Król Jmśc kazał mi napisać do W. Ks. Mci, abyś do Lublina pro 17 mai wyprawil trzy tysiące wojska do boku JKMci według pierwszego ordinansu, który masz W. Ks. Mśc”⁵⁹. Ponaglenia te musiały wywrzeć na J. Radziwiłła jednoznaczna reakcję, gdyż miał kłopoty ze skompletowaniem uchwalonego komputu wojska litewskiego i o żadnym posiłku dla Korony przy przygotowaniach do kampanii letniej mowy być nie mogło. Sam księżę naciskał na swych pułkowników, aby nadsyłali mu aktualne nowiny z teatru działań wojennych na Ukrainie. Mieli je nadsyłać na ręce Pawszy, przebywającego wraz z pułkiem w Mozyrzu. Potwierdza to list kierowany przez rtm. owruckiego Trzeciaka do księcia z Owruca: „Cokolwiek wiadomości od wojska koronnego mieć będziem, teże godziny do Mozyra do jmp. Pawsze expedować nie omieszkamy”⁶⁰.

W trakcie przygotowań do kampanii 1651 r. nie ustawała korespondencja pomiędzy księciem a monarchą, za pośrednictwem poczty wileńskiej. W liście

⁵⁶ Awizy pod datą 22 III 1651; *ibid.*, k. 485.

⁵⁷ „Od Chmielnickiego Kozak z Czernihowa przyniósł Ks. JMci list taki”, pisany w Korsuniu 3 III 1651; *ibid.*, k. 495.

⁵⁸ Ł. Trzeciak, płk owrucki, do Sz. Pawszy z Owruca 12 III 1651; *ibid.*, k. 497.

⁵⁹ K. L. Sapieha do J. Radziwiłła z Warszawy z 7 III 1651; *ibid.*, k. 500–501. W rzeczywistości w siłach beresteckich widzimy pułk sapieżyński podkanclerzego lit. K. L. Sapiehy w sile 9 chorągwi; S. Oświęcim, *Dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 312.

⁶⁰ Ł. Trzeciak do J. Radziwiłła z Owruca 27 III 1651; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 535–536.

z Warszawy 18 marca ponownie Jan Kazimierz domagał się przysłania posiłków: „aby trzy tysiące ludu z wojska W. Ks. Lit., któreśmy do boku naszego naznaczyli i wcześniej o tym Uprzejmość Waszą przez pisanie Nasze oznajmili, dostatecznie wolą naszą *de qualitate* onego deklarowawszy, na dzień 16 kwietnia pospieszyło i tam na przybycie nasze pod Włodzimierzem czekało żądamy”⁶¹. W diariuszu książęcym znajdujemy także instrukcje wojska litewskiego przekazane własnym deputatom na komisje skarbowo-wojskowe, do JKMc, jak i responsy Majestatu JKMc na dezyderaty wojska litewskiego. Wielce ciekawą jest instrukcja sporządzona w obozie bobrujskim 4 IV 1651 r., przekazana wybranym deputatom do pilnowania interesów wojska na komisji mińskiej, zajmującej się spłatą zaległego dlań żołdu⁶². Sam książę obiecał stawić się także na komisji mińskiej, aby doprowadzić do jej szybkiego zakończenia i ujęcia wojska w dalszej służbie. Pisał o tym w liście do chorążego nadw. lit. Z. A. Słuszki, a także swego kolegi hetmana w. lit. Janusza Kiszki. W międzyczasie 6 kwietnia dotarły doń listy od dworu pocztą warszawską od króla i obu pieczętarzy koronnych Andrzeja Leszczyńskiego i Hieronima Radziejowskiego; w obu ostatnich listach obaj dygnitarze zapewniali hetmana, iż pracują nad jego pojednaniem z monarchą. Kanclerz wprost pisał: „Mówilem ja dnia wczorajszego z JKMc w tej materii, będąc u niego na tej tam retiracie, nie tylko alienatum, ale *optimum affectum* widzę JKMc przeciwko W. Ks. Mc i jakom namieniał ma za złe tym, którzy tali a spargunt boć i o żadnym nie wiem, coby miał *deferre* W. Ks. Mc do JKMc. Znasz W. Ks. Mc humor JKMc, czasem z nieostrożności wyrzecz, co dostaje się nam tam wszystkim tego i często i tym samym co takowe rzeczy spargunt przed W. Ks. Mc”⁶³. Także w osobie Radziejowskiego miał książę swego zwolennika, który na dworze zabiegał o zmianę stosunku monarchy do hetmana. W cedule swego listu pisał bowiem: „Znacznie się KJMc obrócił z *affectem* swoim ku W. Ks. Mc i uznał że te opaczne udawania były *per detractorum improbitatem* i już niczemu nie wierzy i wierzyć nie chce i we wszelakich okazjach uznasz W. Ks. Mc skuteczną łaskę JKMc i *affect* jego; w czym kazał mi *expresse* assekurować JKMc W. Ks. Mc z czego się wielce cieszę”⁶⁴. Natomiast o niedoszłych rokowaniach Kisiela z Kozakami i samym Chmielnickim był hetman dokładnie informowany bądź przez samego wojewodę kijowskiego, bądź przez Radziejowskiego, który także otrzymywał od Kisiela dokładne relacje o sytuacji na Ukrainie⁶⁵.

Z diariusza czynności codziennych księcia możemy dowiedzieć się, jak hetman spędził święta Wielkanocne 8 i 9 kwietnia. W pierwszym z tych dni uczestniczył

⁶¹ Jan Kazimierz do J. Radziwiłła z Warszawy 18 III 1651; *ibid.*, k. 539–540.

⁶² Instrukcja JW. JMP. Jerzemu Karolowi na Dąmbrownie Chlebowiczowi, wojewodzie smoleńskiemu, plk. JKMc i JMP. Matiaszowi Frąckiewiczowi–Radziwiłłowskiemu, staroście mozyrskiemu, porucznikowi JW. Księcia JMP. hetmana usarskiego, *e gremio* wszystkiego wojska na komisję mińską do zapłaty wojska W. Ks. Lit. sejmem naznaczoną wyprawionym dana w obozie bobrujskim 4 april 1651; *ibid.*, k. 548–550.

⁶³ Zob. list A. Leszczyńskiego kanclerza kor. do J. Radziwiłła z Warszawy 29 III 1651; *ibid.*, k. 554.

⁶⁴ H. Radziejowski podkanclerzy kor. do J. Radziwiłła z Warszawy 29 III 1651; *ibid.*, k. 554–556.

⁶⁵ Zob. kopię listu od A. Kisiela do H. Radziejowskiego z Huszczy 17 III 1651, który został następnie wysłany na ręce J. Radziwiłła w korespondencji podkanclerzego kor. z 29 III tr.; *ibid.*, k. 558–559.

w uroczystym nabożeństwie, nie zajmując się żadnymi sprawami publicznymi, co znalazło wyraz w zapisce sekretarza: „*expedicii* tak publicznych jako i prywatnych żadnych zgoda nie było”, a w dniu następnym „uroczystości wielkanocnej nabożeństwo równo ze dniem się odprawowało. Na obiedzie miał Książę Jmść u siebie Towarzystwo chorągwie swej usarskiej i oficerów niemieckich”⁶⁶.

W diariuszu znajdujemy także liczne skargi na zawodność kozaków pocztowych i ginięcie korespondencji, która długo nie docierała do rąk adresata. W liście do hetmana takie uwagi występują ze strony podkanclerzego kor. Radziejowskiego. Pisał bowiem: „nie wiem przez co się to dzieje, że W. Ks. Mci nie dochodzą listy moje, bez których nie tylko poszty, ale i okazji pisania żadnej nie zwykłem opuszczać, bo wiem jako wiele na tym całości Ojczyzny należy, abyś W. Ks. Mśc jako najczęstsze miał ode mnie progressa wojska koronnego wiadomości”⁶⁷. Szczególnie w okresie działań wojennych zachodziła obawa, że kozacy pocztowi będą mieć kłopoty z dotarciem do hetmana oddalonego przecież od stałej swej rezydencji. Pobyt księcia w obozie, związany z tworzeniem nowego zaciągu prezentuje się w świetle wychodzącej i przychodzącej korespondencji. Jego zaufani oficerowie wprost pisali o przeciągającej się rekrutacji do nowych jednostek. Hrehory Mirski, strażnik lit., donosił z Bobrujska: „o chorągwiach żadnych zaciągu nowego i inszych nie słyhać. Trzeba by i tę Rzeczycę ludźmi opatrzyć i Zahal, ale trudno, kiedy nie ma kim”. W następnym dodawał: „Pana Sławkowskiego dotąd jeszcze mam w Bobrujsku; bo mi się go nie zda bez konnych stąd wyprawić, a o tych żadnej wiadomości nie mam; żadnego towarzystwa z wojska krom pana Kopańskiego, towarzysza W. Ks. Mci chorągwie, który za altestatią pana porucznika W. Ks. Mci uwolniony jest; [...], a kapitana żadnego przy chorągwiach nie masz, zaczym też różne hałasy, a nie i zabójstwa dzieją się”⁶⁸. Sytuacja nie uległa zmianie kilka dni później, gdyż H. Mirski w liście do hetmana z 2 maja żalił się, że „do obozu jeszcze żadnej chorągwie po dziś dzień jednej nie przyszło, krom tych pieszych, o którychem W. Ks. Mci znać”⁶⁹. Hetman z listów Szymona Pawszy i innych rotmistrzów mógł nabrać przekonania o przygotowaniach strony kozackiej do działań zaczepnych skierowanych przeciwko W. Ks. Litewskiemu. Z Babicz doniesiono księciu, iż: „panowie Owruczanie ustąpili z Owrucza i aż poszli pod Włodzimierz, tego hultajstwa w Czarnobylu jest już z półtora tysiąca, już bym się o nich kusił, lecz bez woli W. Ks. Mci nie mogę”⁷⁰.

W maju 1651 r. nasiliły się naciski na hetmana, aby korzystając z faktu, iż cała potęga Chmielnickiego obraca się przeciwko siłom koronnym, wojsko litewskie skierował bezpośrednio na Kijów. Sam podkanclerzy kor. Radziejowski pisał: „Życzę, abyś w niej nie raczył *progredi remisse*, a brał się ku Kijowu jako najbardziej. Gdzie aby ta metropolis ruska rychło *gloriosum victorem* witać i *adorare* W. Ks. Mśc mogła”⁷¹. Miał również J. Radziwiłł dokładne dane wywiadu koronnego, dotyczące dyslokacji pułków kozackich w przededniu kampanii przeciwko

⁶⁶ Zob. diariusz kancelaryjny pod datami 8 i 9 kwietnia; *ibid.*, k. 563. Dnia 9 IV późnym wieczorem dotarł do księcia list od p. Sz. Pawszy przez chłopów mozyrskich.

⁶⁷ H. Radziejowski do J. Radziwiłła z Warszawy 7 IV 1651; *ibid.*, k. 513–514 (zmiana numeracji stron w diariuszu).

⁶⁸ Zob. listy H. Mirskiego do J. Radziwiłła z Bobrujska z 23 i 25 IV 1651 r.; *ibid.*, k. 586–588.

⁶⁹ H. Mirski do J. Radziwiłła z Bobrujska 2V 1651; *ibid.*, k. 595–596.

⁷⁰ H. Mirski do J. Radziwiłła z Bobrujska 7 V 1651; *ibid.*, k. 608.

⁷¹ H. Radziejowski do J. Radziwiłła z Lublina 6 V 1651; *ibid.*, k. 618.

„Lachom” w 1651 r. Z korespondencji pła woluntarskiego Jana Jasnoburskiego przeznaczonej dla hetmana kor. M. Kalinowskiego, możemy dokładnie odtworzyć konsystencje wojsk kozackich z kwietnia 1651 r.: „Chmielnicki jest zapewne w Żywotowie, pułki Kresy z Puskarenkiem w Przyluce, Dziedziały z Hładkim w Biliłowce, Pilipcza z swoim pułkiem w Kotelni, białocerkiewski pułk w Wilsku, któremu na Korzec iść kazał. Niżyński pułk z perejesławskim w Jasnohorodce i w Białohorodce ku Makarowu, czerkaski z samym Chmielnickim, kijowski pułk Kijowa strzec będzie. Nebaba przepraw od Litwy strzec będzie. Zakaz srogi, aby żaden Tatarzyn z tę stronę linii nie zajeżdżał; wójta pawołockiego pułk w Cudnówce”⁷². Część sił woluntarskich i czerni ze strony kozackiej już w kwietniu rozpoczęła ataki na miasta w pow. rzeczyckim i mozyrskim. Za pośrednictwem strażnika lit. doszły do księcia informacje o ataku kozackim na Rzeczycę. Rtm. Juszkiewicz donosił bowiem o starciu własnej piechoty w Borkach milę od tego miasta z watahą kozacką: „Zdraycy kilkadziesiąt przebrało się czółnami do Rzeczycy, napadli w nocy i komory połupiwszy nazad wrócili się, jakoby mieli w Nizie przeprawować; bo z Rzeczycy słyhać było strzelbę, kiedy się piechota była z temi hultajami” biła⁷³. Ten fragment diariusza księcia urywa się na liście Pawszy, który dotarł do rąk hetmana 21 maja, a więc jeszcze przed podjęciem wyprawy na Kozaków w początkach czerwca 1651 r., zakończoną pogromem sił kozackich pła czernihowskiego Martyna Nebaby (6 lipca w bitwie pod Łojowem)⁷⁴.

Ostatnią partię dokumentów diariusza stanowią akta z początku 1652 r., zawierające głównie listy A. Kisiela do B. Chmielnickiego oraz korespondencję hetmana zaporoskiego z wojewodą kijowskim i polskim monarchą. Serię dokumentów otwiera list Sz. Pawszy do księcia z 13 I 1652 r., za pośrednictwem którego na ręce J. Radziwiłła wpływały depesze od A. Kisiela, pisane w trakcie jego rezydencji na zamku kijowskim. W teście korespondencji znajdujemy list B. Chmielnickiego do wojewody kijowskiego z Czehrynia 30 I 1652 r., otwierający korespondencję pomiędzy nimi. Wiele listów pisanych do wojewody czernihowskiego M. Kalinowskiego wskazuje, że wojewoda kijowski zabiegał u hetmana o przestrzeganie rozejmu wypracowanego ugodą białocerkiewską. Po śmierci bowiem hetmana w. kor. Mikołaja Potockiego (20 XI 1651)⁷⁵ rządy nad wojskiem stacjonującym na Ukrainie spadały właśnie na hetmana polnego koronnego. W listach doń kierowanych A. Kisiel prosił, aby nie dawano Kozakom powodów do nowej wojny, gdyż Chmiel kończy spis nowego rejestru wojska zaporoskiego i obiecuje przysłać go w najbliższym czasie. Natomiast „przejścia wojska [koronnego — M. N.] za Dniepr na Ryszczów *non contradicit*, tylko żeby z tej i z owej strony Dniepru nie zaczepiać Kozaków”⁷⁶. Z listów wojewody kijowskiego przebija pewność, że po podpisaniu ugody pod Białą Cerkwią dojdzie wreszcie do stabilizacji w województwach ukraińskich Rzeczypospolitej, byle strona polska nie drażniła Kozaków i nie lokowała swych chorągwi w rejonach stacjonowania pułków wojska zaporoskiego. Pisał bowiem: „byleby od hetmana [B. Chmielnickiego] rejestra przyszły, to nie będzie stąd żadnego poruszenia, aby pan pisarz polny [Zygmunt Przyjemski — M. N.] nie

⁷² J. Jasnoburski do M. Kalinowskiego z Lubaru 23 IV 1651; *ibid.*, k. 618–619.

⁷³ Rtm. Juszkiewicz do strażnika lit. H. Mirskiego z 8 V 1651 ze Strzeszyna; *ibid.*, k. 621–623.

⁷⁴ Zob. H. Wisner, *Janusz Radziwiłł...*, s. 142–143.

⁷⁵ W. Majewski, *Mikołaj Potocki* [w:] PSB, t. 28, 1984, z. 1, s. 105–109.

⁷⁶ A. Kisiel do M. Kalinowskiego z zamku kijowskiego 16 I 1652; AGAD, AR, dz. VI, nr 36, k. 309–310.

bawił się z chorągwiami tu na głodzie około Kijowa, po naszych pustkach, a tam zaś między futorami kozackimi⁷⁷.

Posumowując diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła, którego duże fragmenty zachowały się w AGAD, należy podkreślić, iż jest źródłem wprost nieocenionym nie tylko do dziejów powstania Chmielnickiego z lat 1649–1652, ale stosunku elity władzy Rzeczypospolitej do problemu wojny kozackiej. Jednocześnie z zachowanej korespondencji pomiędzy Janem Kazimierzem a hetmanem lit. możemy określić, jakie były stosunki pomiędzy nimi w dobie zmagania z powstaniem na Ukrainie. Bez akt zawartych w tym diariuszu trudno pisać nie tylko o działaniach wojennych prowadzonych w trakcie kampanii zbarasko-zborowskiej 1649 r. czy zimowo-wiosennej hetmana M. Kalinowskiego z 1651 r., a przede wszystkim obu batalii łojowskich samego J. Radziwiłła. Czytelnik zapoznaje się także z funkcjonowaniem wywiadu płytkiego i głębokiego (awizy z Wołoszczyzny, Mołdawii, a nawet Turcji), kierowanego przez hetmana lit. Odrębną kwestią jest nie tylko funkcjonowanie poczty: wileńskiej, warszawskiej oraz mozyrskiej, dzięki którym na bieżąco otrzymywał hetman informacje o sytuacji na pograniczu litewsko-ukraińskim i poczynaniach Kozaków na Ukrainie, ale także określenie klienteli wojskowej J. Radziwiłła. Miał bowiem hetman ludzi sobie oddanych i to w grupie pułkowników wojska litewskiego, jak choćby strażnika lit. Hrehorego Mirskiego czy Samuela Oskierkę. Z przedstawionej analizy zawartości diariusza kancelaryjnego hetmana wynika, że korespondował nie tylko z elitą władzy W. Ks. Litewskiego, ale także z dygnitarzami koronnymi. Obok hetmanów M. Potockiego i M. Kalinowskiego możemy wymienić obu pieczętarzy oraz biskupa chełmińskiego Andrzeja Leszczyńskiego, kasztelana gnieźnieńskiego Jana Leszczyńskiego czy referendarza kor. Jana Gembickiego. Z diariusza możemy wnioskować o postawie księcia wobec konfliktu w Mołdawii, zagrożonej w 1650 r. przez Kozaków Chmielnickiego. Książę z racji powinowactwa z rodziną Lupulów starał się wpłynąć na króla, jak i hetmanów koronnych, aby udzielono gospodarowi mołdawskiemu pomocy przeciwko Kozakom. Stąd w diariuszu wątek mołdawski jest tak szeroko rozbudowany, szczególnie w latach 1650–1651.

Dla historyków wojskowości, poza ściśle wojskową korespondencją księcia przygotowującego się do obu kampanii przeciwko Kozakom w latach 1649 i 1651, szczególną wartość przedstawiają wzmianki dotyczące sprawowania sądów hetmańskich nad podległą mu kadrami oficerską i żołnierzami. Wyroki ferowane zarówno w obozach wojskowych (Rzeczyca, Bobrujsk), jak i podczas obrad komisji wileńskiej w 1650 r. świadczą, że stan dyscypliny i morale wojska litewskiego były wyższe niż wojska koronnego, które doznało przecież wielu porażek z rąk tatarsko-kozackich, a stała retablacja tych oddziałów nie sprzyjała podniesieniu ich wartości bojowej. Prace, które trwają obecnie nad wydaniem drukiem tego diariusza, zaspokoją w pełni ciekawość czytelników zainteresowanych działaniami sił polsko-litewskich przeciwko Zaporozcom. Wydanie tego źródła wzbogaci naszą wiedzę o epoce *Ogniem i mieczem*, tak rzetelnie przedstawioną w powieści Henryka Sienkiewicza⁷⁸.

⁷⁷ A. Kisiel do M. Kalinowskiego z Kijowa 13 I 1652; *ibid.*, k. 301–303.

⁷⁸ Zob. *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000.

II. DOKUMENTACJA WOJSKOWA W KANCELARII STAROPOLSKIEJ

Krzysztof Syta

DOKUMENTACJA WOJSKOWA W ARCHIWACH HETMANÓW KORONNYCH

Archiwa hetmanów wielkich i polnych zarówno koronnych, jak i litewskich, w przeciwieństwie do archiwów wytworzonych przez pozostałe urzędy centralne I Rzeczypospolitej — kanclerstwa, marszałkostwa i podskarbiostwa — nigdy nie nabrały charakteru publicznego. Zadecydowały o tym takie czynniki, jak: a) stosunkowo późne, w porównaniu z innymi urzędami centralnymi, ukonstytuowanie się urzędu hetmańskiego w hierarchii urzędów ministerialnych i dygnitarstw koronnych, b) brak szczegółowego, konkretnego sprecyzowania zakresu kompetencji i uprawnień władzy hetmańskiej, c) bardzo rozległy zakres uprawnień związanych z hetmaństwem koronnym, d) brak nadzoru nad osobami sprawującymi urząd hetmański ze strony króla, sejmu i senatu, e) duża mobilność hetmanów wynikająca z racji pełnienia urzędu wymagającego częstej zmiany miejsca pobytu.

Archiwa hetmańskie miały więc charakter prywatny, narastały w nich zarówno archiwalia proveniencji państwowej, jak i osobistej, a bardzo często wprowadzenie wyraźnego rozgraniczenia między nimi jest po prostu niemożliwe. Należy więc dokonać pewnego uściślenia terminu — „archiwum hetmańskie”, aby określić, jaka konkretnie grupa archiwaliów zostanie scharakteryzowana w niniejszym artykule. Za zasób archiwum hetmańskiego, rozumianego jako archiwum urzędu, przyjąć wypada wyłącznie archiwalia bezpośrednio związane ze sprawowaniem hetmaństwa, począwszy od dokumentu nominacyjnego na urząd hetmański, przez archiwalia odzwierciedlające sprawowanie przez hetmanów właściwej władzy wojskowo-administracyjnej, skarbowej, sądowniczej i dyplomatycznej, łącznie z korespondencją odnoszącą się tylko i wyłącznie do spraw związanych z dzierżeniem buławy. W tym ostatnim przypadku nasuwają się jednak największe wątpliwości, ze względu na charakter staropolskiej korespondencji, w której bardzo często informacje natury urzędowej przeplatają się ze sprawami prywatnymi.

Ponadto w archiwach hetmanów zrastają się ze sobą bardzo mocno właściwe akta urzędu z dokumentacją, jaka powstała w związku ze sprawowaniem przez nich równocześnie innych urzędów i godności. Naturalnie tego rodzaju archiwalia nastroczają dużo wątpliwości w trakcie systematyzacji dokumentacji wojskowej narosłej w hetmańskich archiwach.

W archiwach hetmanów koronnych zachowała się bardzo różnorodna dokumentacja wojskowa zarówno pod względem formalnym, kancelaryjnym, jak i merytorycznym. Nie dziwi to jednak, jeśli weźmie się pod uwagę wielokierunkowość kompetencji związanych z hetmaństwem. Długi okres kształtowania się urzędów hetmańskich oraz zmiany w ich kompetencjach zadecydowały o dużym bogactwie i specyfice archiwaliów w archiwach poszczególnych hetmanów. Różne były bowiem prerogatywy urzędu hetmańskiego w XVI w., a zupełnie inne w połowie XVIII w. Nie można także pominąć aspektu rozwoju administracji państwa, zasad komunikowania się, ogólnego stanu wykształcenia społeczeństwa szlacheckiego, czy w końcu stanu biurokratyzacji życia społecznego.

Pierwszym kryterium, jakie można przyjąć określając dokumentację występującą w archiwach hetmańskich, jest jej postać kancelaryjna. Tutaj zdecydowanie na pierwsze miejsce wysuwa się korespondencja, następnie zestawienia tabelaryczne, głównie o charakterze sprawozdań, akta spraw, księgi, w końcu dokumenty.

Według zasady przynależności kancelaryjnej można wyróżnić archiwalia, które trafiły do archiwów hetmańskich z zewnątrz, a ich adresatem był hetman, ewentualnie osoby z nim blisko związane (choćby pracownicy kancelarii, szczególnie wojskowej), drugą grupę stanowią archiwalia wytworzone przez hetmana lub jego otoczenie. Tutaj należy rozróżnić te, wytworzone na użytek własny hetmana, oraz te skierowane do osób innych. Ten przypadek dotyczy głównie brudnopisów akt wychodzących z hetmańskiej kancelarii. Występuje jeszcze trzecia grupa archiwaliów: akta pochodzenia obcego. Konkretnie chodzi o dokumentację, która nie była wytworem ani kancelarii hetmańskiej, ani nie była skierowana bezpośrednio do hetmanów i zazwyczaj nie można w jasny sposób wytłumaczyć jej obecności w zasobach ich archiwów.

Biorąc pod uwagę kryterium formalne, to znaczy postać fizyczną, pod jaką występuje w chwili obecnej dokumentacja w hetmańskich archiwach, spotkać można się z aktami luźnymi, klejonymi i zszywanymi. Oczywiście wszystkie wyżej wymienione formy występowały również współcześnie, choć wiadomo, że nie zawsze forma obecna jest postacią oryginalną. Pierwotnie najczęściej miała ona postać luzów, które łączono w wiązki i fascykuly.

Kolejnym kryterium, jakie można zastosować w systematyzacji dokumentacji z archiwów hetmańskich, stanowi ich treść. Można podzielić ją na następujące grupy: administracyjna, finansowa, sądownicza, dyplomatyczna, prywatna (to znaczy odnoszącą się bezpośrednio do osoby hetmana, związana jednak również ze sprawowanym urzędem, np. akty nominacyjne na urzędy hetmańskie, dokumentacja związana z ich uposażeniem, korespondencja).

Z przedstawionych kilku kryteriów podziału dokumentacji wojskowej w zasobach archiwów hetmańskich najlogiczniejsze jest kryterium treści. Pozwala ono bowiem na szczegółową analizę oraz w miarę kompletną systematyzację. Wyjątkiem od podziału akt wojskowych według kryterium treści będzie omówienie

odrębnie grupy archiwaliów dotyczących przybocznych oddziałów hetmanów, a to ze względu na ich specyfikę oraz znaczną liczbę tego rodzaju dokumentacji w porównaniu do pozostałej części zasobu hetmańskich archiwów.

Dokumentacja administracyjna

Najliczniejszą grupę archiwaliów wśród zasobów archiwów hetmańskich stanowi obecnie dokumentacja związana z władzą administracyjno-wojskową hetmanów. Podstawową grupą tego rodzaju archiwaliów są różnego rodzaju raporty wojskowe, mówiące o stanie osobowym poszczególnych oddziałów, ich uzbrojeniu, wyposażeniu technicznym, o wynagrodzeniu oddziałów wojskowych. Ten rodzaj dokumentacji jest reprezentowany, co prawda niezbyt licznie, już w archiwum Jana Zamoyskiego, najlepiej zachowanym najstarszym archiwum hetmana koronnego. Archiwalia te liczniej występują w okresie prowadzenia działań wojennych, przybierając znikome rozmiary w czasach pokoju. Sporo tego rodzaju akt odnosi się do czasów wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1579–1582 oraz wojny ze Szwecją o Inflanty z początku XVII w. Można tutaj wymienić rejestry zawierające liczbowe zestawienia rotmistrzów, pocztów w chorągwiach i rotach, czy stany osobowe załóg stacjonujących w garnizonach. Jako przykład przytoczyć można wykaz rotmistrzów służących na Podolu w latach 1577–1578¹, czy listę hajduków biorących udział w oblężeniu Połocka w roku 1579². Inną grupą zestawień stanu osobowego wojsk są spisy nowo zaciężnych żołnierzy, np. „regestr przyjmowania żołnierzy na potrzebę wojenną do Moskwy” z 1581 r.³ Do tej grupy dokumentacji zaliczyć można również archiwalia dotyczące zaopatrzenia wojska w sprzęt, żywność oraz jego wynagrodzenia. W archiwum Zamoyskiego znajdują się m.in.: zestawienie artylerii z czasu wojny inflanckiej⁴ oraz zapotrzebowanie na wojsko i potrzeby wojenne do Inflant z 1601 r.⁵ Należy przypuszczać, że większość tego rodzaju spisów służyła doraźnym celom, związanym głównie ze sprawami finansowania oddziałów zaciężnych⁶. Trzeba tutaj jednak zwrócić uwagę, że w XVI w. hetmani nie posiadali uprawnień finansowych, a jedynie z racji sprawowania naczelnego dowództwa zainteresowani byli systematycznym wypłacaniem należności wojsku. Można uznać, że w XVII w., mimo że nie zachowało się z tego okresu zbyt dużo archiwaliów proveniencji hetmańskiej, archiwalia o charakterze zestawień stanów osobowych formacji wojskowych i ich wyposażenia sprzętowego nadal stanowiły poważny fragment zasobów hetmańskich archiwów. Jako przykład posłużyć tutaj może materiał archiwalny z drugiej połowy XVII w., związany z kompanią husarską wojewody kijowskiego, królewicza Jakuba Sobieskiego czy samego Jana III Sobieskiego⁷. Składają się nań m.in.: specyfikacja szwadronów

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich (dalej: AGAD, AZ), sygn. 3112, k. 1–2.

² Ibid., k. 4.

³ Ibid., k. 17–18.

⁴ Ibid., k. 13–14.

⁵ Ibid., k. 94–95.

⁶ Szerzej zagadnienie to omawia M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta*, Warszawa 1985.

⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteka PAN (dalej: Ossol.), sygn. 11906/III, s. 1–5, 9–12, 13–14.

prawego i lewego skrzydła, komput wojsk polskiego i cudzoziemskiego autoramentu ustanowiony na sejmie w 1673 r., w końcu kwartalne, imienne zestawienia kompanii husarskiej, wyszczególniające poszczególnych towarzyszy w niej służących wraz z liczbą koni.

W archiwum Adama Mikołaja Sieniawskiego, najlepiej zachowanym archiwum hetmańskim z XVIII w., znajdują się odpowiedniki szesnastowiecznych regestrów, spisów i inwentarzy oddziałów wojskowych, uzbrojenia i sprzętu. Niektóre z nich mają już nieco inny wygląd pod względem formalnym, gdyż przybierają postać tabelaryczną, która później wykształci się w znormalizowane formularze. Jednak nadal występują również proste spisy nie odbiegające pod względem treści i postaci zewnętrznej od swoich szesnastowiecznych poprzedników. Za przykład posłużyć tutaj mogą tabele regimentów arkebuzerii hetmanów wielkiego i polnego koronnych z roku 1708⁸.

Okresem przełomowym, od którego datuje się znaczny wzrost dokumentacji narastającej w archiwach hetmańskich był przełom XVII i XVIII w. Wydaje się, że nie bez znaczenia był tutaj moment objęcia tronu w Polsce przez Augusta II Sasa. Wraz z nowym władcą na dwór królewski przybyła liczna rzesza osób związanych dotychczas z saskim aparatem państwowym, tak bardzo przecież różnym od systemu administracji państwowej Rzeczypospolitej. Wśród urzędników saskich, przybyłych do Polski była również grupa zawodowych wojskowych, którzy obejmując komendę nad częścią wojska tzw. cudzoziemskiego autoramentu, wprowadzali doń metody organizacyjne armii saskiej. Proces ten był szczególnie zauważalny od 1710 r., kiedy to August II próbował wzmocnić wojska cudzoziemskiego autoramentu, obsadzając w nich kadre dowódczą oficerami obcego pochodzenia⁹.

W 1717 r., w związku z dużymi reorganizacjami zachodzącymi w wojsku, związanymi z poważnym ograniczeniem uprawnień władzy hetmańskiej i ustaleniem stałego komputu wojsk narodowego i cudzoziemskiego autoramentu w Koronie i na Litwie, doszło również do reorganizacji wewnętrznej wojsk, przez określenie zasad jego funkcjonowania w różnego rodzaju regulaminach. Owe przepisy wojskowe, regulujące zasady organizacyjne i funkcjonowanie poszczególnych oddziałów, nakładały na nie m.in. obowiązek prowadzenia różnego rodzaju dokumentacji. „Objaśnienia Regulaminu Wojska Pieszego Koronnego 1717 Anni” określały precyzyjnie, jaka dokumentacja miała powstawać w rozmaitych regimentach i chorągwiach. Oprócz dokumentów publicznych, rachunków i korespondencji regimentowych, wymieniono w przepisach „tabele, rejestry miesięczne i ekstrakty do nich należące, [które] każdy regiment tabelę miesięczną, modeluszem niżej podanym z rotą przysięgi na ostatku dołożoną, przez wszystkich sztabsoficierów z regimentu podpisaną, wespół z ekstraktami ubytku i przybytku ludzi, królowi, hetmanowi, szefowi wojska cudzoziemskiego zaciągu oraz inspektorowi wojskowemu ultimis każdego miesiąca, punktualnie odesłać powinien nie tylko dla informacji wiele jest żołnierzy znajdujących się w gotowości do służby, ale też i na pokazanie pieczołowitości około konserwacji każdego w ogólności i w szczególności”¹⁰. W ten sposób w archiwach hetmańskich, oprócz dotychczasowych prostych

⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), sygn. 2648 IV, s. 63, 65.

⁹ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie Wojny Północnej*, Warszawa 1956, s. 430.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie II (dalej: APd II), sygn. 263.

pod względem formy i zawartości zestawień, pojawiły się znormalizowane raporty. W późniejszym czasie kwestię obowiązkowego ich składania hetmanom normowały nawet ustawy sejmowe¹¹.

Istotny wpływ na wzrost dokumentacji narastającej w archiwach hetmańskich miało utworzenie urzędu generalnego inspektora armii w 1717 r. Główną funkcją inspektorów była lustracja, przynajmniej raz w roku, wszystkich jednostek cudzoziemskiego autoramentu. Przez owe inspekcje, w czasie których generał inspektor kontrolował m.in. również dokumentację lustrowanych jednostek, wymuszał na ich dowódcach obowiązek regularnego składania pisemnych sprawozdań u zwierzchników, w tym również hetmanów. Ponadto sam generalny inspektor zobowiązany był do składania po takiej lustracji dokładnego raportu hetmanowi, w którym zawierał propozycje usunięcia ewentualnych niedociągnięć. Najprawdopodobniej do funkcji inspektorów generalnych należało również opracowywanie schematów raportów i różnego rodzaju sprawozdań składanych przez dowódców oddziałów. Świadczyć o tym może list Kazimierza Granowskiego, pełniącego funkcję inspektora generalnego, skierowany do hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego. W liście tym Granowski powiadamiał hetmana, że opracował nowy schemat raportów miesięcznych¹².

Jednym z ciekawszych regulaminów wojskowych z drugiej połowy XVIII w. jest „Regulamen Generalny Regimentu Pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej mci” opracowany najprawdopodobniej w kancelarii hetmańskiej Jana K. Branickiego. Otóż w punkcie tego regulaminu, poświęconym lustracji regimentów, wspomniano o próbach dokonywania w czasie lustracji nadużyć i oszustw przez komendantów i oficerów. Najczęściej polegały na zawyżaniu stanu liczbowego oddziałów. Aby temu zapobiec „więc z tych i innych przyczyn Monatstabelle z przychodem i odchodem effective z monatslisty, specyfikacje urlopowanych, ekstrakty wszelkich ordynansów według schematów, które do Regimentu wydane będą co miesiąc Generał Inspektorowi Regimenta odsyłać mają, aby przy lustracji mógł konfrontować i inwestygować, jeżeli Raporty mnie odsyłane były rzetelne i jeżeli tak się effective Regiment znajdował, jak którego miesiąca z raportem był mi podany, wszelkie ordynanse i dyspozycje moje Hetmańskie do Regimentu przysłane, jeżeli instantaneam dla siebie miały executionem, i Szeff lub kommandant Regimentu w approbowaniu krixrechtów, w dawaniu officerskich Patentów więcej sobie nie pozwolił nad to, co mu z władzy i dyspozycji mojej hetmańskiej in scripto jest akorodowano”¹³.

¹¹ *Volumina legum* (dalej: VL), t. 7, Petersburg 1860, s. 205, „Dozwolenie Prerogatyw Hetmanom terazniejszym oboyga narodów” z 1765; *ibid.*, s. 315, „Kommissye Woyskowe oboyga narodów” z 1768; VL, t. 8, s. 102–103, „Powinności generał-lieutnanta” z 1775; *ibid.*, s. 103–104, „Powinności generała-majora” z 1775; *ibid.*, s. 102, „Powinności Generała Artylerii” z 1775.

¹² AGAD, Archiwum Roskie (dalej: ARoś), Korespondencja, pudło nr 7/29, s. 86.

¹³ *Ibid.*, Militaria, pudło nr 6, Regiment pieszy królowej, plik 1, s. 36. W owym regulaminie znajduje się także rozdział „O Xiegach Regimentowych i Kompanicznych”, w którym wymienione są wszystkie akta, jakie prowadzić miał każdy regiment i kompania. Były to księgi: rachunków, plac, generalnego przychodu pieniędzy, wielkiego i małego moderunku, broni, lederwerku, namiotów i innych rekwizytów. Dodatkowo oddziały zobowiązane były do prowadzenia tzw. żurnala rozkazów (befelów), sztam-, lenunx- i vacansbuchów, książeczki obrachunkowe kapitana z podoficerami i żołnierzami. Dodatkowo zawarto w nim również zestawienie raportów, jakie miały być wysyłane do hetmana: „miesięczne Tabelle z przycho-

Bardzo ciekawym dokumentem dotyczącym składania różnego rodzaju raportów przez wojskowych było pismo hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego datowane w Warszawie 23 IV 1775 r.¹⁴, a więc wystawione w okresie konfliktu Branickiego z Komisją Wojskową, dotyczącego złożenie przysięgi przez wojsko na wierność hetmanowi. W owym piśmie podany jest schemat formularza raportu, jaki mieli składać komendanci korpusów od całej swojej komendy oraz szefowie i komendanci poszczególnych regimentów, a ponadto zawarta jest w nim instrukcja określająca w szczegółowy sposób sporządzenie raportu.

Z zasobów archiwów hetmańskich wyraźnie wynika, że postanowienia owego regulaminu traktowane były przez osoby upoważnione do prowadzenia dokumentacji w sposób poważny. Świadczą o tym liczne usprawiedliwienia wyższych oficerów, kierowane do hetmanów, w których wyjaśniali przyczyny opóźnień w nadeśłaniu okresowych sprawozdań¹⁵.

W pierwszej połowie XVIII w. w związku ze zmianami w organizacji sił zbrojnych Rzeczypospolitej pojawiła się w archiwach hetmańskich bardzo duża liczba dokumentacji o charakterze sprawozdawczym zarówno w formie opisowej, jak i tabelarycznej, do której należy zaliczyć: rolle lenungowe, rang listy, tabele starszeństwa, raporty miesięczne, raporty powinne, sztam listy, monats listy i inne. Sprawozdania te zawierały bardzo różnorodne informacje. Najbardziej bogatym w treść był formularz wprowadzony w kwietniu 1775 r. przez hetmana wielkiego Franciszka K. Branickiego, który wydał rozkaz ujednolicenia formularzy raportów przysyłanych przez dowódców oddziałów wojska koronnego¹⁶. Zasadniczo był to formularz opracowany z myślą o dużych oddziałach — korpusach. Jednakże miał on być wykorzystywany również przez oddzielnie stacjonujące regimenty. Na informacje zawarte w tak przygotowanym formularzu składała się: stan liczebny oddziału z podziałem na rangi, luki w stanie etatowym, liczba koni, stan zaopatrzenia w prowiant i furaz, liczba nowo zwervowanych żołnierzy, w kawalerii z określeniem liczby koni znajdujących się poza oddziałem i niezdolnych do służby. W niektórych sprawozdaniach występowały nawet informacje o warunkach fizycznych żołnierzy, ich wieku, narodowości, stanie cywilnym oraz wyznaniu¹⁷.

Inną formą dokumentacji związanej ze sprawowaniem przez hetmanów władzy administracyjnej nad wojskiem jest korespondencja o charakterze służbowym,

dem i odchodem effective sztaabs i oberofficerów, Monats Revisions, Conduit Listy, Tabelle Kadetów, Inwalidów, specyfikacje urlopowanych, ekstrakty ordynansów”, do których schematy za zgodą hetmana przygotował Generalny Inspektor. Natomiast archiwum regimentowe powinno być zabezpieczone w formie sumariusza sporządzonego na podstawie akt, *ibid.*, s. 40.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Podhoreckie hr. Andrzeja Potockiego (dalej: APAP), sygn. IX 3/48.

¹⁵ Na przykład gen. lejtn. Goltz w raporcie powinnym do hetmana polnego koronnego Seweryna Rzewuskiego tłumaczył się nie wysłaniem tabel miesięcznych tym, iż nie otrzymał ich od swoich podwładnych. Chcąc zapobiec w przyszłości tego rodzaju opóźnieniom Goltz wydał ordynans do wszystkich regimentów, aby w przyszłości kategorycznie wysyłali do niego tabele bez jakichkolwiek wymówek, każdego pierwszego dnia miesiąca, *ibid.*, sygn. IX 3/53.

¹⁶ *Ibid.*, sygn. IX 3/48.

¹⁷ APd II, sygn. 83, s. 1–21, Stamlista leibkompanii regimentu pieszego buławy polnej koronnej z 1 VI 1755.

którą hetmani otrzymywali w dużej liczbie od bardzo szerokiego kręgu informatorów. Korespondencja stanowiła bodaj najistotniejszy element w systemie dowodzenia i administrowania wojskiem. Z braku innych środków komunikacyjnych, z wyłączeniem osobistych kontaktów hetmanów z podwładnymi, była ona w zasadzie jedyną formą komunikacji, która pozwalała im na: wydawanie rozkazów, sprawowanie kontroli nad wojskiem, otrzymywanie informacji dotyczących zagrożenia zewnętrznego oraz stanu poszczególnych oddziałów.

W zależności od przyjętych kryteriów korespondencję przesyłaną do hetmanów można pogrupować według dwóch kryteriów. Pierwsze kryterium, jakie można przyjąć, to osoba nadawcy listu. W tym przypadku całą korespondencję o charakterze czysto wojskowym można podzielić na listy od osób pełniących zawodową służbę wojskową i od osób cywilnych, nie związanych z hetmanem stosunkiem służbowym na polu wojskowości. Wśród osób z pierwszej grupy można by wymienić urzędników koronnych sprawujących funkcje wojskowe, wynikające z pełnionego urzędu, dowódców poszczególnych oddziałów wojskowych podlegających władzy hetmańskiej, zwykłych żołnierzy. Natomiast do drugiej grupy korespondentów zaliczyć można listy wysyłane głównie przez urzędników i dygnitarzy koronnych i ziemskich, urzędników duchownych i inne osoby nie zaliczające się do grup wyżej wymienionych, powiązane z hetmanem więzami prywatnymi. Kryterium drugie to treść korespondencji. W kręgu zainteresowań znajduje się korespondencja związana z kompetencjami czysto administracyjnymi urzędu hetmańskiego, w związku z tym można podzielić ją na listy o charakterze informacyjnym, których nadawcami były najczęściej osoby wojskowe związane z hetmanem stosunkiem zależności służbowej, oraz w drugiej kolejności osoby prywatne. Listy tego rodzaju miały bardzo często charakter raportów, sprawozdań z przygotowania i przebiegu działań wojennych, relacji o sytuacji na granicach bądź sytuacji politycznej w krajach sąsiednich, zawierały też informacje na temat stanu oddziałów. Inną bardzo liczną grupę listów stanowią petycje i prośby kierowane do hetmanów zarówno od osób wojskowych, jak i cywilnych. Najczęściej były to prośby o awans, urlop, wypłacenie żołdu bądź innych należności, libertację dóbr od stacji wojskowych, wystawienie egzemptu, czyli świadectwa zwalniającego z czasowej odpowiedzialności przed urzędami sądowymi i tym podobne. Ostatnią grupę korespondencji stanowią listy o charakterze dyrektywnym, których wystawcą była najczęściej osoba panującego, ewentualnie osoba działająca na jej polecenie.

Wśród listów o charakterze informacyjnym, których autorami były osoby wojskowe, wymienić można chociażby list Bartosza Ostrowieckiego z 1592 r., w którym informował hetmana Zamoyskiego o beznadziejnym stanie zaopatrzenia zamków w Inflantach, „że już gorzej być nie może”¹⁸, czy rotmistrza Tomasza Dąbrowy z 1603 r., w którym zawiadamiał o sytuacji w Inflantach i szczegółowo opisywał działania swojej roty¹⁹. Olbrzymia liczba korespondencji w archiwach Sieniawskiego i Jana K. Branickiego przepełniona jest tego rodzaju listami. Charakterystycznym przykładem tego rodzaju korespondencji są listy pisane między hetmanami. W archiwum Jana Zamoyskiego, np. zachowały się listy hetmana polnego

¹⁸ AGAD, AZ, sygn. 134, list nr 4, Bartosz Ostrowiecki do Jana Zamoyskiego, Kiessa, 30 VII 1592.

¹⁹ Ibid., list nr 9, Tomasz Dąbrowa, rotmistrz, do Jana Zamoyskiego, Felin, 23 VI 1603.

koronnego Stanisława Żółkiewskiego kierowane do ówczesnego hetmana i kanclerza wielkiego koronnego²⁰. W archiwum Mikołaja Sieniawskiego listy od Hieronima Augustyna Lubomirskiego i Stanisława Mateusza Rzewuskiego²¹. W tym miejscu można również wymienić listy królów jako zwierzchników hetmanów, w których zawarte są bardzo często również informacje związane ze sprawami wojskowymi²².

Wśród korespondencji od osób cywilnych występuje bardzo duża liczba listów pisanych przez urzędników koronnych i ziemskich, bezpośrednio zainteresowanych sprawami sił zbrojnych. Generalnie wśród grupy nadawców korespondencji tego rodzaju dominują urzędnicy ziem pogranicznych, ewentualnie ci, których dobra narażone były na szczególne zniszczenia w czasie działań wojennych. Zresztą właśnie przedstawiciele rodzin osiadłych na kresach byli często dowódcami zaciężnych rot. Ponadto zwyczajowo niektórzy urzędnicy ziemscy, jak np. starostowie, kasztelanowie i wojewodowie pełnili również w czasie zagrożenia funkcje wojskowe, stąd w archiwach hetmańskich tak liczna od nich korespondencja.

Znaczną grupę wśród listów kierowanych do hetmanów koronnych jako generalnych dowódców wojska stanowią różnego rodzaju petycje i prośby dotyczące albo spraw wewnętrznych wojska, albo też spraw dotyczących i wojska i osób cywilnych jednocześnie, przy czym autorami listów pierwszego rodzaju były osoby wojskowe, natomiast drugiego rodzaju najczęściej osoby prywatne. W pierwszym przypadku najczęściej prośby i petycje wojskowych dotyczyły spraw związanych z wynagrodzeniem za pełnioną służbę. Taki charakter nosi list grupy rotmistrzów i towarzyszy, którzy prosili hetmana Zamoyskiego o nagrodę dla niejakiemu Piwka, czy list Marka Sobieskiego z 1601 r., w którym zalecał Zamoyskiemu wzięcie w łaskę Farnhaltsa, niższego dowódcę wybrańców pruskich²³. Inny charakter mają prośby osób prywatnych. Najczęściej związane są one z nadużyciami, jakich dopuszczały się wojska podlegające władzy hetmana. Tak na przykład Zygmunt Herburt w liście do Jana Zamoyskiego, datowanym 19 V 1603 r. napisał „skarżę się przy tem WM memu Mści Panu, że rota JMP Leśniowskiiego poczyniła mi wielkie szkody w dzierżawie Mościskiej idąc do Medyki na stanowisko. Teraz zaś znowu rota Je.M.P. Waclawa Zamoyskiego posłała do tychże Mościsk dla rozprowadzenia gospod, uniżenie proszę WM me. Mści Pana racz listy swemi obronić tej chudoby mojej, wszak i służyłem też pierwej i jeszcze gotów dla Pana Boga służyć”²⁴.

Kolejną grupą spraw bardzo często poruszaną w korespondencji do hetmanów były listy z prośbami o protekcję. Najczęściej hetmańskie poparcie zaowocować miało awansem proszącego, ewentualnie osoby drugiej. Taki charakter miała prośba króla Władysława IV skierowana do hetmana Stanisława Koniecpolskiego o umożliwienie służby w wojsku swojemu dworzaninowi Pawłowi Janczemu²⁵.

²⁰ Ibid., sygn. 273.

²¹ BCz, sygn. 2518 IV, s. 337–498.

²² Na przykład korespondencja do Jana Zamoyskiego od Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy, zob. AGAD, AZ, sygn. 141, 142; korespondencja Zygmunta III i Władysława IV do Stanisława Koniecpolskiego, *ibid.*, sygn. 446, 2864, 3048; Ossol., sygn. 1925/II.

²³ AGAD, AZ, sygn. 134, 245, k. 25.

²⁴ Ibid., sygn. 190, k. 84.

²⁵ Ibid., sygn. 3048, s. 537–538, list Władysława IV z Warszawy, z 26 VII 1643.

Podobnie hetman polny litewski Michał Massalski prosił swojego koronnego kolegę Jana K. Branickiego o protekcję dla towarzysza husarskiego Ochotnickiego²⁶.

Ostatnią grupę korespondencji związaną z administracyjną władzą hetmanów stanowią listy o charakterze dyrektywnym, pisane do nich przez króla, ewentualnie osoby przez monarchę upoważnione, a także listy-rozkazy kierowane przez hetmanów wielkich do polnych. Listów tego rodzaju jednak nie ma zbyt wiele, większość listów króla Zygmunta III i Władysława IV kierowanych do Zamoyskiego i Koniecpolskiego, zawiera raczej różnego rodzaju prośby niż rozkazy. Jednak spotkać można takie listy, które mają charakter swego rodzaju jasno sformułowanych poleceń. Z dosyć nietypowym poleceniem spotkał się Stanisław Koniecpolski ze strony Władysława IV. Otrzymał on bowiem za zadanie uwolnienie starościanki halickiej, którą porwał starosta braclawski Kalinowski przy pomocy żołnierzy z roty kwarcianej²⁷.

Innego rodzaju archiwaliami, które znalazły się w archiwach hetmańskich, były dokumenty odzwierciedlające przebieg działań wojennych. Hetmani jako naczelni wodzowie byli odbiorcami wszelkiej dokumentacji jaka dotyczyła spraw wojskowych zarówno na szczeblu taktycznym, jak i operacyjnym. W archiwum Adama Sieniawskiego zachowało się dużo dokumentacji o charakterze spisów, które powstały okazjonalnie w wyniku prowadzenia działań wojennych. Taki charakter ma „konnotacja aresztantów szwedzkich”, „specyfikacja zabitych i w niewolę wziętych”, czy zestawienie jeńców, stronników Leszczyńskiego wziętych do niewoli w 1712 r.²⁸

W archiwum podhoreckim Rzewuskich, z której to rodziny w XVIII w. aż trzech przedstawicieli sprawowało urzędy hetmanów koronnych, zachowało się sporo oryginalnych ordynansów, uniwersałów, a także ich kopii wydawanych przez osoby pełniące różne funkcje wojskowe, dotyczących generalnie oddziałów bezpośrednio podlegających hetmanom. W przypadku oryginalnych ordynansów, których odbiorcami były osoby służące w regimentach hetmańskich, trafiały one do archiwum hetmańskiego nie zawsze w komplecie. Można przypuszczać, że dostawały się tam sporadycznie. Nieco inaczej przedstawia się sprawa z kopiami ordynansów. Komendy poszczególnych oddziałów podlegających bezpośrednio władzy hetmanów zobowiązane były do przysyłania do kancelarii hetmańskiej okresowo kopii otrzymanych ordynansów. Tego rodzaju zestawienie ordynansów, otrzymanych od gen. mjr. Arnolda Byszewskiego, dowódcy dywizji małopolskiej, przesłał do kancelarii hetmańskiej podp. Bałła. Każda z kopii ordynansów zaopatrzona była dla większej wiarygodności w adnotację „concordat cum originali” z podpisem osoby ją sporządzającej²⁹. Bardzo ciekawym przykładem zestawienia rozkazów wydawanych przez Seweryna Rzewuskiego w 1793 r. są tzw. excerpty ordynansów. Przygotowywane one były w formie tabelarycznej i zawierały następujące rubryki: numer porządkowy ordynansu, data wysłania, data odebrania, treść, termin i sposób wykonania rozkazu³⁰.

²⁶ AGAD, ARoś, Korespondencja, pudło nr 13/48, list Michała Massalskiego, hetmana wielkiego litewskiego z 1766.

²⁷ Ossol., sygn. 1925/II.

²⁸ BCz, sygn. 2634 IV; sygn. 2635 IV, t. 2.

²⁹ APAP, sygn. VI 1/123.

³⁰ Na przykład: „Excerpt ordynansów doszłych od dnia 15 stycznia do dnia 15 lutego 1793 r.

Oczywiście w archiwach hetmanów zachowały się także ordynanse, których bezpośrednimi odbiorcami byli oni sami. Najczęściej dotyczyło to hetmanów polnych, którzy otrzymywali rozkazy od hetmanów wielkich. Swego rodzaju ordynansami były również wspomniane wyżej listy królewskie, zawierające dyrektywy dla hetmanów.

Dokumentacja finansowa

Wśród zasobów archiwów hetmańskich materiały archiwalne o charakterze finansowym stanowiły poważny ich fragment. Generalnie akta tego rodzaju zaczęły się pojawiać w nich praktycznie od początku funkcjonowania hetmaństwa, chociaż ilość oraz ich charakter ulegały wyraźnym zmianom w czasie funkcjonowania urzędów hetmańskich. Wynikało to ze zmieniających się prerogatyw hetmanów koronnych, których władza związana z finansowaniem, a dokładniej rzecz ujmując nadzorem nad rozdziałem funduszy na wojsko koronne, została usankcjonowana prawnie w XVII w., osiągając nienaturalne rozmiary na przełomie XVII i XVIII w., a ulegając radykalnemu ograniczeniu w latach 1716–1717.

Archiwalia o charakterze finansowym, występujące w archiwach hetmańskich, można zasadniczo podzielić na trzy grupy. Pierwszą grupę stanowi dokumentacja bardziej osobista, związana z utrzymaniem finansowym oddziałów bezpośrednio podlegających hetmanom (tzw. regimenty i chorągwie hetmańskie). Do drugiej grupy należy zaliczyć akta związane z zabezpieczeniem uposażenia urzędu hetmańskiego, natomiast na grupę trzecią składa się dokumentacja powstała w wyniku sprawowania przez hetmanów funkcji finansowych w stosunku do wojsk koronnych. Niestety, podobnie jak w przypadku akt o charakterze administracyjnym, spostrzeżenia te oparte będą głównie na archiwach hetmanów osiemnastowiecznych, z tym, że akurat początek XVIII w. stanowił okres największego rozkwitu skarbowej władzy hetmanów, w związku z czym dzięki doskonale zachowanemu archiwum Adama M. Sieniawskiego można poznać ten rodzaj dokumentacji w sposób bardzo szczegółowy. W tym miejscu zostaną omówione archiwalia grupy ostatniej, dwie pierwsze natomiast przy opisie dokumentacji osobistej hetmanów oraz ich oddziałów przybocznych.

Dokumentacja finansowa najliczniej występowała w archiwum Adama Mikołaja Sieniawskiego. Odgrywała w nim niebagatelną rolę, o czym świadczy nie tylko jej znaczenie merytoryczne, ale również masowy charakter. Nie bez powodu chyba właśnie ten rodzaj dokumentacji został dokładnie spisany w sumariuszu archiwum hetmańskiego Sieniawskiego³¹. Zawiera on opis kilku rodzajów tego rodzaju dokumentacji, którą podzielono na następujące grupy: 1) akta komisji hibernowych, 2) akta likwidacji wojsk koronnych, 3) akta dyspozycji i dystrybuty hibern, 4) akta związane z zaopatrzeniem regimentów A. M. Sieniawskiego.

Organicznie związane ze skarbowymi kompetencjami hetmanów są dyspozycje dotyczące dystrybuty hiberny, czyli rozdział środków finansowych na poszczególne

z wyrażeniem, w jaki sposób, który jest uskuteczniiony” sporządzony w Grodzisku 24 XII 1793 przez gen. lejtn. A. Byszewskiego, czy „Excerpt odebranych i uskuteczniionych ordynansów, zaleceń w responsach od Jw. Rzewuskiego h.p.k. od dnia 14 marca do dnia 7 kwietnia do dywizji małopolskiej i garnizonu warszawskiego wydanych”, sporządzony przez gen. lejtn. Piotra Ożarowskiego, APAP, sygn. V 2/27, X 1/12.

³¹ BCz, sygn. 2470 IV.

oddziały wojska koronnego, czynione podczas działalności komisji hibernowej w latach 1705–1715³². W tym miejscu należy również wspomnieć o zestawieniach taryf hibernowych, na podstawie których wybierano z dóbr królewskich hibernę w latach 1710–1712³³. W archiwum Sieniawskiego zachowała się również księga będąca zestawieniem kwarty i hiberny wydawanej na podstawie kwitów Sieniawskiego na potrzeby artylerii koronnej w latach 1705–1707³⁴. Podejrzewać można, że podobny charakter miał nie zachowany do dzisiaj, ale ujęty w wyżej wzmiankowanym sumariuszu „Manual kwarty dwojej sympli z dóbr j.k.m. i rzpltej na rok 1709”³⁵.

Do archiwaliów o charakterze finansowych zaliczyć wypada również tzw. komputy wojsk, tzn. zestawienia liczbowe oddziałów wojskowych zaciągniętych na potrzeby Rzeczypospolitej, na podstawie których dokonywano rozliczeń finansowych związanych z ich utrzymaniem. Tego rodzaju zestawienia stanowiły bardzo ważną część dokumentacji hetmanów wielkich, którzy ponosili dużą odpowiedzialność za zgodność stanu realnego wojsk koronnych ze stanem uchwalonym w kompucie. W archiwum Sieniawskiego sporządzono nawet w 1724 r. odrębną księgę, zawierającą zestawienia komputów wojska koronnego w okresie pełnienia urzędów hetmańskich przez Adama Mikołaja³⁶. Znajdują się tam m.in. akta limitacji komisji hibernowych, postulaty (punkta) wojska i szlachty dotyczące poboru oraz rozdziału podatków przeznaczonych na wojsko, komputy wojska, czy w końcu dyspozycje oddziałów wojskowych na leże.

Dokumentacja sądownicza

Hetmani posiadali bardzo rozległą władzę jurysdykcyjną, sprawowaną głównie podczas prowadzenia działań wojennych. Hetmanowi przysługiwało wówczas nawet prawo karania śmiercią. Akta związane ze sprawowaniem przez nich władzy sądowniczej występują w znikomej liczbie. Najczęściej są to sprawozdania sądów wojennych (tzw. krygsrechtów), powoływanych (wysadzanych) przez hetmanów ordynansami, w celu przeprowadzenia śledztwa (inkwizycji), a następnie wydania wyroku (dekretu), który przesyłany był również do kancelarii hetmańskiej w celu zaaprobowania go przez hetmana³⁷. Ponadto z jurysdykcją hetmańską związane są również apelacje od wyroków, kierowane przez skazanych do hetmanów. Występują one jednak w bardzo niewielkiej liczbie. Tego rodzaju dokumentacja zachowała się m.in. w archiwum pozostałym po Sieniawskim³⁸.

W archiwach hetmańskich zachowały się także akta wychodzące z kancelarii hetmańskiej, dotyczące sprawowania przez nich władzy sądowniczej. W pierwszej kolejności są to oryginały i kopie ordynansów hetmańskich, którymi zalecano

³² Ibid., sygn. 2700 IV; sygn. 2671/1 IV–2671/9 IV.

³³ Ibid., sygn. 2674/2–3; sygn. 2591 IV.

³⁴ Ibid., sygn. 2590 IV.

³⁵ Ibid., sygn. 2470 IV, s. 8.

³⁶ Ibid., sygn. 2589 IV.

³⁷ W archiwum J. K. Branickiego zachował się sumariusz akt przesłanych hetmanowi w 1761 przez gen. lejtn. Lubomirskiego, wojewodę lubelskiego, wśród których znajdował się m.in. „Dekret na Muszkietera Szultza; jeden po polsku; drugi po niemiecku [...] do approbaty JW JEMci Pana Hetmana W. Koronnego”, AGAD, ARoś, Militaria, pudło nr 4.

³⁸ BCz, sygn. 2633/IV; sygn. 2635/IV, t. 2, s. 157–158.

przeprowadzenie śledztwa oraz wydanie wyroku w związku z popełnieniem wykroczeń regulaminowych przez osoby podlegające władzy hetmana. Na przykład w archiwum podhoreckim Rzewuskich zachował się ordynans Wacława Rzewuskiego, w którym zalecał on płkowi Wieniawskiemu, dowodzącemu regimentem pieszym buławy polnej, wyznaczenie grupy oficerów do przeprowadzenia śledztwa, a następnie zorganizowanie sądu wojennego i wydania wyroku³⁹.

Oprócz akt dotyczących jurysdykcji hetmańskiej dosyć ciekawy materiał o podobnej proveniencji tematycznej zachował się w Archiwum Roskim, gdzie znalazły się akta Jana Klemensa Branickiego oraz Józefa Potockiego. Między innymi zachowały się tutaj tabele, projekty i ekscerpty związane ze składem „generał krygsrehtu radomskiego”, tzn. generalnego sądu wojskowego, który działał przy Trybunale Skarbowym w Radomiu oraz jego dekrety, a także pozwy, inkwizycje oraz dekrety i objaśnienia do spraw omówionych powyżej⁴⁰.

Ciekawym rodzajem dokumentacji wojskowej o charakterze jurysdykcyjnym jest rękopis z archiwum Rzewuskich. Jest to swego rodzaju kopiariusz zawierający wzory różnych pism wychodzących z kancelarii hetmańskiej. Między innymi znajdują się tutaj przykłady kilku rodzajów aktów wystawianych przez hetmanów w zakresie ich władzy sądowniczej: kontumacje (czyli zaoczne wyroki), pozwy hetmańskie oraz dekrety „trąby”, czyli karnego zwolnienia żołnierzy z armii.

Z przeglądu dokumentacji archiwów hetmańskich wynika, że nie jest i zapewne nigdy nie była reprezentowana zbyt licznie. Hetmani bardzo rzadko zajmowali się osobiście sądzeniem. Bardzo wcześnie scedowali swoje obowiązki sądownicze na kolegiałne ciała, sądy wojskowe, którym mogli przewodniczyć, choć czynili to chyba tylko w wyjątkowych sytuacjach.

Dokumentacja dyplomatyczna

Działalność dyplomatyczna hetmanów odzwierciedliła się w ich archiwach właściwie tylko w postaci korespondencji. Konieczność dobrej orientacji w stosunkach międzypaństwowych oraz sytuacji wewnętrznej państw ościennych Rzeczypospolitej zaowocowała w archiwach hetmańskich różnorodnością listów nadsyłanych do hetmanów. Korespondencję tę można pogrupować w zależności od nadawcy. Pierwszy rodzaj korespondencji, związanej z uprawnieniami dyplomatycznymi hetmanów, to listy od osób panujących i ich najwyższych urzędników, w tym ambasadorów i posłów państw obcych w Rzeczypospolitej. Rodzaj drugi, to listy od niższych urzędników państw obcych, trzecia grupa to listy od posłów i rezydentów Rzeczypospolitej oraz hetmańskich. Zwyczaj utrzymywania przez hetmanów korespondencji z obcymi monarchami i ich przedstawicielami pojawił się już na pewno w pierwszej połowie XVI w. Na dosyć szeroką skalę działalność taką prowadził już Jan Tarnowski. Od tej pory hetmani zwyczajowo utrzymywali kontakty zagraniczne, nawet po roku 1717, kiedy to oficjalnie zabroniono im tej działalności.

Wśród listów panujących do hetmanów koronnych należy wymienić przede wszystkim władców państw graniczących z Rzeczpospolitą: Austrii, Mołdawii,

³⁹ APd II, sygn. 111, s. 29–30.

⁴⁰ AGAD, ARoś, Militaria, pudło nr 3, plik 5, wiązka 1–3.

Prus, Rosji, Turcji, Wołoszczyzny i Szwecji. Należy przypuszczać, że korespondencja nasilała się w okresie wzmożonej międzynarodowej aktywności politycznej, np. wojen polsko-szwedzko-rosyjskich o Inflanty, wojen Rzeczypospolitej z Kozakami i Turkami. W archiwum Stanisława Żółkiewskiego zachował się list od Jeremiego Mohyły⁴¹, w archiwum hetmańskim Stanisława Koniecpolskiego m.in. list od cesarza Ferdynanda II⁴², Wasyla, wojewody i hospodara mołdawskiego (w sprawie kupców)⁴³. Do Jana K. Branickiego pisał m.in. król pruski Fryderyk II⁴⁴. Wśród listów od urzędników obcych państw można wymienić chociażby listy kanclerza rosyjskiego Woroncowa do Jana K. Branickiego z lat 1760–1761⁴⁵.

Dokumentacja oddziałów hetmańskich

W zasobach archiwów hetmańskich dosyć wyraźnie wyodrębnia się dokumentacja archiwalna związana z oddziałami stanowiącymi przyboczne wojsko hetmanów. Otóż wraz z otrzymaniem nominacji na urząd hetmański, hetmana wielkiego bądź polnego, nowo mianowany hetman otrzymywał automatycznie pod swoje bezpośrednie dowództwo chorągwie i regimenty, które nazywane były oddziałami buławy polnej bądź wielkiej. Hetmani występowali w stosunku do nich nie tylko jako naczelni dowódcy wojska, ale również ich bezpośredni przełożeni. W związku z tym w archiwach hetmańskich zachowały się archiwalia odzwierciedlające tę właśnie zależność. W archiwum Rzewuskich znajduje się się bardzo dużo archiwaliów dotyczących funkcjonowania regimentów obu buław w okresie sprawowania hetmanstwa wielkiego i polnego przez Wacława i Seweryna Rzewuskich. Podstawowym rodzajem dokumentacji są tutaj oczywiście różnego rodzaju raporty, które trafiały do hetmanów systematycznie.

Wśród akt o charakterze finansowym, związanych z płacami oraz utrzymaniem oddziałów hetmańskich, występuje wiele ksiąg rachunkowych, np. księga rachunkowa regimentu pieszego buławy polnej koronnej, obejmująca finanse za lata 1754–1764, zawiera oprócz zestawień wydatków również kopie listów pisanych w sprawach finansowych tego regimentu⁴⁶. Nieco inna jest księga wydatków na utrzymanie lejbkompanii regimentu piechoty buławy polnej koronnej z lat 1757–1763, która zawiera zestawienia wydatków na umundurowanie i sprzęt⁴⁷. W archiwum Rzewuskich zachowały się także księgi lenungowe, a więc mające charakter list płac, np. księga lenungowa regimentu pieszego buławy polnej koronnej z lat 1753–1756⁴⁸. Ciekawą księgą jest również „Generalna kalkulacya Kassy Regimentowej pod bokiem JW wodza y Cheffa Dobrodzieja od Roku 1756 y Raty 80 Septembrowey w Podhorceach będącey”⁴⁹, która zawiera rozliczenia

⁴¹ AGAD, AZ, sygn. 3028, k. 180, list od Jeremiego Mohyły, Romanów 10 XI 1599.

⁴² Ossol., sygn. 1905/II, k. 6, list cesarza Ferdynanda II, Wiedeń 6 I 1629.

⁴³ Ibid., sygn. 2576/II, k. 36, list Wasyla, wojewody i hospodara mołdawskiego, Jassy 22 VII 1639.

⁴⁴ AGAD, Zbiór Anny Branickiej (dalej: ZAB), kancelaria hetmańska, sygn. 982–993, listy Fryderyka II króla pruskiego z lat 1752–1755.

⁴⁵ AGAD, ZAB, sygn. 2773.

⁴⁶ APd II, sygn. 25.

⁴⁷ Ibid., sygn. 42.

⁴⁸ Ibid., sygn. 81.

⁴⁹ Ibid., sygn. 64.

związane ze ściąganiem należności z poszczególnych dóbr na płace w regimencie pieszym buławy polnej koronnej. Występują tutaj m.in. również rozliczenia z poborcami wysyłanymi z ramienia regimentu do wybierania należnych sum.

Oprócz akt finansowych w formie ksiąg w archiwach hetmańskich występują też akta luźne, np. w archiwum Rzewuskich zachowały się role lenungowe (listy wypłat żołdu)⁵⁰ czy zestawienie płac dla oficerów i żołnierzy regimentu pieszego buławy wielkiej koronnej Stanisława Mateusza Rzewuskiego⁵¹. Tutaj także należy wspomnieć o asygnacjach wydawanych dla hetmańskich oddziałów, na podstawie których wybierały one z dóbr ziemskich swoje należności. Asygnacje wystawiane były przez różnych urzędników, wśród których generalnie najważniejszą rolę odgrywali podskarbi wielki koronny oraz hetman wielki koronny. W archiwum Sieniawskiego zachowało się wiele asygnacji, m.in. wystawionych przez Hieronima Augustyna Lubomirskiego, hetmana wielkiego koronnego, a także przez podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego dla lejbkompanii regimentu arkebuzerskiego regimentu pieszego Adama Mikołaja Sieniawskiego⁵².

W archiwum Branickiego zachowało się wiele archiwaliów dotyczących tzw. exakcji, tj. wybierania należności, jakie dobra miały wносить na utrzymanie oddziałów wojskowych. Najczęściej akta tego rodzaju miały charakter zestawień dochodów i wydatków z pobranych sum na poszczególne oddziały, tzw. „Rachunki de perceptis et expensis z exakcji”. Między innymi regiment pieszy buławy wielkiej koronnej w okresie, kiedy jego szefem był Jan Klemens Branicki, pobierał środki na swoje utrzymanie z dóbr powiatu gnieźnieńskiego. Śladem tego jest tabelaryczne zestawienie sum, jakie miały być pobierane na regiment z poszczególnych dóbr tego powiatu⁵³.

Wśród akt finansowych oddziałów hetmańskich należy zwrócić również uwagę na tzw. likwidacje, które były zestawieniami płac przeznaczonych dla oddziałów ustalonych przez Trybunał Skarbowy, rezydujący w Radomiu. W archiwum Branickiego zachowały się m.in. likwidacje regimentu pieszego buławy polnej i wielkiej koronnej w postaci kilkudziesięciu poszytów, których treść stanowiły ekstrakty zaczerpnięte z oryginalnych ksiąg Archiwum Skarbu Koronnego⁵⁴.

Częstym rodzajem dokumentacji finansowej, występującej w archiwach hetmańskich, są również listy płac żołnierzy ich oddziałów. O ile wcześniej miały one charakter indywidulanych pokwitowań na pojedynczych kartkach papieru, to w późniejszym czasie przybrały one formę współczesnej listy płac. Jako przykład można tutaj podać chociażby pokwitowania i listy płac z gaź i lenungów odebranych z kas regimentów pieszych buławy polnej i wielkiej za szefostwa Jana Klemensa Branickiego⁵⁵.

Bardzo ciekawym rodzajem dokumentacji wojskowej związanej z oddziałami przybocznymi hetmanów są księgi–dzienniki raportów z hauptwachu, tzn. służby wartowniczej na zamku w Podhorcach, które były główną rezydencją hetmanów z rodziny Rzewuskich, pełnionej przez oddziały hetmańskie: lejbkompanię regi-

⁵⁰ APAP, sygn. V, 1/10, 12; VI, 1/41.

⁵¹ APd I, sygn. 89.

⁵² BCz, sygn. 2883 IV.

⁵³ AGAD, ARoś, Militaria, pudło nr 10, plik 4, CXLVI/110.

⁵⁴ Ibid., pudło nr 10, plik 5; pudło nr 11, plik 6.

⁵⁵ Ibid., pudło nr 10, plik 6, 9; pudło nr 11, plik 9.

mentu pieszego buławy polnej, chorągiew węgierską oraz regiment dragonów⁵⁶. Raporty z pełnionych wart miały formę tabelaryczną i znajdowały się w nich informacje dotyczące: stanu liczebnego i imiennego oddziału wartowniczego, szczegółowego rozmieszczenia żołnierzy na posterunkach, aresztantów znajdujących się w pałacowym areszcie, osób przyjeżdżających i wyjeżdżających z Podhorzec, łącznie z rodziną hetmana, paroli czyli hasel oraz wydanych przez hetmana i dowódcę straży dla służby wartowniczej rozporządzeń. W archiwum Wacława Rzewuskiego zachowała się również bardzo nietypowa księga, stanowiąca dziennik sądowy lejbkompanii regimentu pieszego buławy polnej koronnej z lat 1755–1762, zawierający opis inkwizycji i wydanych dekrétów w sprawach karnych przeciw żołnierzom w niej służącym⁵⁷.

Na koniec warto wspomnieć, że w archiwach hetmańskich trafiają się również prywatne archiwalia żołnierzy służących w ich oddziałach przybocznych, jak chociażby dwóch oficerów służących w regimencie pieszym buławy polnej koronnej za hetmaństwa Wacława Rzewuskiego: Samuela Brodowskiego⁵⁸ i Andrzeja Grotowskiego⁵⁹.

Dokumentacja osobista hetmanów

Wśród archiwaliów wojskowych w zasobach archiwów hetmańskich nie można pominąć również dokumentacji, która związana jest bezpośrednio z samym urzędem hetmańskim, a nie powstała w wyniku sprawowania władzy z nim związanej. Chodzi tutaj mianowicie o akty nominacji na hetmaństwo, listy przypowiednie na oddziały przyboczne hetmanów, archiwalia dotyczące zaopatrzenia urzędu hetmańskiego, w końcu korespondencję kierowaną do hetmanów w sprawach nie związanych bezpośrednio z ich władzą nominalną, ale raczej pozycją społeczną. Ta ostatnia grupa akt jest najbardziej problematyczna, a to w związku z brakiem możliwości jednoznacznego określenia charakteru korespondencji. Niemniej jednak wydaje się, że jest to celowe ze względu na bardzo dużą liczbę listów kierowanych do hetmanów i ich różnorodność.

Bardzo istotna dla osób sprawujących hetmaństwo była dokumentacja związana z ich finansowym zaopatrzeniem z racji sprawowanego urzędu. Akta tego rodzaju podlegały szczególnej pieczy w kancelarii hetmańskiej, gdyż stanowiły one podstawę rozliczania hetmanów z pobieranego przez nich uposażenia. Skrupulatność rozliczeń zawarta w tych aktach świadczy, że kwestie finansowe stanowiły obiekt ich szczególnego zainteresowania. W początkowym okresie funkcjonowania hetmaństwa koronnego, kiedy to uposażenie hetmańskie nie było jasno określone, w archiwach mogły zachować się zasadniczo dwa rodzaje tej dokumentacji. Były to pokwitowania z odebranych sum, wystawiane przez osobę przekazującą uposażenie hetmanowi (podobne oświadczenie składał również hetman bądź osoba przez niego upoważniona w momencie przejmowania wynagrodzenia) oraz asygnacje, czyli akty najczęściej wystawiane przez króla bądź podskarbiego, upoważniające hetmana do odbioru określonych należności w ustalonym miejscu i czasie.

⁵⁶ APd II, sygn. 28, 67, 253, 268.

⁵⁷ Ibid., sygn. 61.

⁵⁸ APd I, sygn. 136, 137, 138, 139; APAP, sygn. I 1/1–57.

⁵⁹ APd I, sygn. 134, 135, 136, 137; APAP, sygn. I 1/1–57.

W późniejszym okresie, kiedy uposażenie urzędów hetmańskich zostało jasno ustalone, zmieniała się też nieco i dokumentacja z nim związana. Przede wszystkim wzrosła jej liczba.

Dokumentacją o charakterze finansowym, związaną z uposażeniem hetmanów jest np. pokwitowanie Jana Klemensa Branickiego z pobranej hiberny z województwa krakowskiego z 1766 r.⁶⁰ czy asygnacje wystawione na rzecz hetmana polnego koronnego Stanisława Mateusza Rzewuskiego przez marszałka konfederacji sandomierskiej Stanisława Denhoffa z 1708 r. do Żydów lubelskich oraz Ordynacji Zamoyskiej oraz asygnacje wystawione przez podskarbiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego z 1710 r. do Żydów ostrogskich⁶¹. W archiwum Rzewuskich zachowała się ponadto korespondencja w sprawie wynagrodzenia hetmanów, m.in. pismo Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego w sprawie wypłacenia dodatkowej sumy na rzecz hetmana polnego koronnego Wacława Rzewuskiego oraz dwa listy, podpisane ręką króla Stanisława Augusta, skierowane do Rzewuskiego, zawierające warunki wynagrodzenia dla hetmana wielkiego koronnego⁶². W tym miejscu trzeba również wspomnieć o dokumentacji nie dotyczącej bezpośrednio uposażenia hetmańskiego, ale odnoszącej się do wynagrodzenia hetmanów za finansowanie przez nich wojska z prywatnej kasy. Ten rodzaj dokumentacji w zasadzie występować musiał w większości archiwów hetmańskich, gdyż nie ulega wątpliwości, że hetmani niejednokrotnie dysponowali swoimi prywatnymi funduszami na cele publiczne. Oczywiście nie robili tego bezinteresownie, licząc zapewne nie tylko na ich zwrot, ale i dodatkową nagrodę. Taki charakter nosi „Likwidacja expens z gotowizny własnej J.O. Mści Pana Krakowskiego, hetmana w. koronnego na potrzeby publiczne uczynionych, które Rzplita hetmanom bonifikować zwykła” odnosząca się do Adama Mikołaja Sieniawskiego⁶³. Częstym zjawiskiem przy wybieraniu należności wojskowych był duży nieporządek, a przede wszystkim niewydolność systemu skarbowego. Stąd normalnym stanem było narastanie dużych zaległości w spłacie podatków przeznaczonych na pensje wojskowych. Nie dziwi więc obecność w archiwach hetmańskich sumarycznych zestawień, obejmujących wypłatę uposażenia z kilku lat⁶⁴. Specyficzny charakter ma księga będąca zestawieniem wydatków najprawdopodobniej hetmana Stanisława Jabłonowskiego z lat 1693–1696⁶⁵. Zawiera ona miesięczne wydatki hetmana wraz z krótkimi adnotacjami, na jaki cel były one przeznaczone. Znajdują się tam m.in. bardzo ciekawe informacje o działalności dyplomatycznej i wywiadowczej prowadzone z inicjatywy hetmana i opłacanej z jego prywatnej kasy.

Z uposażeniem hetmańskim należy również łączyć występowanie w archiwach hetmańskich przywilejów królewskich na dobra ziemskie. Często bowiem, szczególnie do połowy XVII w., hetmani otrzymywali w dowód wdzięczności za wywiązywanie się z nałożonych obowiązków majątności ziemskie w postaci królewskich czyn.

⁶⁰ AGAD, ARoś, majątkowo-prywatne, sygn. 51, XC.

⁶¹ APAP, sygn. IX 1/20, XI 1/5, 11. Zob. także APd I, sygn. 88.

⁶² APAP, sygn. IX 3/46, XII 18/3, 5.

⁶³ BCz, sygn. 2624 IV, s. 1–45.

⁶⁴ Ibid., sygn. 2640 IV, t. 2.

⁶⁵ Ibid., sygn. 1949/IV.

Z powyższego przeglądu archiwaliów zachowanych w archiwach hetmanów koronnych wynika dość jasno, że próba wprowadzenia ścisłej systematyzacji dokumentacji w ramach poszczególnych grup wyodrębnionych na podstawie kompetencji hetmańskich jest raczej niemożliwa. Wynika to przede wszystkim z nachodzenia na siebie poszczególnych obszarów zakresu władzy hetmańskiej oraz przeplataniu się ich z działalnością prywatną hetmanów. Nie ulega jednak wątpliwości, że różnorodność problematyki poruszanej w omawianych archiwaliach daje badaczom, nie tylko wojskowości, przeogromne wręcz możliwości, dotychczas wykorzystywane tylko w niewielkim stopniu.

Podstawę źródłową dla niniejszych rozważań stanowią dobrze zachowane zasoby archiwów hetmanów koronnych z XVIII w.: Adama Mikołaja Sienawskiego, Rzewuskich (Stanisława Mateusza, Wacława i Seweryna) oraz Jana Klemensa Branickiego. Dużo gorzej przedstawia się natomiast stan zachowania archiwów hetmańskich z XVI i XVII w. Zasadniczo z wyjątkiem archiwum Jana Zamoyskiego, który pełnił urząd hetmański na przełomie XVI i XVII w., do dnia dzisiejszego nie zachowało się w większej całości ani jedno archiwum hetmańskie z tego okresu. Te, które przetrwały, mają charakter szczątkowy i fragmentaryczny.

Waldemar Chorążyczewski

SPRAWY WOJSKOWE W KANCELARII KRÓLEWSKIEJ ZYGmunTA STAREGO

Szkic niniejszy jest próbą odpowiedzi na pytanie o miejsce spraw wojskowych w ramach obowiązków wykonywanych przez kancelarię królewską Zygmunta Starego. Do zakresu działania króla należały sprawy finansowania i organizacji wojsk zaciężnych (w związku z tym produkowano uniwersały poborowe, nominacje na urzędy wojskowe, listy przypowiednie dla rotmistrzów), zwoływania i funkcjonowania pospolitego ruszenia (uniwersały wiciowe, zwolnienia z obowiązku wojskowego, konfiskaty dóbr w związku z niewykonaniem tegoż obowiązku, nadania z intencją zwiększenia lub utrzymania potencjału militarnego państwa, normatywy wojskowe), a także sprawowanie przez monarchę naczelnego dowództwa w czasie wojny i pokoju (korespondencja w sprawach wojskowych — polityczna i administracyjna).

Bardziej szczegółowy przegląd dokumentacji wojskowej miał pozwolić na określenie, czy i jak sprawy wojskowe rozdzielone były między kancelarię większą i mniejszą, a także czy w samych już kancelariach funkcjonowały bardziej lub mniej wykształcone wydziały spraw wojskowych. Ogrom dokumentacji i odrębność zagadnień militarnych wskazywałaby na możliwość takich eksperckich specyfikacji.

Dla ich odnalezienia przeprowadzono analizę trzech zwłaszcza najliczniejszych i najbardziej reprezentatywnych rodzajów akt wojskowych: listów przypowiednich, wici i zwolnień z obowiązku wojskowego. Podstawę stanowił sumariusz ksiąg wpisów *Metryki Koronnej* wydany przez Teodora Wierzbowskiego¹. Do interesujących autora wpisów docierano za pośrednictwem indeksu rzeczowego, który okazał się jednak niedoskonały. Mimo istnienia hasła „ab expeditione bellica absolutio-nes” znaleziono, przypadkowo rzecz jasna, pojedyncze zwolnienia nie objęte tym hasłem. Budzi to wątpliwość co do kompletności danych, ale przy masowym charakterze dokumentacji ewentualny błąd nie zniekształca wyników. Najwięcej wąt-

¹ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, cz. 4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910–1915 (dalej: MRPS IV).

pliwości zrodziło się jednak podczas szukania listów przypowiednich, dla których indeks nie posiada żadnego adekwatnego i wystarczającego hasła.

Wojsko zaciężne wymagało znacznych środków pieniężnych, które uzyskiwano przede wszystkim dzięki poborom uchwalanym na sejmie. Udział kancelarii królewskiej w wypełnianiu zadań skarbowo-wojskowych ograniczał się do wystawiania **uniwersałów poborowych**, a także pewnej liczby pism ściśle związanych z materią uniwersałów (królewskich gwarancji, że uchwały o poborze nie będą na przyszłość ubliżały przywilejom szlachty czy Kościoła², zwolnień od płacenia podatków, chociażby za usługi inżynierskie podczas wyprawy wojennej)³, czy kwestią wykonania uchwał podatkowych (np. polecenia, aby podskarbi przekazał upoważnionym osobom pieniądze na opłacenie żołnierzy, budowę umocnień czy wypłatę odszkodowań za szkody popełnione przez wojsko)⁴.

Z konieczności uniwersały poborowe musiały wychodzić z kancelarii królewskiej w wielu egzemplarzach. Zawierano w nich ustalenia co do wysokości podatku, terminów płatności, osób poborców i zakresu czynności, które mają oni wykonać. Samo już ściąganie podatków i przekazywanie ich wojsku należało do kancelarii skarbu koronnego i współpracującego z nią pisarza polnego — członka krystalizującego się sztabu hetmana, sporządzającego rejestry popisowe rot, będące podstawą wypłaty żołdu, a także prowadzącego rejestry wydatków na cele wojskowe⁵, choć mogła ona liczyć w tym czasie jeszcze na pomoc personelu kancelarii królewskiej.

Na marginesie tylko można wspomnieć, że na lata 1512–1515 przypadła próba reformy skarbowo-wojskowej w Polsce, idąca w kierunku relucji pospolitego ruszenia, czyli zastąpienia go stałym podatkiem. Podstawą wymiaru podatku miały być oszacowania majątkowe szlachty, w związku z czym powstawały nawet stosowne rejestry, niszczone jednak później ze względu na swą wadliwość czy raczej niepopularność i upadek koncepcji reformy. Ostatecznie więc sprawa ta nie ma wpływu na przedmiot niniejszych rozważań⁶.

² *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782* (dalej: VL), t. 1, Petersburg 1859–1860, s. 270–272; MRPS IV 83, 1739, 2010, 2011, 2309; *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4, *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*, oprac. Z. Spieralski, Warszawa 1958, s. 60. Gwarancji nienaruszalności przywilejów i nieprzenoszenia jednorazowego wysiłku na stałą powinność wymagały w ogóle wszelkie przypadki dobrowolnego opodatkowania się kleru czy szlachty (por. MRPS IV 4930, 15454, 22341).

³ MRPS IV 2369.

⁴ MRPS IV 1258, 1739, 11970.

⁵ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów-Warszawa-Kraków 1925, s. 122; M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1949, s. 34; *Polska sztuka wojskowa w czasach odrodzenia*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1955, s. 14; *Wypisy źródłowe...*, z. 4, s. 102–104; K. Syta, „Archiwa hetmanów koronnych”, Toruń 1997 (mps pracy doktorskiej), s. 72, 87.

⁶ Por.: VL, t. 1, s. 237–239; A. Blumenstok, *Plany reform skarbowo-wojskowych w pierwszej połowie panowania Zygmunta Starego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, r. 16, 1888, nr 1; A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny”, t. 43, 1952, z. 2, s. 287–304; Z. Spieralski, *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 6, 1960, cz. 1.

Zebrane pieniądze pozwalały na zaciąg oddziałów wojskowych, a że to król był najwyższym zwierzchnikiem wojska, w każdej chwili mogącym przejąć osobiście dowodzenie, on też mianował kadrę oficerską wojsk zaciężnych. W efekcie na barki kancelarii królewskiej spadało wystawienie pewnej liczby aktów nominacyjnych i masy listów przypowiednich.

Nominacje na urzędy wojskowe otrzymywali w pierwszym rzędzie hetmani koronni (Mikołaj Firlej w 1515, Jan Tarnowski w 1527)⁷ i hetmani polni (Mikołaj Sieniawski w 1539)⁸, ale też inni głównodowodzący z tytułami podobnymi do hetmańskich: w 1517 r. Stanisław Kościelecki jako „capitaneus exercituum terrarum Prussiae generalis”⁹, w 1521 r. Jakub Secygniowski jako „campiductor copiarium omnium et gentium in Prussia”¹⁰, w 1522 r. Mikołaj Lubrański i Andrzej Tęczyński z przydanymi do pomocy Stanisławem Chodeckim i Januszem Świerczowskim otrzymali „gubernatio omnium exercituum regni” pod nieobecność króla i chorobę hetmana (ciekawe, że w tym przypadku kancelaria wystawiła jeszcze dodatkowo uniwersał wzywający do posłuszeństwa mianowanym wodzom)¹¹; dalej zaliczyć tu trzeba mianowania na pisarstwa polne (pierwsze z 1534 dla Jana Kłajskiego)¹², w 1539 r. dla Jana Mieleckiego na efemeryczny urząd pisarza polnego małopolskiego¹³ i z 1538 r. dla Augustyna „Lysszczowskiego” mianowanie „in notarium militum stipendiariorum”¹⁴, jak również: naznaczenie płacy dla Hieronima Noskowskiego w 1536 r. jako zwierzchnika królewskiej artylerii¹⁵, nominacje na niższych dowódców wojskowych w twierdzy kamienieckiej¹⁶, wreszcie osobne akty, którymi przyjmowano na służbę artylerzystów¹⁷.

Rotmistrzów zatrudniano za pośrednictwem **listów przypowiednich** (*litterae indemnitis*). Inicjatywa co do personaliów leżała w tym wypadku w ręku hetmana. Rekomendowanym przez niego osobom kancelaria królewska wystawiała odpowiednie akty, stanowiące podstawę do werbunku towarzyszy z pocztami. W listach przypowiednich podawano liczbę zaciąganych żołnierzy, warunki odnośnie doboru ludzi, koni i uzbrojenia, czas służby i wysokość żołdu, gwarancję wynagrodzenia szkód poniesionych w czasie pełnienia służby. Wystawienie listu przypowiedniego nie zawsze oznaczało powstanie nowego oddziału. Niejednokrotnie przedłużało tylko służbę już istniejącej rotty¹⁸.

Normalnie wystarczały oddziały obrony potocznej. W przypadku większego zagrożenia lub zaplanowania poważniejszej wyprawy zasilały je oddziały *curienses* (nadworne) i dodatkowy zaciąg żołnierzy. Zazwyczaj ten doraźny zaciąg górował liczebnością (niekiedy znaczną) nad stałą kadrą, choć to ona stanowiła jakościowy

⁷ MRPS IV 2520, 15157.

⁸ Ibid., 19617.

⁹ Ibid., 11169.

¹⁰ Ibid., 3585.

¹¹ Ibid., 13330, 13331.

¹² Ibid., 17494.

¹³ Ibid., 19634.

¹⁴ Ibid., 19259.

¹⁵ Ibid., 18104.

¹⁶ Ibid., 19096, 19429.

¹⁷ Por. *ibid.*, 6844, 16545, 21837, 21838.

¹⁸ *Wypisy źródłowe...*, s. 74–76; M. Plewczyński, *Armia koronna 1506–1572. Zagadnienia struktury narodowościowej*, Warszawa 1991, s. 128; K. Syta, „Archiwa...”, s. 72.

trzon armii¹⁹. Praktyka ta powodowała, że w pewnych latach wystawiano szczególnie licznie listy przypowiednie.

Tabela 1. Listy przypowiednie wydane z kancelarii królewskiej Zygmunta I

1 — rok; 2 — kierownik kancelarii; 3 — liczba wydanych listów; 4 — łączna liczba listów w roku

1	2	3	4	1	2	3	4
1507	Łaski Drzewicki	0 8	8	1521	Szydłowiecki Tomicki	37 0	37
1508	Łaski Drzewicki	1 17	18	1524	Szydłowiecki Tomicki	4 0	4
1509	Łaski Drzewicki	1 17	18	1531	Szydłowiecki Tomicki	29 0	29
1519	Szydłowiecki Tomicki	24 0	24	1536	Chojeński	1	1
1520	Szydłowiecki Tomicki	109 0	109				

Z całą pewnością wystawiano listy przypowiednie także w innych latach, skoro obrona potoczna funkcjonowała nieustannie, w każdym jednak razie okresy intensywnego zaciągu zostały w tabeli uchwycone. Widać wyraźnie, że w zakresie zaciągu wojska z hetmanem, który przecież prezentował kandydatów na rotmistrzów, a czasem po prostu otrzymywał gotowe listy z okienkami, współpracowała zawsze jedna z kancelarii koronnych: w parze Jan Łaski — Maciej Drzewicki była to kancelaria mniejsza Drzewickiego, w parze zaś Krzysztof Szydłowiecki — Piotr Tomicki kancelaria większa Szydłowieckiego. Specjalizację Drzewickiego powiększa jeszcze fakt wydawania przez jego kancelarię w latach 1507 i 1509 licznych poręczeń wypłaty zaległych żołdów.

Najwięcej akt wojskowych produkowała kancelaria królewska w związku z funkcjonowaniem instytucji pospolitego ruszenia. Do jego zwołania król potrzebował uchwały sejmowej. Dowiadujemy się o jej podjęciu jedynie z wydawanych przez króla zarządzeń administracyjnych — **wici** (*litterae restium*). Najczęstszym powodem zwoływania pospolitego ruszenia było zagrożenie kresów południowo-wschodnich, względnie potrzeby wojny z państwem krzyżackim w Prusach. Pospolite ruszenie obejmujące całe państwo zwołano za czasów Zygmunta I zaledwie trzy razy: w latach 1509, 1520 i 1537²⁰.

¹⁹ Z. Spieralski, *Geneza i początki obrony potocznej. Studium o wojsku polskim w XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 34, 1992, s. 3.

²⁰ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 34, 1992, s. 36.

Kancelaria królewska produkowała wici na skalę masową, gdyż każdy powiat musiał otrzymać swój egzemplarz. Aktów było o tyle też więcej niż ekspedycji wojennych, że pospolite ruszenie zwoływano poprzez trzykrotne uniwersały. Pierwsze i drugie kazały gotować się na wyprawę, ostatnie wyznaczały miejsce i termin zbiórki i ewentualnie dowódcę — hetmana lub inną osobę wyznaczoną przez króla. Pilność mobilizacji powodowała różnicowanie się typów wici. Klasyczna sytuacja to trzy uniwersały następujące po sobie w odstępach paromiesięcznych. Zdarzało się jednak łączenie pierwszych i drugich wici w jednym akcie bądź nawet rozsyłanie wszystkich trzech wici razem. Zmniejszało to liczbę wystawianych aktów. Wiciom, jak wszystkim uniwersałom, towarzyszyły osobne mandaty nakazujące wojewodom lub starostom ich szybkie rozpowszechnienie²¹.

Oddzielnie wychodziły uniwersały nakazujące popis rycerstwa w określonym miejscu i czasie. Król obsyłał taki zjazd zwołany dla okazowania jak zwykły sejmik, wyposażając swego posła w instrukcję. Uniwersały popisowe ogłaszano w ścisłym związku z wiciami, czasem pod tą samą datą. Popis miał poprzedzać wyjście szlachty z ziemi²².

Podobnie jak w przypadku poboru, przy zwoływaniu pospolitego ruszenia i posługiwaniu się nim konieczne mogły być królewskie akty gwarantujące nienaruszalność posiadanych przywilejów. Na pewno takiego zapewnienia wymagało wyprowadzenie wbrew statutom rycerstwa z kraju²³, jak i dobrowolne stawienie się w sile przekraczającej obowiązek wojskowy²⁴.

Podczas gdy wici wzywały na wyprawę szlachtę i wszystkich innych posiadających dobrą podlegającą prawu ziemskiemu, do miast wysyłano jednocześnie uniwersały w sprawie dostarczania wozów wojennych z prowiantem. Traktujemy je zatem na równi z wiciami²⁵.

Tabela 2. Wici wydane z kancelarii królewskiej Zygmunta I

1 — rok; 2 — kierownik kancelarii; 3 — liczba wydanych wici; 4 — łączna liczba wici w roku

1	2	3	4	1	2	3	4
1507	Łaski Drzewicki	0 2	2	1522	Szydłowiecki Tomicki	1 4	5
1508	Łaski Drzewicki	0 3	3	1523	Szydłowiecki Tomicki	3 1	4
1509	Łaski Drzewicki	0 6	6	1524	Szydłowiecki Tomicki	3 4	7
1511	Drzewicki Szydłowiecki	1 0	1	1525	Szydłowiecki Tomicki	1 0	1

²¹ Por. MRPS IV 1271, 1272, 1273, 2175, 3183, 4092, 4214, 4226; F. Bostel, *Ustawa wojenna sejmu lubelskiego roku 1506*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, r. 16 1888, nr 1, s. 68–69; K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, Lwów 1928, s. 46–47.

²² MRPS IV 2116, 2117, 2168, 2176, 2178; K. Hahn, *Pospolite...*, s. 47–48.

²³ MRPS IV 1053.

²⁴ MRPS IV 4930.

²⁵ A. Blumenstok, *Plany...*, s. 33; F. Bostel, *Ustawa...*, s. 76.

1	2	3	4	1	2	3	4
1512	Drzewicki Szydłowiecki	1 1	2	1527	Szydłowiecki Tomicki	2 2	4
1513	Drzewicki Szydłowiecki	2 1	3	1536	Chojeński	4	4
1515	Drzewicki Szydłowiecki Tomicki	0 0 2	2	1537	Chojeński Wolski	0 4	4
1516	Szydłowiecki Tomicki	0 1	1	1539	Wolski Maciejowski	0 1	1
1518	Szydłowiecki Tomicki	0 1	1	1545	Sobocki Maciejowski	1 1	2
1519	Szydłowiecki Tomicki	1 5	6	1546	Sobocki Maciejowski	2 2	4
1520	Szydłowiecki Tomicki	9 4	13	1547	Sobocki Maciejowski Grabia	0 1 0	1

W przypadku wici nie dostrzega się równie oczywistej prawidłowości, jak przy listach przypowiednich. Co prawda, w parze Łaski — Drzewicki również zwolywanie pospolitego ruszenia należało do obowiązków podkanclerzego Drzewickiego. Już jednak między Szydłowieckim a Tomickim nie widać w tym zakresie trwałego rozdziału. Podobnie ryzykowne byłoby wyciąganie jakichkolwiek wniosków odnośnie ostatnich lat panowania Zygmunta Starego.

Mimo niewielkiej wartości pospolitego ruszenia, nadal uznawano je za ważne. Uchylenie się od udziału w nim groziło pozbawieniem majątku będącego podstawą obowiązku wojskowego²⁶. Podczas wojny pruskiej rozdawnictwu podlegały także dobra skonfiskowane z powodu przejścia ich właścicieli na stronę krzyżacką²⁷. **Konfiskaty dóbr** stanowiły jednocześnie, a raczej przede wszystkim, nadania dla nowych właścicieli dóbr. Do konfiskaty wystarczyło doniesienie o nieodbyciu wyprawy, którego prawdziwości czy zasadności z początku nie badano. Dobra uznane za przepadłe na rzecz króla oddawano skarżącemu. Jednocześnie jednak osobnym dokumentem król mianował sąd komisarski do zbadania i rozstrzygnięcia kwestii. Akty konfiskat początkowały więc dopiero procesy, z których co najmniej połowa przyznawała słuszność skarżonemu²⁸. Nie zmienia to faktu znacznego obciążenia kancelarii królewskiej przygotowywaniem aktów konfiskat w latach wojennych.

Z formalnego punktu widzenia konfiskaty przenoszące własność ziemi z osób nie wywiązujących się z obowiązku wojskowego na osoby obowiązek ten spełnia-

²⁶ M. Kukiel, *Zarys...*, s. 23; *Polska sztuka wojskowa...*, s. 10.

²⁷ MRPS IV 3275, 3457, 3554, 3721

²⁸ A. Blumenstok, *Plany...*, s. 34; F. Bostel, *Ustawa...*, s. 63, 72; *Materiały do dziejów pospolitego ruszenia z lat 1497 i 1509*, zebrane w części przez A. Pawińskiego, uzupełnił i wydał S. Kutrzeba, Kraków 1901, s. 4, 19–20, 22; Z. Spieralski, *Wymiar służby...*, s. 14–17.

jące zapobiegały zmniejszaniu się zdolności mobilizacyjnych kraju. Dotykamy w ten sposób osobnej grupy aktów, mianowicie **nadań z intencją zwiększenia lub utrzymania potencjału militarnego państwa**, zwłaszcza na terenach południowo-wschodnich, stale zagrożonych przez Tatarów i Wołochów. Oddawanie do rąk zawodowych wojskowych starostw, wójtostw, sołectw, żup, wydzierżawianie im cel, myt, mostowego i czopowego, w połączeniu z wymuszonym przez zagrożenie zewnętrzne lepszym przygotowaniem bojowym szlachty kresowej, powodowało, że i pospolite ruszenie województw ruskich zyskiwało cechę pełnowartościowego wojska²⁹. Szczególnie obficie łaski spadały na wyższych dowódców wojskowych. W latach 1508–1509 za zasługi wojenne wystawiono na rzecz Mikołaja Firleja co najmniej pięć nadań majątkowych (dóbr ziemskich bądź sum pieniężnych)³⁰. Ale nie zapomniano też o kimś takim jak Jan Frycz, mieszczanin i chirurg lwowski, który w wielu wyprawach swą „ars cyrurgica” okazał³¹. Utrzymaniu potencjału militarnego państwa służyło ponadto udzielanie konsensów na budowę umocnień³², nadawanie sum pieniężnych z różnych podatków z przeznaczeniem na wzmacnianie obronności miast i twierdz³³ czy oddawanie zdobytych armat wiernym miastom³⁴.

Realne zagrożenie w postaci utraty majątku ziemskiego powodowało częste starania o **zwolnienie z obowiązku wojskowego**. Zwolnienia od udziału w pospolitym ruszeniu lub tylko zmniejszenia tego obowiązku król udzielał z bardzo wielu przyczyn. Wystarczającym powodem do uzyskania przywileju były: służba dworska, pełnienie misji dyplomatycznej, zawodowa służba wojskowa, opieka nad zamkiem lub tylko udział materialny w konserwacji fortyfikacji, pilność w zbieraniu podatku, wspomóżenie króla w opłaceniu wojska, choroba, podeszły wiek, nieletniość, stan duchowny, dzierżenie dóbr przez kobietę, zagraniczny wjazd, chęć wynagrodzenia przez króla poniesionych strat podczas działań wojennych, zniszczenie dóbr przez wojsko idące na wojnę. Jak widać zwolnienie mogło mieć uzasadnione powody, być odszkodowaniem, wreszcie nagrodą za usługi dla tronu i król mógł go udzielać, mimo istnienia pewnych przepisów prawnych, według uznania. Zwolnienia wyjątkowo tylko były dożywotnie, z zasady ograniczały się do jednej wyprawy lub do czasu ustania przyczyny udzielenia absolucji. Często też zaopatrywano je w klauzulę, by uwolniony od osobistego uczestnictwa dał zastępstwo³⁵. Za ciekawsze obyczajowo można uznać takie powody zwolnień, jak choroba francuska³⁶ czy wielka otyłość³⁷.

²⁹ MRPS IV 1278, 1382; W. Majewski, J. Teodorczyk, *Wojsko [w:] Polska w epoce odrodzenia. Państwo–społeczeństwo–kultura*, Warszawa 1986, s. 304–305; K. Syta, „Archiwa...”, s. 73.

³⁰ MRPS IV 459, 469, 471, 561, 562.

³¹ MRPS IV 9294.

³² Por. MRPS IV 72.

³³ MRPS IV 12326, 15704, 22778.

³⁴ MRPS IV 3665.

³⁵ Por. MRPS IV 36, 125, 154, 155, 224, 266, 668, 669, 1181, 1949, 2122, 3525, 3527, 3767, 9096, 12717; A. Blumenstok, *Plany...*, s. 32–34; F. Bostel, *Ustawa...*, s. 69–71; K. Hahn, *Pospolite...*, s. 25.

³⁶ MRPS IV 692.

³⁷ MRPS IV 738.

Obok zwolnień dawanych szlachcie należy postawić absolucje uzyskiwane przez miasta od dawania wozu na wyprawę wojenną³⁸, np. z powodu biedy czy przypadku losowego takiego jak pożar.

W sumie kancelaria królewska Zygmunta Starego wydała imponującą liczbę wspomnianych zwolnień, pozwalającą zaliczyć „absolutiones ab expeditione bellica” do najczęściej powstających w niej przywilejów.

Tabela 3. Zwolnienia z obowiązku wojskowego wydane z kancelarii królewskiej Zygmunta I

1 — rok; 2 — kierownik kancelarii; 3 — liczba wydanych zwolnień; 4 — łączna liczba zwolnień w roku

1	2	3	4	1	2	3	4
1507	Łaski Drzewicki	5 3	8	1528	Szydłowiecki Tomicki	0 0	0
1508	Łaski Drzewicki	13 1	14	1529	Szydłowiecki Tomicki	0 0	0
1509	Łaski Drzewicki	166 134	300	1530	Szydłowiecki Tomicki	1 1	2
1510	Łaski Drzewicki	3 4	7	1531	Szydłowiecki Tomicki	0 1	1
1511	Drzewicki Szydłowiecki	16 3	19	1532	Szydłowiecki Tomicki	1 0	1
1512	Drzewicki Szydłowiecki	0 2	2	1533	Tomicki Chojeński	2 0	2
1513	Drzewicki Szydłowiecki	4 1	5	1534	Tomicki Chojeński	0 0	0
1514	Szydłowiecki Tomicki	3 7	10	1535	Tomicki Chojeński	0 0	0
1515	Drzewicki Szydłowiecki Tomicki	0 3 5	8	1536	Chojeński	4	4
1516	Szydłowiecki Tomicki	0 10	10	1537	Chojeński Wolski	1 183	184
1517	Szydłowiecki Tomicki	0 0	0	1538	Chojeński Wolski	0 2	2
1518	Szydłowiecki Tomicki	3 0	3	1539	Wolski Maciejowski	0 1	1
1519	Szydłowiecki Tomicki	1 12	13	1540	Wolski Maciejowski	0 0	0

³⁸ MRPS IV 690, 758.

1	2	3	4	1	2	3	4
1520	Szydłowiecki Tomicki	76 66	142	1541	Wolski Maciejowski	0 0	0
1521	Szydłowiecki Tomicki	6 3	9	1542	Wolski Maciejowski	0 0	0
1522	Szydłowiecki Tomicki	3 50	53	1543	Wolski Maciejowski	0 0	0
1523	Szydłowiecki Tomicki	2 6	8	1544	Maciejowski	1	1
1524	Szydłowiecki Tomicki	37 3	40	1545	Sobocki Maciejowski	3 2	5
1525	Szydłowiecki Tomicki	1 0	1	1546	Sobocki Maciejowski	2 0	2
1526	Szydłowiecki Tomicki	0 4	0	1547	Sobocki Maciejowski Grabia	0 1 1	2
1527	Szydłowiecki Tomicki	0 2	2	1548	Maciejowski Grabia	2 1	3

Jak można było się spodziewać, masowe wystawianie zwolnień z obowiązku wojskowego przypadło na lata zwoływania wypraw wojennych z udziałem pospolitego ruszenia: 1509, 1520, 1522, 1524, 1537. Wolno domniemywać, iż wielkość wyzwania stojącego przed kancelarią powodowała w latach 1509 i 1520 sprawiedliwe, a więc równomierne rozłożenie ciężaru pomiędzy pisarzy kanclerza i pisarzy podkanclerzego. W sytuacji palącej potrzeby nie mógł wykształcić się podział czynności w sprawach wojskowych pomiędzy kancelariami większą i mniejszą. W roku 1522 większość absolucji wystawił podkanclerzy Tomicki, ale jest to jedynie odbicie ogólnych dysproporcji w aktywności kancelarii w tym czasie (69 dokumentów zarejestrowanych w Metryce większej przy 348 w Metryce mniejszej). Podobnie w roku 1537 zwolnienia musiały wychodzić z kancelarii mniejszej Pawła Wolskiego, gdyż kancelaria Jana Chojeńskiego nie rozwinęła szerszej działalności. Trudna do wyjaśnienia jest tylko przewaga Szydłowieckiego w roku 1524, ale nie zmienia to ogólnego wrażenia, iż w przypadku absolucji nie doszło do podziału kompetencji między kancelariami.

Zgromadzone już pospolite ruszenie wymagało organizacji i utrzymania dyscypliny, czemu służyły **normatywy wojskowe** wychodzące pod imieniem królewskim. Gubiły się one w całej masie aktów prawnych gotowanych w kancelarii królewskiej. Nie stanowiły więc dla niej specjalnego obciążenia. Niektóre z nich ogłaszał sam król po konsultacji z senatorami, inne stanowiły, po prostu, składnik ustawodawstwa sejmowego. Mamy więc z 1509 r. ordynacje regulujące porządek ciągnięcia pospolitego ruszenia oraz porządek w obozie, uchwały wojenne wśród konstytucji z 1520 r. określające m.in. procedurę dowodzenia swej choroby jako powodu nie uczestniczenia w pospolitym ruszeniu, z 1521 r. nominację Jakuba Secygniowskiego na dowódcę wojsk w Prusach, stanowiącą jednocześnie ordynac-

ję dla tamtejszego wojska, ordynację królewską z roku 1537 regulującą kwestie ciągnięcia na wojnę i porządku w obozie, konstytucje wojenne z 1544 r. Ustawy wojskowe tego czasu miały jednak charakter doraźny, z mocą na jedną wyprawę, stąd nie wchodziły do późniejszych zbiorów praw i nie zawsze są nam znane. Liczbę akt wystawianych przez kancelarię królewską w związku z wydawaniem przepisów wojskowych zwiększał wydatnie fakt pisania ich w wielu egzemplarzach, a także dodawanie im mandatów nakazujących starostom publikację³⁹.

Kancelaria królewska produkowała ponadto bogatą **korespondencję w sprawach wojskowych**. Należy wśród niej wyróżnić najpierw korespondencję polityczno-wojskową, często poprzedzającą działania wojenne, prowadzoną z władcami obcymi czy nawet z ich poddanymi, jak uczyniono to w roku 1531, odwołując się nie tylko do hospodara mołdawskiego, ale też do bojarów⁴⁰, jak również z senatorami jako doradcami królewskimi w sprawach bezpieczeństwa państwa, prowadzenia wypraw wojennych czy ustalenia stanowiska wobec obcych władców⁴¹. Sprawy wojskowe poruszały też listy królewskie kierowane do szlachty w ramach akcji sejmowej⁴².

Obok trzeba umieścić korespondencję administracyjno-wojskową z krajowymi dowódcami wojskowymi. Ważne jest przy tym, że król Zygmunt unikał osobistego dowodzenia wojskiem, stąd kancelaria królewska nie miała okazji upodobnić się w jakimś stopniu do kancelarii naczelnego wodza. Tym większego jednak znaczenia nabierała systematycznie utrzymywana wymiana listów z dowódcami wojskowymi⁴³. Były to z jednej strony królewskie mandaty czy uniwersały decydujące o ruchach wojsk, instrukcje bądź pełnomocnictwa dla hetmana, gratulacje i podziękowania dlań na wypadek zwycięstwa⁴⁴, a z drugiej hetmańskie doniesienia o przebiegu i wyniku walk⁴⁵. Korespondencja z hetmanem musiała też dotyczyć nierzadko trudnej kwestii wypłaty żołdu⁴⁶.

Przesyłane królowi, w ramach wspomnianej wymiany korespondencji, sprawozdania dowódców wojskowych należy uznać za materiały informacyjne przechowywane w kancelarii np. dla układania powiadomień o sytuacji politycznej potrzebnych polskim dyplomatom, a także dla działań propagandowych. Przykładem

³⁹ VL, t. 1, s. 177–178, 285–286; MRPS IV 3666, 18326; *Ordinatio bellicae motionis ex anno 1506*, wyd. A. Blumenstok, „Archiwum Komisji Historycznej AU”, t. 5, 1889, s. 257–258; *Materiały do dziejów pospolitego ruszenia...*, s. 10; S. Kutrzeba, *Historia źródeł...*, s. 190, 201; K. Hahn, *Plany...*, s. 16, 25, 34, 47; *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, „Archiwum Komisji Historii Wojskowej PAU”, nr 3, Kraków 1937, s. VII–VIII, 37–38, 43–62; *Wypisy źródłowe...*, s. 96–101, 112–117; G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 31, 1979, z. 2, s. 77–107; M. Plewczyński, *Armia koronna...*, s. 128.

⁴⁰ MRPS IV 5859, 5860; A. Czołowski, *Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531*, Lwów 1931, s. 17–19.

⁴¹ Por. np. MRPS IV 851, 852, 1339, 4490.

⁴² Np. MRPS IV 1718, 3875, 4463.

⁴³ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo...*, 1992, s. 36.

⁴⁴ Por. MRPS IV 1180; A. Czołowski, *Bitwa...*, s. 43.

⁴⁵ A. Czołowski, *Bitwa...*, s. 25–26, 28, 42.

⁴⁶ Por. MRPS IV 15597.

tych drugich może być rozsyłanie królewskich listów do władców europejskich i senatorów koronnych po zwycięstwie obertyńskim⁴⁷. Nie znamy, co prawda, żadnych konkretnych zachowanych do dziś tego typu materiałów informacyjnych z czasów Zygmunta Starego; niejaki pogląd na charakter tej dokumentacji daje jednak memoriał Bernarda Pretwicza, który trafił do kancelarii królewskiej w roku 1550 i w następnych latach był dowodnie wykorzystywany jako źródło wiadomości o stosunkach panujących na pograniczu tatarskim⁴⁸. Pretwicz wystosował memoriał w odpowiedzi na zarzuty mącenia dobrych stosunków między Polską a Turcją. Dokument opisuje przebieg wypadków na pograniczu tatarskim od roku 1535⁴⁹. Stał się on zaraz cennym tekstem dla kancelarii królewskiej, orientującym ją świetnie w sytuacji. Z memoriału korzystano przy dalszych pertraktacjach z Turcją, czego ślady dają się zaobserwować w instrukcji opracowanej dla komisarzy, którzy w 1551 r. z sandżakbejem nikopolskim Ahmedem mieli likwidować sprawy szkód granicznych wobec nieodbycia się komisji w roku poprzednim⁵⁰.

W Metryce Koronnej zachowały się ponadto różne wykazy związane, co prawda, z jednorazowymi działaniami, ale mogące służyć i na przyszłość kancelarii królewskiej za pomoc w analogicznych sytuacjach. Były to powtarzające się wyliczenia miast i miasteczek zobowiązanych do wysyłania wozów wojennych⁵¹ czy „*Nomina castellanorum, qui suos districtus habent et ad quos scriptae sunt litterae de cogendis conventibus particularibus ratione ultimarum restium*”⁵².

Przegląd typów aktów wojskowych wychodzących z kancelarii królewskiej Zygmunta Starego zmierza, jak założono sobie na początku, do odpowiedzi na pytanie o istnienie w jej ramach rzeczowego wydziału spraw wojskowych.

Z analizy aktów wojskowych wpisanych do Metryki Koronnej wynika, że sprawy militarne stanowiły dla kancelarii królewskiej przede wszystkim wyzwanie okresowe. Widać to zwłaszcza w latach 1509 (wyprawa mołdawska), 1519–1521 (wojna pruska), 1531 r. (najazd mołdawski) czy 1537 r. (rokosz lwowski będący przecież pospolitym ruszeniem). W tych momentach akta wojskowe mogły stanowić nawet od 20 do 40 procent całej produkcji kancelarii królewskiej.

Analiza podziału między kanclerzy oraz intensywności wydawania listów odpowiednich wskazała na istnienie poszukiwanego przez autora osobnego wydziału spraw wojskowych, a przynajmniej ich części — zaciągu wojska. Dla okresu współpracy Jana Łaskiego z Maciejem Drzewickim specjalizacja ta obejmowała również sprawy pospolitego ruszenia. Jednostkowe i czasowe przywileje, jakimi były zwolnienia z obowiązku wojskowego (ale też konfiskaty dóbr w razie niewypełnienia tego obowiązku), nie zostały objęte wspomnianą specjalizacją. Wydział spraw wojskowych zatem istniał, ale o zmiennym zakresie zadań.

⁴⁷ A. Czołowski, *Bitwa...*, s. 44.

⁴⁸ A. Tomczak, *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 6, 1960, cz. 2, s. 338.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 328.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 338.

⁵¹ MRPS IV 9969, 13271, 13423, 13883.

⁵² MRPS IV 13263.

Innym problemem jest obsada personalna tego wydziału. Bezpośrednich dowodów na działalność w ramach kancelarii koronnych konkretnych ekspertów od spraw wojskowych nie udało się odnaleźć. Bierzemy jednak pod uwagę takie przypadki, jak casus Jana Naropieńskiego, regularnie zajmującego się odbieraniem podatków od poborców województw wielkopolskich⁵³. Zdarzało się też, że pisarz królewski dostarczał żołd wojsku, jak uczynił to nieokreślony z nazwiska Ambroży w roku 1507⁵⁴. Wreszcie dysponujemy listą pisarzy kancelarii królewskiej zatrudnionych jednocześnie przy pracach budowlanych na zamku kamienieckim: w roku 1512 wystąpił pisarz królewski Mikołaj Borucki jako zarządca budowy zamku kamienieckiego⁵⁵, w 1523 r. Aaron Dąbrowski, pisarz królewski, któremu została powierzona „cura aedificationis castris Camenecensis”⁵⁶, w roku 1545 spotykamy znów nazwisko Jakuba Falibowskiego, pisarza kancelarii królewskiej, a jednocześnie zamku kamienieckiego⁵⁷. W żadnym z tych przypadków osoby tu wymienione nie wykonywały zadań własnych kancelarii królewskiej. W dwóch pierwszych wspomagały może nader szczupły personel kancelarii skarbu koronnego. Niemniej jednak w wymienionych i im podobnych osobach można upatrywać ekspertów kancelarii królewskiej od spraw wojskowych czy przynajmniej, jak Jan Naropieński, skarbowo-wojskowych. Sytuacja ta, podobnie zresztą jak w ogóle kwestia podziału czynności w obrębie kancelarii królewskiej, wymaga dalszych badań.

⁵³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, Rachunki Królewskie, sygn. 36, k. 3v, 4v, 5, 6v, 8, 8v.

⁵⁴ Ibid., k. 18.

⁵⁵ MRPS IV 1442.

⁵⁶ MRPS IV 13596.

⁵⁷ MRPS IV 21991.

Tomasz Ciesielski

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW REGIMENTÓW I CHORĄGWI WOJSKA KORONNEGO Z LAT 1717–1763

Jednym z nielicznych pozytywnych osiągnięć Augusta II w pierwszej połowie panowania było zmodernizowanie wojska Rzeczypospolitej, zwłaszcza autoramentu cudzoziemskiego. Stopniowo przebrojono regimenty, zmieniono umundurowanie i wyposażenie, a także zasady wyszkolenia żołnierzy i taktykę działania całych jednostek. Uchwały sejmu niemego, zatwierdzające nowe komputy wojska koronnego i litewskiego, otworzyły drogę do zmiany schematów organizacyjnych poszczególnych oddziałów. Reformując wojsko Rzeczypospolitej wzorowano się na armiach innych państw, przede wszystkim saskiej i szwedzkiej. W nich to karierę wojskową rozpoczęło wielu wyższych oficerów, którzy służąc następnie w wojskach Rzeczypospolitej starali się wprowadzać rozwiązania usprawniające dowodzenie oddziałami. Dla Jana Joachima Kampenhauzena godną zalecenia praktyką, znaną mu z armii szwedzkiej, było prowadzenie przez wszystkich oficerów oraz podoficerów dzienników służby i ewidencji stanu pododdziałów. Pozwalały one dowódcy regimentu stale orientować się w kondycji jednostki, egzekwować wykonywanie rozkazów oraz kontrolować rzetelność podkomendnych. W napisanym ok. 1710 r. „Regulaminie powinności wojskowych” Kampenhauzen zaproponował, aby dokumentację kompanii prowadził porucznik. Tworzyć ją miały: „diariusz chorągwi”, „rolle i tabele” stanu osobowego, wykazy popełnionych przez żołnierzy przestępstw i nałożonych kar, rachunki z wpływów i wydatków kasy kompanijnej. Częściowo dublującą, a częściowo uzupełniającą porucznikowską dokumentację prowadzić mieli podoficerowie: sierżanci miesięczne „diariusze” i tabele stanu osobowego, furierzy wykazy kwater, kapitanarmusowie rejestry broni i amunicji, kaprale „specyfikacje” swoich kapralstw. Nadzór nad dokumentacją podoficerską sprawował porucznik, ale jednocześnie służyła ona do kontrolowania jego poczynąń — Kampenhauzen zalecał kapitanom, aby porównywali księgi porucznikowskie z podoficerskimi. Za bardzo przydatne uważał prowadzenie przez wszystkich oficerów i podoficerów diariuszy lub notesów otrzymanych rozkazów, „bo pamięć często oszuka najlepszego filozofa, a nie tylko czasem oficera”. W zachowanym odpisie „Regulaminu powinności wojskowych” niewiele jest informacji o dokumentacji regimentowej, gdyż zawiera omówienie powinności tylko dwóch „sztabowców”: profosa-webela i adiutanta. Pierwszy miał prowadzić dziennik aresztantów, a dru-

gi dzienniki służby i rozkazów, sumariusz amunicji, tabele stanu osobowego i dziennik awansów dla całego regimentu¹.

Kampenhauzen postulował stworzenie już na szczeblu kompanii tak rozbudowanej dokumentacji, żeby pozwalała poznać stan jednostki na poziomie liczącego kilkunastu żołnierzy kapralstwa. Dla feldmarszałka Jakuba Henryka Flemminga i innych doradców wojskowych Augusta II, którzy w 1717 r. opracowali projekty schematów organizacyjnych i regulaminów autoramentu cudzoziemskiego, podstawowe znaczenie miała dokumentacja prowadzona dla całych regimentów. W „Objaśnieniu Regulaminu Wojska Pieszego Koronnego Anni 1717” wyróżniono dwa jej typy: księgi regimentowe oraz miesięczne raporty. Pierwsze prowadzone miały być w kilku egzemplarzach, gdyż „nie tylko powinny znajdować się u komendanta regimentu i regimentskwatramistrza, lecz każde zakończenie rachunków regimentowych szefowi przysłane w dobrym u niego schowaniu zostawać ma”. Do ksiąg wpisywać miano „wszystkie dokumenty publiczne, rachunki i korespondencje regimentowe, na których bardzo wiele należy, [...] z oryginałami przez kilku oficerów z regimentu skonfrontowane, podpisane i zapieczętowane, na pewnym miejscu dysponowane, od zguby zachowane były”. Raporty miesięczne, „tabele, rejestry miesięczne i ekstrakty do nich należące”, sporządzone według dołączonego do regulaminu wzoru, należało przysyłać ostatniego dnia każdego miesiąca „z rotą przysięgi [...], przez wszystkich sztabsoficierów z regimentu podpisana, wspólnie z ekstraktami ubytku i przybytku ludzi, królowi, hetmanowi, szefowi wojska cudzoziemskiego zaciągu oraz inspektorowi wojskowemu [...] dla informacji wiele jest żołnierzy znajdujących się w gotowości służby, ale też i na pokazanie pieczołowitości około konserwacji każdego w ogólności i szczególności”². Zalecenia te stały się obowiązującymi dla koronnego autoramentu cudzoziemskiego po ich zatwierdzeniu w 1717 r. przez hetmana wielkiego koronnego Adama Mikołaja Sieniawskiego. Zostały zmodyfikowane już w 1724 r., kiedy usunięto wszystkie zapisy mówiące o urzędzie szefa-komendanta autoramentu cudzoziemskiego. Określane jako „regulamenty hetmana Sieniawskiego” straciły sporo na znaczeniu po jego śmierci. Już pod koniec lat dwudziestych XVIII w. szefowie regimentów zaczęli modyfikować schematy organizacyjne swoich jednostek oraz dowolnie interpretować zapisy regulaminowe. W nowym regulaminie regimentu pieszego, zatwierdzonym przez hetmana polnego Jana Klemensa Branickiego w 1742 r., w części omawiającej powinności szeregowców, podoficerów i oficerów znalazły się zalecenia w sprawie prowadzenia dokumentacji na szczeblu regimentu i kompanii. W każdej kompanii furierzy mieli prowadzić „porządną kompanij księgę [...] takim sposobem żeby w niej wprzód *stamlista* całej kompanij według modeluszu wpisana była [...]”. W tę księgę powinni także PP. kapitani miesięczne ich *Lenungliste* Moderunkowe, y inne rachunki y *summa*, wszystkie *expensa* kompanij wnieść y *accurate* trzymać nie mniej swych oficerów i unteroficerów y prostych żołnierzy abrachunki w tę księgę rzetelnie inkorporować, ponieważ te księgi zawsze konser-

¹ Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie (dalej: BCz), rkps 974; M. Kukiel, *Polskość i niemieckość w cudzoziemskim autoramencie. Polskie regulaminy wojskowe z początku XVIII w.*, „Przegląd Współczesny”, 1931, nr 106, s. 214–220.

² Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: APKr), Archiwum Podhoreckie (dalej: APodh) II, 263.

wowane i kiedy kapitan odejdzie successorowi jego oddane być powinny". Oprócz księgi kompanijnej miano prowadzić też osobną „stamlistę *alias* sztabbuch". Był to wykaz wszystkich żołnierzy służących w kompanii od oficerów po szeregowców i woźnicę. Według regulaminu zapisywano w niej: imię i „przezvisko” żołnierza, wiek, kraj urodzenia — „ojczyznę”, wyznanie, „rzemiosło”, daty zawierbowania i odejścia ze służby, a w razie dezercji „nie tylko co z sobą wzięli, ale też osobiwie jakie *delictum* popełnili i jakim sposobem tylko odeszli”. Feldfeblowie lub sierżanci prowadzili księgi — „monderunkową” i „ordynansową”. Pierwsza to spis wydanego żołnierzom munduru i sprzętu. W drugiej wpisywano wszystkie rozkazy wydane kompanii i jej żołnierzom. Raz w miesiącu księga ordynansowa miała być kontrolowana przez majora w obecności oficerów kompanii i mogła być wykorzystana jako dowód przeciw oficerom w razie zlekceważenia otrzymanego rozkazu, gdyż nie mogli się oni „niewiadomością albo zapomnieniem ekskuzować”. Dla wszystkich szeregowców miały być prowadzone książeczki „*klein moderunkowe*”, w które wpisywano wydane sorty mundurowe. Oficerowie kompanijni „trzymali” księgi „reglementowe”, w których rejestrowali przebieg swojej służby. Gdy udawali się na urlop, oddawali te księgi majorowi na przechowanie. Major odpowiadał ponadto, a raczej przede wszystkim za prowadzenie „regimentowej księgi”, w której rejestrowano stan oraz ruch osobowy we wszystkich kompaniach. Cyrulik regimentowy prowadził rejestr wydanych „medykamentów”³. Obszernie omówiono dokumentację regimentową i kompanijną w powstałym kilkanaście lat później regulaminie Regimentu Pieszego Królowej. W rozdziale „O Xięgach Regimentowych i Kompanicznych” wymieniono następujące rodzaje dokumentacji prowadzonej i przechowywanej na szczeblu regimentu i kompanii: księgi rachunków, płac, generalnego przychodu pieniędzy, „wielkiego” i „małego” munduru, ledewerku (indywidualne wyposażenie żołnierza, np. pasy, patronasze), broni, namiotów i innych rekwizytów, dzienniki rozkazów i czynności służbowych, wykazy wszystkich żołnierzy i wakansów, wydane lenungu, księgi z pokwitowaniami oficerskimi za pobrane z kasy pieniądze, mundury i sprzęt dla kompanii, a także rozliczenia dowódców kompanii z podwładnymi. Luźna dokumentacja to kopie raportów miesięcznych, wyciągi z rozkazów, wykazy kadetów, inwalidów i urlopowanych żołnierzy. Szczególną wagę przywiązywano do właściwego sporządzania raportów wysyłanych hetmanowi, gdyż było to sprawdzane w trakcie lustracji jednostki. W regulaminie Regimentu Pieszego Królowej wyraźnie stwierdzono, że przeprowadzający ją generał inspektor miał „konfrontować i inwestygować”, czy raporty nadsyłane hetmanowi „były rzetelne i jeżeli się tak *effective* Regiment znajdował, jak którego miesiąca raportem był [...] podany”. Ponadto generał inspektor sprawdzał, czy „wszelkie ordynanse i dyspozycje moje Hetmańskie do Regimentu przysyłane, jeżeli *instantaneam* dla siebie miały *executionem*, i Szeff lub komendant Regimentu w approbowaniu krigzrechtów, w dawaniu oficerskich patentów więcej sobie nie pozwolił nad to, co mu z władzy i dyspozycji mojej hetmańskiej *in scripto* jest akordowano”. Cała dokumentacja regimentowa, nad którą nadzór sprawował kwatermistrz regimentowy, musiała być spisana, „aby sztab miał o wszystkich prawnych interesach dostateczną informację”, a przy

³ APKr, APodh I, 93.

przemieszczaniu się jednostki przewożona była w tzw. wozie medykamentowym⁴. O tym, że w regimentach pilnowano należytego prowadzenia dokumentacji, świadczą wykazy sporządzane przy jej zdawaniu oraz okresowe kontrole. W regimencie dragońskim hetmana Branickiego w trakcie przeglądu jednostki w 1754 r. nakazano kwatermistrzowi regimentowemu oraz audytorowi, aby przedstawili „sumariusz... wszystkich papierów i ekspedycji”. Przypomniano też wszystkim do tego zobowiązanym żołnierzom, aby „żurnale były wpisane należycie”⁵.

Zachowane do dnia dzisiejszego archiwalia świadczą o tym, że w regimentach szczególnie troszczono się o dokumentację finansową i kopie „likwidacji” przedkładanych corocznie Trybunałowi Skarbowemu w Radomiu. Te ostatnie przechowywano przez wiele lat. „Sumariusz” sporządzony w regimencie buławy polnej koronnej jesienią 1751 r. wymienia „książkę z likwidacją oprawną za lata 1718–1751”. Ponadto w „skrzynce”, którą opiekował się kwatermistrz regimentowy Andrzej Grotowski znajdowały się: bliżej nieokreślona deklaracja komisji radomskiej, „kwity furierskie za Pana Russockiego z wypłaconego traktamentu”, rachunek mjra Barszcza, dekret krygzhrechtowych na por. Gołuchowskiego, papiery w sprawach ze Śleszyńskim i Żydami opoczyńskimi, „różne manifesty” oraz kilka poszytów: jeden „z dawnymi rachunkami”, cztery z kwitami oficerskimi (jeden w formie nieoprawionej książki), jeden „różnych dokumentów na drobny monde-runek, reperacje broni i kwity oficerskie”⁶. Dokumentacja ta nie zachowała się do dnia dzisiejszego, choć dla hetmańskiego regimentu pieszego, który od chwili swojego powstania kilka razy zmieniał status, zachowało się całkiem sporo archiwaliów. Przede wszystkim z czasów, gdy jego szefem był hetman Wacław Rzewuski, czyli z lat 1752–1774 (ale tylko nieliczne dokumenty powstałe po 1765 r.)⁷. Zachowało się kilka regulaminów (służby z 1742 r., organizacyjny z 1752 r., finansowo-ekonomiczny z 1756 r. oraz służby wartowniczej w zamku podhoreckim), obszerna dokumentacja finansowa (księga rachunkowa całego regimentu z lat 1754–1764, lenungowa oraz pokwitowań za pobrane gaże z lat 1753–1756, różne akta finansowe z lat 1753–1765, rozliczenie z egzakeji, czyli wybranych podatków za lata 1756–1758), memoriały oficerów regimentu i rezolucje szefowskie, a przede wszystkim rolle kwartalne i okresowe raporty o stanie osobowym regimentu z lat: 1752–1753, 1755–1756, 1758–1764. Najlepiej udokumentowana jest służba lejbkompanii, która stacjonowała przy boku hetmańskim w Podhorecach, podczas gdy reszta regimentu ze sztabem wchodziła w skład garnizonu Kamieńca Podolskiego. Stąd oddzielne księgi rachunkowe i lenungowe prowadzone dla lejbkompanii, a także niezwykle ciekawe dzienniki służby, księga inkwizycji, czyli przeprowadzonych śledztw i wydanych wyroków w sprawach karnych oraz spis wszystkich żołnierzy z podanym wiekiem, miejscem pochodzenia, przynależnością stanową, wyznaniem, stanem cywilnym i wyuczonymi umiejętnościami. Część akt regimentu pieszego buławy pochodzi z okresu sprzed szefostwa Wacława

⁴ „Regulamen Generalny Regimentu Pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mci...”, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Roskie (dalej: ARoś), pudło 6.

⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (dalej: BOss), rkps 4631, s.16–17.

⁶ APKr, APodh, Zespół akt nieuporządkowanych (dalej: ZNU).

⁷ APKr, APodh I, 93; APodh II, 25, 36, 42, 61, 64, 67, 68, 81, 83, 93, 118, 121–122, 145, 229, 250; APKr, APodh, Teki Andrzeja Potockiego (dalej: TAP), pudło V-1/6–102c; APKr, APodh, ZNU.

Rzewuskiego, a są wśród nich kontrakty z kupcami oraz rzemieślnikami wrocławskimi i krotoszyńskimi na dostarczenie lub wykonanie mundurów i broni z lat 1748–1750 (czyli z czasów, gdy regiment nosił miano buławy wielkiej), a także odpisy „likwidacji” regimentu zatwierdzonych przez Trybunały Skarbowe w 1719 i 1723 r. Te ostatnie odnoszą się do czasów, gdy hetmanem polnym był Stanisław Mateusz Rzewuski, ale zostały sporządzone w latach sześćdziesiątych XVII w., zapewne na zlecenie Wacława Rzewuskiego. Co ciekawe, z czasów tego ostatniego zachował się odpis zaledwie jednej „likwidacji” trybunalskiej regimentu (z 1755 r.) i zestawienie stanów kompanii przygotowanych na Trybunał 1760 r. Znacznie uboższe są materiały do dziejów dwóch innych jednostek przypisanych do buławy polnej koronnej — regimentu dragońskiego i chorągwi piechoty węgierskiej. Dla pierwszego zachowały się jedynie raporty miesięczne z lat 1758 i 1761–1764, role oficerskie z lat 1753, 1761–1764 i 1767, munster lista z 1763 r., „likwidacja” trybunalska za okres maj 1752 – kwiecień 1753 r., zestawienie stanów chorągwi przygotowane na Trybunał 1760 r. oraz rozliczenie wydatków za 1763 r.⁸ Akta chorągwi węgierskiej to rolle lenungowe z lat 1752–1764, raporty miesięczne z lat 1761–1764, spis butów wydanych żołnierzom oraz dwa rozkazy hetmańskie wydane chorągwi⁹. Materiały do dziejów oddziałów buławy polnej rozdzielone są obecnie między cztery zespoły tzw. Archiwum Podhoreckiego przechowywanego w Archiwum Państwowym w Krakowie. Stanowią pozostałość po archiwum lub archiwach szefa, czyli hetmana polnego koronnego Wacława Rzewuskiego. Brakuje jednak ważnego elementu, jakim jest korespondencja służbowa od podkomendnych — zachowały się jedynie dwa kopiariusze korespondencji hetmańskiej i rozproszone odpisy pojedynczych rozkazów wydanych przez Rzewuskiego. Archiwum hetmańskie wzbogacają natomiast dołączone do niego akta prywatne dwóch oficerów, Samuela Brodowskiego i Andrzeja Grotowskiego z korespondencją w sprawach regimentu pieszego (1754–1765)¹⁰.

Także w spuściznie po „starszym koledze” Rzewuskiego, hetmanie Janie Klemensie Branickim można wydzielić archiwalia związane z szefowaniem regimentom przypisanym buławie. I w tym przypadku najlepiej udokumentowana jest służba regimentu pieszego. Większość akt „szefowskich” znajduje się w pięciu pudłach wchodzących w skład „Militariów” Archiwum Roskiego przechowywanego w AGAD. W pudle 11 znajdują się akta do dziejów regimentu pieszego z czasów, gdy nosił on miano buławy polnej, czyli z lat 1735–1751. Niewiele jest wśród nich dokumentów, które można zakwalifikować do kategorii prawn organizacyjnej: fragment zatwierdzonego w 1736 r. przez Branickiego regulaminu organizacyjno-finansowego jednostki, trzy memoriały komendanta regimentu Kampenhauzena z odpowiedziami hetmańskimi, dyspozycję szefa w sprawie rozdziału wakujących porcji. Obszerna jest natomiast dokumentacja finansowa, na którą składają się rozliczenia z egzakcji podatkowych z lat 1748–1751, zestawienia wydatków z lat 1739–1751, pokwitowania oficerskie za pobrane gaże i kwoty lenungowe z lat 1740–1751, rachunki felczera regimentowego za lata 1736–1737, wydatki i kontrakty na zakup oraz naprawę wyposażenia, kontrakt z sekretarzem poczt

⁸ APKr, APodh II, 91, 122; TAP, pudło VI-1/1-16.

⁹ APKr, APodh, TAP, pudło IV-1/1-134.

¹⁰ APKr, APodh I, 134–150; TAP, pudło I-1/1-57.

koronnej na przesyłanie korespondencji regimentowej. Bardzo ciekawie wygląda kwestia dokumentacji stanu osobowego regimentu. Zachowały się „likwidacje” oddziału za lata 1732–1752 przedstawione na Trybunale Skarbowym, a także raporty za niektóre miesiące z lat 1735–1737, 1739, 1741, 1744, 1746, 1748, 1751. Choć wiele raportów brakuje, to ich zestawienie z „lustracjami” wykazuje, że na potrzeby tych ostatnich fałszowano prawdziwe stany kompanii, a także dowolnie zestawiano przydziały służbowe oficerów. Uzupełniają zespół akt regimentu: sumaryczne wykazy chorych i zmarłych za lata 1730–1735, dwie role żołnierzy stacjonujących w Białymstoku z 1739 r., wykaz oficerów nadliczbowych z 1745 i 1748 r. oraz wakatów w regimencie w maju 1740 r. Więcej akt, które można określić jako osobowe, znajduje się w pudle 10 zawierającym dokumentację powstałą po sierpniu 1751 r., czyli po przeformowaniu regimentu i podniesieniu go do rangi jednostki buławy wielkiej koronnej. Przede wszystkim zachowało się 5 list oficerskich, w tym dwie z czasów panowania Augusta III (sierpień 1758 i kwiecień 1760 r.), a także zbiorcza prośba oficerów o awans z maja 1752 r. oraz pojedyncze rozkazy hetmańskie o urlopowaniu lub udzieleniu dymisji żołnierzom. O sprawach personalnych, finansowych i zarazem organizacyjnych informują rozkazy Branickiego do oficerów zarządzających kasą regimentową w sprawie rozdziału wakujących porcji. Właściwa dokumentacja finansowa to przede wszystkim: rozliczenia egzakcji podatków z lat 1750–1761, wydatki na zakup i naprawę wyposażenia z lat 1753–1762, pokwitowania oficerskie z pobranych gaż i lenungów. O stanie osobowym regimentu informują „lustracje” z lat 1752–1761 przedstawione na Trybunale Skarbowym i nie zawsze zgodne z nimi serie raportów miesięcznych z lat 1751–1771. Jako przypadkową należy ocenić dokumentację sądową — niepełne akta kilku spraw wytoczonych oficerom regimentu. Dokumentację regimentu pieszego można też znaleźć w innych pudłach działu Militaria (np. w pudle 2: rozliczenie dochodów i wydatków z raty wrześniowej 1735 r. oraz egzakcji wielkopolskiej i lubelskiej z lat 1747–1759), a także w Zbiorze Anny Branickiej¹¹ i Archiwum Branickich z Sucheja¹² (oba w AGAD). Znacznie skromniejsze akta regimentu dragonńskiego rozdzielone są między dwa pudła „Militariów” roskich — 14 (jako buławy wielkiej) i 15 (jako buławy polnej). Dominują pod względem ilościowym raporty miesięczne z lat 1735 (tylko grudzień)–1737, 1739, 1747, 1748, 1751–1764, 1766–1771. Do tego dochodzą dwa wykazy-rolle z 1736 i 1751 r., memoriały kierowane do szefa, rozkazy hetmańskie z lat trzydziestych–sześćdziesiątych XVIII w. Skromnie prezentuje się dokumentacja finansowa (najcenniejsze są akta kasy regimentowej z lat 1735–1746) oraz sądowa (kilkanaście spraw sądowych, w których stronami byli żołnierze regimentu). W pudle 18 znajdują się akta chorągwi węgierskich i janczarskiej z lat 1736–1770, przede wszystkim miesięczne raporty o stanie osobowym, oraz nieliczna dokumentacja finansowa i sądowa. Na szczególną uwagę zasługuje obszerna i dobrze zachowana korespondencja od podkomendnych — dział „Korespondencja” Archiwum Roskiego¹³, tzw. „Kancelaria Hetmańska” w Zbiorze Anny Branickiej¹⁴ oraz w Archiwum

¹¹ AGAD, sygn. 2777–2779, 2781–2782.

¹² AGAD, Suplement 59/1.

¹³ AGAD, ARoś, pudła 2–26, m.in.: pudło 2, nr 85; pudło 5, nr 38; pudło 6, nr 64; pudło 7, nr 7; pudło 9, nr 9 i 40; pudło 10, nr 1 i 6; pudło 12, nr 1; pudło 17, nr 29; pudło 26, nr 18 i 47.

¹⁴ AGAD, przykładowo nr 80–82, 1376–1379, 1443–1472, 1602–1603.

Branickich z Suchej¹⁵. Zazwyczaj jednak listy kierowane były do Branickiego jako hetmana i właściciela Białegostoku, a nie szefa regimentu czy chorągwi. Co więcej, niewiele jest rozkazów hetmańskich skierowanych do jednostek noszących miano buławy w kopiariuszach pism ekspediowanych z kancelarii Branickiego w latach 1752–1763¹⁶.

W przypadku spuścizny po Branickim mamy do czynienia z archiwum — archiwami szefowskimi. Właściwe archiwa regimentowe nie zachowały się, a o ich istnieniu świadczą nie tylko regulaminy, ale też nieliczne źródła. W zbiorze rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich znajduje się niezwykle interesująca księga zatytułowana „Żurnał obersztajtjnanta 1753–1755”. Jest to dziennik służby oficerów dyżurnych, czyli według ówczesnej terminologii „majorów *du jour*”, komendy Regimentu Dragonii Buławy Wielkiej Koronnej stacjonującej w Tykocinie, za okres 23 II 1753 – 21 VI 1755 r.¹⁷ Nie można wykluczyć, że jest to jedyny zachowany dziennik służby jednostki wojska koronnego z czasów saskich.

Trzecie duże archiwum szefowskie związane jest z osobą Jana Tarły, który w ostatnich latach życia był wojewodą sandomierskim, generałem lejtnantem wojsk koronnych i pułkownikiem jazdy narodowego zaciągu. Silnie związany z wojskiem koronnym, w 1716 r. z nominacji rady konfederackiej pełnił obowiązki generała artylerii koronnej, a w latach 1733–1735 z mianowania króla-elektą Stanisława I Leszczyńskiego był zastępcą regimentarza generalnego wojsk koronnych z uprawnieniami hetmana polnego koronnego, ale upragnionej buławy nigdy nie uzyskał. Od drugiej dekady XVIII w. do śmierci w styczniu 1750 r. Tarło był rotmistrzem chorągwi pancерnej, od 1728 r. szefem Regimentu Łanowego, a w latach 1733–1735 szefem regimentów buławy polnej¹⁸. W tym ostatnim przypadku, na dobrą sprawę tylko tytularnym, choć zachował się przesłany Tarle raport o stanie regimentu pieszego z listopada 1733 r. oraz listy komendanta jednostki gen. mjra Jana von der Mülbe z Kamieńca Podolskiego z jesieni 1734 r. Informował w nich Tarłę o nominacjach oficerskich w regimencie, śmierci i dostaniu się do niewoli oficerów, trudnościach finansowych i kłopotach z egzakcją, a także o wysłaniu „należnych” szefowi raportów i tabel miesięcznych. Jednocześnie skarżył się na brak listów od Tarły, co zdaje się świadczyć, że nowy szef nie miał czasu ani możliwości zajmować się regimentem¹⁹. W spuściznie po wojewodzie lubelskim nie zachowały się żadne akta wojskowe chorągwi pancерnej, której był rotmistrzem. Niezwykle interesujące są natomiast materiały do dziejów Regimentu Łanowego, którego Tarło był twórcą i długoletnim szefem. Spuścizna po osiemnastowiecznych Tarłach w wyniku dokonywanych przez lata przemieszczeń i podziałów rozpadła się na kilka części, które obecnie przechowywane są w odległych od siebie instytucjach — Centralnych Historycznych Archiwach Ukrainy w Kijowie oraz Lwowie.

¹⁵ AGAD, Suplement, nr 77–78.

¹⁶ AGAD, ARoś, Suplement do korespondencji, sygn. 4–19 oraz Militaria, pudło 3.

¹⁷ BOss, rkps 4631.

¹⁸ Stanisław Leszczyński informując regimentarza generalnego Józefa Potockiego, że Jan Tarło został jego zastępcą, jednocześnie nakazał wypłacać Tarle od września 1733 r. pensję należną hetmanowi polnemu koronnemu oraz wydzielić i oddać mu komendę nad wszystkimi regimentami i chorągwiami noszącymi miano buławy polnej, Warszawa 22 IX 1733, Centralny Derżawnij Istorycznyj Archiw Ukrainy, Kyjiw (dalej: CDIAUK), fond 254, opis 1, nr 17a.

¹⁹ Kamieniec Pod., 3 i 19 X, 4 XII 1734, CDIAUK, fond 254, opis 1, nr 459, k. 1–6; Raport z listopada 1733 r., *ibid.*, opis 1, nr 114.

Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, a jedno pudło jako darowizna zostało przekazane w latach siedemdziesiątych XX w. do AGAD. Źródła do dziejów Regimentu Łanowego przechowywane są w obu archiwach ukraińskich. We Lwowie znajduje się większość materiałów typowo wojskowych. Są to: odpisy „lustracji” regimentu za lata 1736–1755 (brak lustracji za okres maj 1752 – kwiecień 1753) przedstawionych na Trybunale Skarbowym, wykaz łańów sołtysich z 1727 r., kwity łańowego z różnych województw koronnych z lat 1729–1756, rozliczenia wydatków regimentowych z lat 1729–1732, akta spraw sądowych o retenty podatkowe, a także trochę listów oficerów do Tarły w sprawach prywatnych i regimentu²⁰. Nie wiadomo jednak, czy przechowywane w archiwum lwowskim materiały to spuścizna po wojewodzie sandomierskim, czy też po jego krewnym i podkomendnym staroście goszczyńskim i płku Adamie Tarle. Na tego ostatniego wskazują ramy chronologiczne akt, część z nich powstało po śmierci Jana Tarły. Na pozór nie odpowiadają one też osobie starosty goszczyńskiego, który rozstał się z Regimentem Łanowym już jesienią 1751 r. Jednak do końca lat pięćdziesiątych XVIII w. sądził się on ze spadkobiercami Jana Tarły o pieniądze, które winny był mu zmarły wojewoda. Wśród materiałów dowodowych przedstawionych przed sądem przez Adama Tarłę znalazły się następujące „Xięgi Regimentu Łanowego”: sześć pobranego „łańowego” w latach 1729–1734, 1737–1740 i z różnych lat „szefa w oprawie z szarego papieru”, dwie dochodów i wydatków na gáže oficerskie z lat pięćdziesiątych, trzy wydatków regimentowych z lat 1729–1733, 1736–1742, 1736–1750, księga zatytułowana „*Journall kassy* od 13 IV 1743 do 1746”, likwidacja regimentu z 1736 r., rewizja łańów sołtysich w województwie krakowskim, wyciągi z konstytucji sejmowych i dekretów trybunalskich²¹. Część tych ksiąg przechowywanych jest obecnie w archiwum lwowskim, co wskazuje na ich związek ze starostą goszczyńskim. Natomiast z całą pewnością spuścizną po Janie Tarle jest olbrzymi, liczący blisko 1500 j.a. „fond nr 254 Tarłów” przechowywany w archiwum kijowskim²². Sporo w nim materiałów dowodowych, przede wszystkim odnoszących się do wojny o tron polski z lat 1733–1735 oraz powstałych w związku z istnieniem Regimentu Łanowego. Przede wszystkim korespondencja od podkomendnych, ale też i trochę raportów o stanie osobowym regimentu, poszczególnych kompanii, czy też komend stacjonujących w Okopach Świętej Trójcy i Białej Cerkwi.

W archiwum rodzowym Czartoryskich zachowały się materiały powstałe w związku z dowodzeniem przez ks. Augusta Czartoryskiego Regimentem Pieszym JKM, czyli gwardią komputową. W trakcie prac związanych z porządkowaniem „archiwum Sieniawskiego” połączono wszystkie materiały o charakterze wojskowym, zszywając je w oprawne księgi. W rezultacie doszło do przemieszania spuścizny po hetmanie Adamie Mikołaju Sieniawskim i Auguście Czartoryskim. Co więcej, ten drugi po elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego przez pewien czas dowodził armią koronną w zastępstwie odsuniętych od władzy i zbiegłych za granice kraju

²⁰ Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy, Lwiw (dalej: CDIAUL), fond 181 (Archiwum Lanckorońskich), opis 2, nr 2310, 2767–2778, 2780, 2782–2787. Listy od oficerów, *ibid.*, nr 2766.

²¹ *Ibid.*, nr 2763.

²² Raporty o stanie kompanii i komend Regimentu Łanowego: CDIAUK, fond 254, opis 1, nr 114, 118, 129 oraz opis 2, nr 84. Listy od oficerów Regimentu Łanowego, *ibid.*, m.in.: opis 1, nr 130, 148, 179, 205, 241, 293, 331, 335, 377–378, 448, 453, 499, 461, 611, 654; opis 2, 146.

hetmanów. W tym czasie docierały do niego raporty od różnych jednostek. Na szczęście z tego bogatego materiału można wydzielić akta Regimentu Pieszego Gwardii. Najciekawsze z nich to: pojedyncze raporty miesięczne z lat 1734–1735, 1745–1746, 1749–1750, 1752–1753, 1756, 1758–1759, 1761, 1763; listy kwalifikacyjne oficerów oraz ich przydział do sztabu i kompanii z lat 1735, 1745–1763, „Regulament wojskowy gwardii...”²³.

Podobny zabieg jak w przypadku Archiwum Czartoryskich został zastosowany przy porządkowaniu spuścizny po jednej z linii Lubomirskich (Archiwum Lubomirskich z Równego). Materiały wojskowe, głównie osiemnastowieczne, wydzielono w jedną j.a.²⁴ Dotyczą one służby wojskowej trzech Lubomirskich: podkomorzego koronnego i wojewody krakowskiego Jerzego Dominika, starosty kazimierskiego i gen. lejtnanta Antoniego Benedykta oraz wnuka pierwszego, a syna drugiego, Marcina. Pierwszy dowodził Regimentem Dragonii Królewicza, a zachowały się dokumenty z lat 1717–1726. Drugi był komendantem hetmańskiego regimentu pieszego w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVIII w. Wśród materiałów zachowanych po obu starszych Lubomirskich znajdują się źródła do dziejów obu regimentów: rozkazy hetmańskie, dekret Trybunału Radomskiego z 1723 r., raporty miesięczne regimentu hetmańskiego z lat czterdziestych i początku pięćdziesiątych, nowy schemat jego organizacji opracowany 4 X 1751 r. w związku z utratą rangi jednostki buławy wielkiej, dwa memoriały skierowane do hetmanów. Natomiast w przypadku Marcina, który służył początkowo pod komendą ojca, zachowały się materiały z okresu jego służby w armii pruskiej (dowodził w niej pułkiem huzarów), do której wstąpił w skandalicznych okolicznościach, za co po powrocie do Rzeczypospolitej został postawiony przed sądem wojskowym i na wiele lat osadzony w więzieniu.

Wśród rękopisów przechowywanych w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich znajdują się fragmenty innego archiwum szefowskiego — Piotra Wodzickiego. Dwa obszerne poszyty zawierają pokwitowania oficerów za odebrany żołd oraz rozliczenia wydatków na utrzymanie regimentu dragonii w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII w.²⁵ Dwa inne poszyty zawierają korespondencję do Wodzickiego w sprawach prywatnych, publicznych oraz od podkomendnych w sprawach regimentu. Przykładowo: w korespondencji od dwóch Wirginów mjr. Piotra i kpt. Bogusława z lat 1736–1744 można znaleźć informację o stanie regimentu, w tym także zapytania w sprawach, w których decyzję władny był podjąć tylko szef²⁶.

W jednym z rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej znaleźć można luźne akta do dziejów Regimentu Dragonii Królewiczowskiej, którego szefem był Antoni Ossoliński. Są to: kwartalne lustracje jednostki z lat 1746–1751, wyliczenie gaży szefowskiej oraz memoriał w sprawach finansowych regimentu powstały ok. 1753 r.²⁷

²³ BCz, rkps 2630, 2648, 2649.

²⁴ Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefaniyka NAN Ukrajini (dalej: LNB), fond 5 (Ossolineum), rkps 6739.

²⁵ BOss, rkps 16117–16118.

²⁶ BOss, rkps 16110–16111.

²⁷ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJag), rkps 8927. Inny zespół akt do dziejów Regimentu Dragonii Królewicza związany jest z osobą komendanta jednostki od 1735, starostą brzesko-kujawskim, Markiem Szembekiem, przechowywany w Vilniaus Universiteto Biblioteka, fond 8, nr 3791 i 4055.

Zachowały się też takie zespoły akt, które mogą być pozostałością archiwum szefowskiego bądź regimentowego, ale nie sposób tego jednoznacznie ustalić. Jako przykład mogą służyć materiały do dziejów Regimentu i Frejkompanii Artylerii Koronnej z lat dwudziestych XVIII w., gdy generałem artylerii i jednocześnie szefem obu tych jednostek był do grudnia 1725 r. Jakub Zygmunt Rybiński, a po nim do października 1727 r. Jan Stanisław Kątski. W AGAD w Archiwum Publicznym Potockich znajduje się obszerny zbiór korespondencji Kątskiego i Rybińskich, w sporej części poświęconej sprawom obu jednostek i całej artylerii koronnej²⁸. Natomiast w jednym z rękopisów przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie Zbioru Rusieckich znajdują się akta wojskowe obu jednostek: schematy organizacyjne regimentu i kompanii dragonii, raporty o stanie osobowym, rozliczenia wydatków z połowy lat dwudziestych XVIII w.²⁹ Nie można więc wykluczyć, że są to fragmenty archiwum generała artylerii, które w trakcie procesu archiwizacji trafiły do zespołów o charakterze kolekcjonerskim. Nie wiadomo, jak powstał zbiór tabel miesięcznych Regimentu Pieszego Królowej z lat 1733–1735 oraz 1741–1758. Obecnie stanowi część przechowywanego w AGAD Archiwum Skarbowo-Wojskowego³⁰, co sugeruje jego powstanie w związku z działalnością Trybunału Radomskiego lub władz skarbowych.

W autoramencie narodowym nie obowiązywały żadne przepisy regulujące życie wewnętrzne chorągwi. W rezultacie przechowywanie dokumentów uzależnione było od dobrej woli komendy lub towarzystwa chorągwanego. Niektórzy rotmistrzowie i oficerowie gromadzili różne dokumenty dotyczące swoich jednostek, które następnie stawały się częścią archiwum rodowego. Tak powstał zbiór akt chorągwi husarskiej hetmana koronnego Stanisława Mateusza Rzewuskiego z drugiej – początku czwartej dekady XVIII w. Rozdzielony obecnie między trzy j.a. zawiera: postanowienia kół chorągwianych, kwartalne i miesięczne rejestry stanu jednostki, wykazy pocztów pełniących służbę, rozliczenia namiestników dowodzących chorągwią z wydanych pieniędzy oraz deputatów z wybranych „pieniędzy zasługowych” i hiberny, pokwitowania żołnierzy za pobrane kwoty pieniężne, listy i atestacje podkomendnych³¹. Jedna z tych ostatnich stwierdza fakt wypożyczenia przez towarzysza Bąkowskiego uchwały koła chorągwanego z 1727 r. Świadczy to o pewnej trosce o dokumentację chorągwaną, a także o nabieraniu przez nią pewnego znaczenia publicznoprawnego. Znacznie mniej zachowało się materiałów związanych z dowodzeniem przez innego Rzewuskiego, krajczego koronnego Michała, chorągwią husarską królewicza Fryderyka Augusta II. Na dobrą sprawę zachowały się tylko rozkazy Józefa Potockiego, regimentarza generalnego i hetmana wielkiego koronnego, wydane w latach 1735–1736 w związku z ostatecznie niezrealizowanym zamiarem podniesienia chorągwi do godności królewskiej, przy jednoczesnym sprowadzeniu chorągwi zmarłego króla Augusta II do rangi królewiczowskiej³². W tym samym zespole Rzewuskich z Rozdołu przechowywane są materiały do dziejów chorągwi pancерnej wojewody smoleńskiego Franciszka Cet-

²⁸ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 168.

²⁹ APKr, Zbiór Rusieckich, sygn. 151.

³⁰ AGAD, Archiwum Skarbowo-Wojskowe, Dział 85, nr 124–126, 130–131.

³¹ CDIAUL, fond 181, opis 2, nr 2316, 2322, 2323.

³² Ibid., opis 2, nr 2323, k. 51–61.

nera. Pod względem zawartości zbliżone są do akt hetmańskiej chorągwi husarskiej (uchwały kół chorągwianych, raporty o stanie jednostki, dokumentacja finansowa³³). Interesujące są też luźne akta do dziejów chorągwi, którymi dowodzili Sapiehowie, przechowywane obecnie w Lwowskiej Bibliotece Ukrainńskiej Akademii Nauk (Archiwum Sapiehów z Krasieczyna). Co prawda, większość z nich dotyczy jednostek armii litewskiej, ale zachowały się też uchwały dwóch kół „koronnej” chorągwi pancernej wojewody mścisławskiego Ignacego Sapiehy — 1756 i 1757 r.³⁴ W archiwum hetmańskim Wacława Rzewuskiego obok kilku raportów o stanie chorągwi husarskiej i pancernej buławy polnej z 1756–1757, 1760 i 1765³⁵, znajduje się też plik rozkazów z lat 1741–1748 wydanych chorągwi lekkiej rotmistrza Cieńskiego³⁶. Niejako uzupełnieniem do tych rozkazów jest zachowany wśród „papierów” Cieńskich z Okna list przypowiedni na tę chorągiew wystawiony przez Augusta III 23 IV 1735 r. oraz trzy rozkazy hetmańskie z roku 1756 (Rzewuskiego) i 1760 (Branickiego)³⁷. Jednak zdecydowanie najciekawsze źródło do dziejów jednostek autoramentu narodowego czasów saskich to księga chorągwi pancernej Józefa Ossolińskiego, chorążego nadwornego koronnego i wojewody wołyńskiego. Już od 1736 r. uchwały koła tej chorągwi zobowiązywały wszystkich komendantów–namiestników, aby dostarczyli do jednostki „papiery chorągwiane i wszelkie w nich dyspozycję chorągwiane”. Mogli z nich korzystać wszyscy towarzysze „według potrzeby”. Na kole w 1741 r. sprecyzowano, że „papiery” chorągwiane należy spisywać w specjalnym rejestrze i przechowywać przy komendzie oddziału. W 1753 r. istniejący stan rzeczy przestał zadowalać chorążego owruckiego Macieja Mioduszewskiego, namiestnika chorągwi od 1751 r. Sporządził księgę, do której wpisano przechowywane przy komendzie dokumenty. Kosztowało to 50 zł, a istnienie „księgi na papiery chorągwiane” zatwierdzono na kole chorągwiwym w 1753 r., nakazując, aby wpisywano do niej wszystkie uchwały kół, likwidacje stanu jednostki, rozliczenia wpływów z podatków i hiberny oraz wydatków, otrzymywane rozkazy, dekrety sądowe. Zawartość księgi dobrze oddaje jej tytuł: „Xięga chorągwiwana na wieczną pamiątkę, stanowszy za ordynansem J.W. Pana Jana Branickiego wojewody krakowskiego Hetmana W. Koronnego w Chmielniku na leży Chorągiew Pancerna J.W. Pana Józefa Hrabi z Tęczyna Ossolińskiego, chorą-

³³ Ibid., opis 2, nr 2317.

³⁴ LNB, fond 103 (Sapiehów), opis 1, nr 6839, k. 3–5v, 7–9v. Wśród materiałów sapieżyńskich znaleźć też można uchwałę koła z 1751 innej chorągwi koronnej, której rotmistrzem był Józef Aleksander Jabłonowski (ibid., opis 1, nr 6854). W kompucie litewskim Sapiehowie dowodzili królewską chorągwią husarską, a pierwszymi pułkownikami armii litewskiej byli kolejno wojewoda brzesko–litewski Karol Sapieha, a od 1758 jego bratanek wojewodzie mścisławski Józef — zachowały się różne dokumenty z lat 1741–1760 (ibid., opis 1, nr 6744, 6748, 6750, 6837, 6839–6843, 6851). Warto też wspomnieć o dokumentacji finansowej litewskiego regimentu dragońskiego gwardii królewskiej, którego komendantem był wojewoda podlaski Michał Sapieha: „Rachunek generalny tak percept jako i expens z pieniędzy odebranych a die 26 Nov. 1730 ad diem 20 Oct. 1731 y expensowanych przeze mnie kapitana Mafflera za ordynansem J.W. Pana Sapiehy wdy podlaskiego gen. lejtn. Kawalerii wojsk WXL” oraz „Księga lub rachunek Kassy Leyb Regimentu na rok 1736” (w rzeczywistości za 1736 i pierwszą połowę 1737); Vilniaus Universiteto Biblioteka, fond 4 (Sapiehów), A–1329 i A–1178.

³⁵ APKr, APodh, TAP, pudło VII–9, IX–1/3.

³⁶ Ibid., pudło VII–2/1–13.

³⁷ LNB, fond 5, rkps 8060.

żego nadwornego koronnego sandomierskiego chmielnickiego etc. starosty przez mającego od W.I. Pana Alexandra Bekierskiego starostę ostroskiego Porucznika komende IMCi Pana Macieja na Mioduszach Mioduszewskiego chorążego owruckiego przy odebraniu komendy dla koł dyspozycji likwidacji ordynansów kalkulacji pocztów zbroi y wszystkich dokumentów kołami obwarowanych wpisywania ustanowiona die 23 maii, a utwierdzona die 10 Augustii kołem 1753". Prowadzona w miarę sumiennie przez następne 20 lat zawiera dokumenty chorągwiane z lat 1721, 1734–1764 i kilkanaście z okresu późniejszego, a przechowywana jest w Bibliotece Jagiellońskiej³⁸.

Trzy księgi chorągwiane przechowywane są obecnie w bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dwie związane są z osobą krajczego koronnego Adama Małachowskiego i dowodzonymi przez niego chorągwiami imienia króla, w latach 1747–1759 pancerną, a od 1760 do 1766 r. husarską³⁹. Trzecią prowadził od 1756 do 1767 r. starosta trechtomirowski Stanisław Szczeniowski, porucznik chorągwi pancernej, kolejno starosty korabiowskiego Piotra Siemianowskiego (do 1756 r.), łowczego trembowelskiego Łukasza Nitosławskiego (XII 1756–1758) i wojewody braclawskiego Kajetana Jabłonowskiego (od 1758 r.)⁴⁰.

Regimenty i chorągwie, powołane do życia komputem opracowanym na przełomie 1716/1717 r. i zatwierdzonym na sejmie niemym, istniały praktycznie do samego końca Rzeczypospolitej. W tym czasie zmieniali się ich szefowie, rotmistrzowie i komendanci, co nie przeszkodziło wytworzeniu się poczucia ciągłości istnienia poszczególnych oddziałów. Prawdopodobnie znajdowało ono potwierdzenie w istnieniu archiwów regimentowych i niektórych chorągwi. Reformy wojskowe z czasów stanisławowskich oraz zlikwidowanie Wojska Polskiego wraz z końcem istnienia niepodległego państwa polsko-litewskiego sprawiły, że większość archiwów jednostek wojskowych przestała istnieć. W archiwach rodowych przetrwały jednak kolekcje akt wojskowych, gromadzonych przez szefów czy komendantów regimentów i chorągwi, które pozwalają na dość dokładne zbadanie dziejów wojska polsko-litewskiego czasów saskich.

³⁸ BJag, rkps 6059.

³⁹ BOss, rkps 11905.

⁴⁰ BOss, rkps 6945.

Tomasz Ciesielski

DIARIUSZ PODJAZDU Z POCZĄTKÓW JESIENI 1705 R. PRZYSZYNEK DO DZIEJÓW WIELKIEJ WOJNY PÓŁNOCNEJ

W Archiwum Historycznym w Grodnie¹ znajdują się dwa zespoły archiwalne zasługujące na szczególną uwagę historyków zajmujących się dziejami Rzeczypospolitej w okresie od XVI do XX w. Są to spuścizny po dwóch rodach szlacheckich Śliźniów² i Bychowców³. Wśród dokumentów o charakterze prywatno-prawnym znaleźć można akta do dziejów publicznych.

W archiwum Śliźniów nie brakuje źródeł do dziejów wojskowości polsko-litewskiej. Dla historyka zajmującego się wojskiem II Rzeczypospolitej interesujące mogą być zapiski por. Olgierda Śliźni o działaniach wojennych w Galicji Wschodniej zimą-wiosną 1919 r.⁴ Na uwagę zasługuje też jego korespondencja z Maurycym Potockim z maja 1926 r., związana z działaniami podjętymi w celu wykluczenia tego ostatniego z listy oficerów I Pułku Ułanów, gdyż 13 V 1926 r. „znajdował się na moście Poniatowskiego”⁵.

W archiwum Śliźniów ciekawe materiały znajdują też badacze doby staropolskiej. Najciekawsze z materiałów zatytułowanych w inwentarzu „Dokumenty o charakterze publicznym z lat 1670–1683” to: odpis manifestu wojska litewskiego z pod Dubna z 16 X 1671 r., relacje z obozu pod Gołębiem z października 1672 r. i z rady wojennej w Złoczowie 22 VIII 1674 r., instrukcja dla posłów wojska litewskiego do króla sporządzona na kole wileńskim w listopadzie 1677 r. oraz odpowiedź na nią Jana III Sobieskiego, relacja o wojnie polsko-tureckiej z 1683 r.⁶

Drugi zespół materiałów o charakterze publicznym wydzielony przez archiwistów liczy 18 j.a. i odnosi się do lat Wielkiej Wojny Północnej (1700–1721)⁷. Zawiera

¹ Nacjonalny Gistaryчны Archiu Belarusi u g. Grodno (dalej: NIAB).

² NIAB, Fond (dalej: F.) 1663: Śliźni, zespół liczy 4953 j.a., mieszczących się wg inwentarza w ramach chronologicznych 1559–1939.

³ NIAB, F. 1664: Bychowscy, zespół liczy 839 j.a., mieszczących się wg inwentarza w ramach chronologicznych 1511–1936.

⁴ NIAB, F. 1663, opis 1, 25.

⁵ Ibid., 37, s. 1–3; listy z 26 V (M. Potockiego) i 31 V (O. Śliźni) 1926. Ogólne zebranie oficerów I Pułku Ułanów na spotkaniu w Augustowie 29 IX 1926 r. pozbawiło por. rez. Maurycego Potockiego prawa do noszenia odznak pułkowych, s. 4–5.

⁶ NIAB, F. 1663, opis 1, 4913, 4916, 4920, 4924, 4928.

⁷ Ibid., 4929–4946.

dość różnorodny materiał, np. uniwersał hetmana koronnego Hieronima Lubomirskiego do szlachty lwowskiej z 12 XII 1702 r., diariusz zjazdu sandomierskiego z 20 V 1704 r., dekret limitacyjny Trybunału Litewskiego z 1705 r., pokwitowania za wypłacony wojsku litewskiemu żołd, czy dokumenty związane z wybieraniem prowiantu przez wojska sojusznicze obu stron konfliktu.

Są też i relacje o charakterze narracyjnym. Na pewno ciekawe, choć nie ze względów faktograficznych, są zapiski z lat 1703–1722. Pod datami rocznymi zwięźle opisano najważniejsze wydarzenia w danym roku⁸. Nie wiadomo, kto był autorem tych zapisków, może urodzony w 1691 r. Michał Adam Ślizień, choć zdaje się temu przeczyć fakt, że zostały w nich zrelacjonowane tylko wydarzenia, które rozegrały się w Koronie. Zapewne też Ślizień nie jest autorem diariusza działań wojska litewskiego na Mazowszu na przełomie września i października 1705 r., gdyż wydaje się, że był jeszcze zbyt młody na uczestnictwo w długotrwałej kampanii wojennej. Kampanii, w trakcie której wojska litewskie, wierne Augustowi II, działały latem i jesienią na terenie Korony. Wzięły one udział w niefortunnej bitwie pod Warszawą 31 VII 1705 r., w której połączone wojska koronne, litewskie i saskie zostały pobite przez znacznie słabsze siły szwedzkie. Po bitwie armia litewska dowodzona przez hetmana wielkiego litewskiego Michała Serwacego Wiśniowieckiego wycofała się w okolice Suraza. Po upływie dwóch miesięcy podjęła we współdziałaniu ze stacjonującą w okolicach Tykocina jazdą saską nową akcję zaczepną. O wypadzie tym milczą pamiętniki z czasów Wielkiej Wojny Północnej, a w konsekwencji także i opracowania historyczne. Przykładowo Jan Wimmer na podstawie znanych sobie źródeł twierdzi, że po bitwie koło Warszawy wojska litewskie stały beczynnie koło Brześcia, „oczekując posiłków moskiewskich”⁹, a do działań zaczepnych przystąpiły dopiero po nadejściu korpusu Aleksandra Mienszykowa. Rzeczywiście 25 X 1705 r. połączone siły rosyjsko-litewskie zaatakowały i rozbiły rozlokowane na Pradze wojska Stanisława Leszczyńskiego. Grupa jazdy dowodzona przez Krzysztofa Kazimierza Sienickiego próbowała nawet opłynać most na Wiśle i wdrzeć się do Warszawy, ale piechocie szwedzkiej udało się, choć z największym trudem, odeprzeć atak. Wojska Leszczyńskiego i Szwedzi stracili 6 dział i ok. 1000 ludzi, podczas gdy straty litewsko-rosyjskie były czterokrotnie mniejsze¹⁰. Jak wynika z „Diariusza podjazdu” była to druga, tym razem w miarę udana próba zniszczenia grupy wojsk Leszczyńskiego, składających się z oddziałów sapieżyńskich i wojewody kijowskiego Józefa Potockiego. Pierwszą podjęto miesiąc wcześniej, gdy nieprzyjaciel stał obozem pod Otwockiem, czyli nie miał wsparcia ze strony stacjonującego w Warszawie korpusu szwedzkiego gen. Nierotha. Skłoniło to dowództwo litewskie do podjęcia operacji zaczepnej, ale jej wykonanie było wręcz żałosne.

⁸ Ibid., 4929, 4934.

⁹ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*, Warszawa 1956, s. 286.

¹⁰ M. S. Wiśniowiecki, *Dla pamięci, co się którego roku działo* [w:] A. Przezdziecki, *Podole, Wołyń, Ukraina*, t. 1, Wilno 1841, s. 101–102; W. Kuczyński, *Pamiętnik 1668–1737*, oprac. zbior. pod kier. J. Maroszka, Białystok 1999, s. 35; *Pamiętnik Wawrzyńca Rakowskiego rotmistrza pospolitego ruszenia ziemi wiskiej, pisany od roku 1701 do roku 1711*, wyd. E. Piotrowski, Żytomierz 1860, s. 34; *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy wojewody mińskiego (1666–1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 236; J. Wimmer, *Wojsko...*, s. 288; A. Rachuba, *Sienicki Krzysztof Kazimierz* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 152.

Zapisany na dwóch niewielkich kartach „Diariusz podjazdu” nie jest opisem ważkich wydarzeń wojennych, czy też heroicznej akcji. Wręcz przeciwnie, opowiada o mało efektywnych działaniach wojennych, które jedynie przyniosły zbędne straty i wymęczyły wojsko. Tymczasem w omawianym wypadku wzięły udział znaczne siły, bo przynajmniej 500 Sasów i niemal całe wojsko litewskie, którego liczebność Krzysztof Zawisza ocenia, zapewne nieco przesadzając, na 8 tys. żołnierzy¹¹. Dowództwo sprawował osobiście hetman wielki litewski Wiśniowiecki. Początek był nawet obiecujący, poruszając się bez taborów jazda litewska w ciągu czterech dni, wliczając w to jeden dzień odpoczynku, wymuszonego zapewne oczekiwaniem na nadejście posiłków saskich, pokonał ponad 80 km dzielących Suraz od wsi Grzymały. Tu jednak zabrakło determinacji — gdy schwytani przez podjazdy jeńcy zeznali, że wojska stronników Leszczyńskiego stały w umocnionym obozie, a w ich skład wchodziła piechota i artyleria, podjęto decyzję o zaniechaniu ataku. Ograniczono się jedynie do wysłania silnego podjazdu kawaleryjskiego, którego pojawienie się w odległości 20 km od Otwocka, doprowadziło do porzucenia obozu i panicznego odwrotu nieprzyjaciela w stronę Warszawy. Zdaje się to świadczyć, że wojska Leszczyńskiego w rzeczywistości nie były przygotowane do odparcia ataku. Litwini mogli więc odnieść poważny sukces militarny, tym ważniejszy, że doszłoby do niego tuż przed koronacją Stanisława Leszczyńskiego. Zamiast tego „wojsko litewskie, które się było pod Warszawę ścigało, wróciło się pod Ciechanowiec, a stamtąd pod Suraz i tam oczekiwało na przyjście wojska moskiewskiego”¹².

Wydawać by się mogło, że nie ma sensu poświęcać większej uwagi diariuszowi relacjonującemu pozorne „akcje wojenne”. Jednak w trakcie Wielkiej Wojny Północnej stały się one wręcz typowe dla działań sił polsko-litewskiej obu zwaśnionych konfederacji, jeżeli nie posiadały one wsparcia ze strony wojsk sojuszniczych. Kunktatorstwo, brak zdecydowania, a przede wszystkim niewiara w możliwość pokonania dysponującego piechotą przeciwnika, paraliżowały działania ofensywne. Dlatego też można uznać „Diariusz podjazdu” za celną wykładnię zastosowania w praktyce polsko-litewskiej sztuki wojennej z pierwszej połowy XVIII w.

Tekst został przygotowany do druku zgodnie z zasadami instrukcji wydawniczej z 1953 r. Zmodernizowano pisownię, interpunkcję i rozwinięto skrót. Konieczne uzupełnienia wprowadzone do tekstu oznaczono nawiasem kwadratowym. Ujednolicono zapis dat dziennych, rozwijając skrót „D.” jako „dnia” oraz wprowadzając nazwy miesięcy w nawiasie kwadratowym. Zrezygnowano z objaśnienia nazw miejscowości wymienionych w „Diariuszu”, gdyż wszystkie znajdują się na niewielkim stosunkowo obszarze Podlasia i Mazowsza — między Surazem, Kałuszynem i Otwockiem.

Do diariusza autor dołączył odpis listu, który treściowo nie jest z nim powiązany, ale został zapisany tą samą ręką na drugiej karcie. Jest to relacja o marszu wojsk kozacko-moskiewskich pod dowództwem hetmana lewobrzeżnej Ukrainy Iwana Mazepy. Z rozkazu cara Piotra I wkroczyły one latem 1705 r. do Rzeczypospolitej, zajmując Wołyń, a strażę przednie dotarły pod Zamość¹³.

¹¹ *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy...*, s. 235.

¹² W. Kuczyński, *Pamiętnik...*, s. 35.

¹³ J. Wimmer, *Wojsko...*, s. 304.

Diariusz podjazdu¹⁴

Dnia 27 [września]^a. Ruszywszy się wojsko stąd z generalnego obozu kommu-nikiem¹⁵ na podjazd, nocowało za przeprawami dwiema Narwią i Lirą¹⁶ rzekami, poślednią w bród przebywając utonęło koni 29.

Dnia 28 [września]. Stanęło wojsko *circa occasum*¹⁷ w polu o półtorej mili od Nura, gdzie chorągwiom wszystkim obeszano karteczki, ich mość panom oficjali-stom prywatnie, z ordynansem, na pułki władzy księcia Janusza [Wiśniowieckie-go], podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego [Ludwika Konstantego Pocięja] i wojewody witebskiego [Kazimierza Aleksandra Pocięja] eksdywidowawszy [woj-sko]¹⁸, wielką ostrożność i gotowość *intimando*¹⁹ w nocy do ruszenia. Posłany *antecedenter*²⁰ Korycki rotmistrz²¹ dla języka za Nurem napadłszy kilkadziesiąt Wołoszy jego mość pana wojewody kijowskiego [Józefa Potockiego], zaraz żywcem tu przyprowadził dwudziestu kilku, którzy *referebant*²² o swym obozie, iż przy fortelu²³ stoją między wodami i błotami pod Otwockiem z jednego przystępem tylko, na którym oszańcowali się. Piechotę i armatki zatoczone mają. Liczą piecho-ty *neo electa*²⁴ 600, w regimencie jego mość pana wojewody kijowskiego 400, ich mość panów Sapiehów 200, chorągwie husarskie 4 i 10 artylerii. Do tego [chorąg-wie] jego mości pana wojewody wileńskiego [Kazimierza Jana Sapiehy] janczarska i węgierska jedna, druga [chorągiew węgierska] jego mość pana wojewody kijow-skiego. Polskich chorągwi sześćdziesiąt z górą ma się znajdować. Także powrócił rotmistrz Ochmatowicz z podjazdu do Kałuszyna [?]^b, na Pragę wygonił za ludźmi dywizję nieprzyjacielskiej, skąd świeżym w polu uciekającym [przybyłym] z su-kursem [startszy się], *de numero*²⁵ 60 swych koni ze stratą kilkunastu towarzystwa i czeladzi, z resztą uszedł. Wojsko się przeprowowało w Nurze bez Bug brodem. Od Sasów stanęło z tej strony od miasta 500 koni w odwodzie pod komendą pułkow-nika Hundorfa. W dzień św. Michała książę hetman [Michał Serwacy Wiśniowiecki] także *pro solemnitatem*²⁶ patrona swego był na hucznym [przyjęciu?], czyniło i rycerstwo *sub auspiciis*²⁷ św. Archaniola gotuje się do potrzeby.

Dnia 30 [września]. Stanęło wojsko na nocleg pod Grzymałem wsią szlachty, skąd *ex consilis*²⁸, iż bez piechot na formalną batalię na piechotę nieprzyjacielską

^a W źródle: „D. 27 elapsi”.

^b Zapis niewyraźny, możliwe błędne odczytanie nazwy miejscowości.

¹⁴ NIAB, F. 1663, opis 1, 4933.

¹⁵ Sama jazda bez taborów.

¹⁶ Prawdopodobnie rzeka Liza, prawobrzeżny dopływ Narwi.

¹⁷ Przed wieczorem.

¹⁸ Podzieliwszy.

¹⁹ Najskuteczniejszą.

²⁰ Przodem.

²¹ W wojsku litewskim przynajmniej trzech Koryckich było w tym czasie rotmistrzami.

²² Opowiedzieli, zeznali.

²³ Umocnieniach.

²⁴ Nowego elekta, tj. Stanisława Leszczyńskiego.

²⁵ Z ilością.

²⁶ Dla święta.

²⁷ Pod znakiem.

²⁸ Po naradzie.

przy fortelu²⁹, armacie i szpansszrejterach³⁰ rzuconych będących, jazdę narazić znaczną by się jej klęską [mogło zakończyć]. Kredynowany^a tylko podjazd z przednią strażą z jego mość panami W. i strażnikiem litewskim³¹ [z] pancernymi wszystkimi chorągwiemi w komendzie wojewody witebskiego [Kazimierza Aleksandra Pocięja], który ruszył się *circa decimam*³² w nocy idąc mil dwie do Węgrowa, go minawszy stanął pod Liwem z tej strony nad przeprawą³³. Z tamtej zaś strony niewiadomy *ab utrimque*³⁴ nocował w półtoraset koni Skirmont z dywizji ich mość panów Sapiechów, który usłyszawszy *strepitum armorum*³⁵ i hałas wołających się czeladzi, woźnicy, ognie w szerokości, poszedł w swą stronę, zostawiwszy przy stadzie bydła za sobą pędzonym kilku towarzystwa swego i czeladzi tyluż, których Korycki rotmistrz dognawszy pobrał i bydło odbił.

W tamtą jego mość pan starosta uświacki [Aleksander Ogiński] w ośmiu chorągwiach stronę się udał i napadłszy na trzy chorągwie wołoskie komendy jego mość pana Szumskiego, napędził na błota, samego tegoż regimentarza wziął. Towarzystwa, kilkadziesiąt czeladzi i koni tych, którzy salwując się sami na błota piechotą pouciekali, gwałt nabrano.

Dnia 1 [października]. Ruszył się podjazd z pod Liwa pod Kałuszyn. Skąd poszedł nocą jego mość pan Piszczalo z komenderowanymi od każdej chorągwi po dziesięciu towarzystwa z ordynansem, aby do samego obozu nocą dotarli. Jakoż wpadłszy mil 6 do Cegłowa półtożej mili od Otwocka, zatrzymawszy się sami w gaju, ordynowawszy³⁶ rotmistrza Rodziewiczza (który był *antecedenter*³⁷ porucznikiem z tamtej strony u [Kazimierza] Boryczewskiego) w kilkunastu koni do wsi dla języka mając *rexutią*^b, iż pewnie jest *furwacht*³⁸ nieprzyjacielski. Zbliżywszy się ku podłuskom³⁹, za pytaniami hasła, odpowiadają nasi, że my swoi, za trzecim razem odpowiedzieli, że „święty Kazimierz”. Oni zaś mówią, że u nas „święty Dominik”. Strzeliwszy do siebie kilkakroć, w nogi tamci za przeprawę do swoich. Tenże Rodziewicz ze swoimi za nimi nad przeprawę, *tandem*⁴⁰ za przeprawą regimentarz pan Nitosławski na odgłos udania się być swoimi, jednejże partii, tenże Rodziewicz

^a Autor „Diariusza podjazdu” na tyle zniekształcił wyraz, że nie sposób jednoznacznie określić jego źródłosłów, niewątpliwie chodziło mu o stwierdzenie faktu wystąpienia podjazdu.

^b Autor „Diariusza podjazdu” na tyle zniekształcił wyraz, że nie sposób jednoznacznie określić jego źródłosłów, a tym samym i znaczenie.

²⁹ Ufortyfikowanej.

³⁰ Chroniące piechotę zapory przeciw jeździe, tzw. „kozy hiszpańskie”, od spolszczonego niemieckiego określenia „Spanische Reiter”.

³¹ Nie wiadomo, czy chodzi o strażnika wielkiego, czy wojskowego. Pierwszy urząd sprawował w 1705 Kazimierz Zaranek Horbowski. Obsada drugiego jest niepewna z braku źródeł; *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 1540, 1556–1557.

³² Około dziesiątej.

³³ Czyli na prawym brzegu rzeki Liwiec.

³⁴ Z obu stron.

³⁵ Dźwięk (hałas) oręża.

³⁶ Poślano.

³⁷ Uprzednio.

³⁸ Straż.

³⁹ Podśluchom — wysuniętym strażom.

⁴⁰ Wreszcie.

mówiąc mu, „żem ja jest porucznik pana Boryczewskiego, powracam z podjazdu. Proszę z sobą na rozhovor⁴¹, będziemy się informowali o Litwie”. Zwabił tylko samotwór⁴² na tę stronę i tak sam regimentarz *per stratagemata loco amplessus*⁴³ wpół wzięty począł gwałtu wołać, *secundant*⁴⁴ zabity został. Orda krzyku narobiwszy z tamtej strony hałas, za nastąpieniem samego jego mość pana Piszczwały szykiem, w nogi poszła do samego obozu. Uczynili trwogę wielką tak dalece, że tego momentu nocą z taborami ruszyli się do przeprawy za Wisłę. Komendę miał *pro tunc in absentia*⁴⁵ samych ich mość panów diuków⁴⁶ będących w Warszawie, jego mość pan starosta bobrujski [Jan Kazimierz Sapieha].

Tak tedy *felicite reversi*⁴⁷ wszyscy *in . . . umes*^a więźniami do księcia hetmana [M. S. Wiśniowieckiego] pod Grzymałem.

Dnia 2 [października]. Ruszyło się wojsko nazad za przeprawę Bugu, nocleg pod Nurem.

Dnia 3 [października]. Do taborów pod Suraż chorągwie *dispartitum*⁴⁸. Jedni na przeprawach szli aż do obozu, drugie zanocowali. Ich mość panowie miecznikowie koronny [Stanisław Denhoff] i litewski [Krzysztof Kazimierz Sienicki] *recta*⁴⁹ z Nura jechali do Tykocina.

Dnia 4 [października]. Wojsko całe w niewczasach podjazdowych za przybyciem Ormian z winami *epulabat*⁵⁰.

Dnia 5 [października]. Dziś jedzie księżę jego mość pan [M. S. Wiśniowiecki] do Tykocina na przywitanie cara. Ponieważ *mutatum consilium in melius*⁵¹ nie wskórawszy na podjeździe, iść przyjdzie łączyć się z Moskwą i pod Warszawę starać się. *Praesenta*⁵² wojska przed carem ma w tych dniach *subsequent*⁵³.

Z obozu pod Kryłowem, 10 septembris⁵⁴ [1705]

Wojska rosyjskiego 70 [tysięcy] pod komendę jego mość pana [hetmana kozackiego Iwana] Mazepy, w którym wojsku jest regimentów 3 [?], dział 93, wozów samych 11 tysięcy. Moskwy osobliwie pod komendą Nepluja⁵⁵ Moskala 15 tysięcy i osobliwie dział 22, wszystko piechota i dragonia. Wszyscy ci jednak pod komendą pana Mazepy. Dyspozycja iścia takowa. Najpierw idzie pułk fastowski Michaiłka i miejsce na obóz obiera, i stawa w przedniej straży. Potym idzie sam pan hetman

^a Część wyrazu nieczytelna, mogą to być też dwa wyrazy.

⁴¹ Rozmowę.

⁴² W dwóch.

⁴³ Przez podstęp wojenny w przeciągu chwili otoczony.

⁴⁴ Drugi — czyli osoba towarzysząca Nitosławskiemu.

⁴⁵ Wtedy pod nieobecność.

⁴⁶ Książąt.

⁴⁷ Szczęśliwie powrócili.

⁴⁸ Podzielone.

⁴⁹ Prosto.

⁵⁰ Ucztowało.

⁵¹ Zmianami rady na lepsze.

⁵² Przegląd.

⁵³ Nastąpić.

⁵⁴ Września.

⁵⁵ Nieplujew, generał wojsk carskich.

[Mazepa], przed nim buławę niosą, nad nią buńczuk, dość z niemałą i porządną pod buńczukiem asystencją. Potym idą pułki horodowe linią i skrzydłami, i działa. *Apparentia*⁵⁶ u jego mość pana hetmana w namiotach, kredensach srebrnych i rumakach, królewskiej się równać może. Przechodząc z wojskiem mimo Sokal jego mość pan hetman był w wilię narodzenia Najświętszej Panny u OO. Bernardynów w kościele, tam mszy świętej słuchał przed Najświętszą Panną, dał na obraz kanak⁵⁷ rubinowy i talarów 150 bernardynom. Także i inni pułkownicy zrzucili bernardynom kilkadziesiąt talarów.

⁵⁶ Przepych, przygotowanie.

⁵⁷ Naszyjnik kobiecy z drogich kamieni lub pereł ściśle opasujący szyję.

Leokadia Olechnowicz

ARCHIWALIA DOTYCZĄCE WOJSKOWOŚCI W ZBIORACH LITEWSKIEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM HISTORYCZNEGO W WILNIE

Problematyka akt wojskowych na podstawie akt Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie jako źródeł do dziejów I Rzeczypospolitej jest tematem bardzo obszernym. Na jego pełne opracowanie potrzeba będzie wiele pracy, tymczasem, jak pisze litewski historyk M. Juėas, ani skarb litewski, ani wojsko nie posiadają szczegółowej historii opracowanej przez historyków litewskich¹.

Od XIII w. wojsko na Litwie było organizowane na zasadzie pełnienia obowiązku służby wojskowej. Jazdę tworzyli bojarowie, piechotę ich poddani, chłopci i słudzy. Miasta też wystawiały piechotę. Poszczególne rody magnackie posiadały swe własne oddziały wojskowe. Głównym dowódcą wojska na Litwie był hetman wielki. Było to stanowisko dożywotnie. Pomocnikiem hetmana był hetman polny, zajmujący się wojskiem najemnym, znanym na Litwie już w XV w. Powszechny obowiązek pełnienia służby wojskowej przez szlachtę zachował się do końca istnienia państwa, choć niechętnie respektowany. W celu sprawdzenia przygotowań do działań wojennych, przeprowadzano co roku, a później co dwa lata, przegląd wojsk, na który należało się stawić w pełnym umundurowaniu i z dobrym koniem. Jeżeli szlachcic posiadał więcej ziemi, musiał też przyprowadzić swego sługę i utrzymać go. Jeżeli tego nie mógł uczynić, mogli mu zabrać ziemię. Było to kosztowne, a i duch rycerski szlachty z czasem zaczął przygasać, dlatego wolano płacić podatki na utrzymanie wojska, niż osobiście pełnić służbę. Wojsko szlacheckie było na własnym utrzymaniu, ale utrzymanie wojska najemnego spoczywało na barkach skarbu państwa².

W zasobie Archiwum Historycznego w Wilnie jest wiele dokumentów związanych z wojskowością. Ostatnio zakończyliśmy opracowywać Akta Dawne zespołów N 10 — Trybunału Skarbowego W. Ks. Litewskiego i N 11 — Komisji Skarbowej W. Ks. Litewskiego, liczących w sumie 1898 ksiąg i obejmujących lata 1567–1797³.

¹ M. Juėas, *Lietuvos ir Lenkijos unija [Unia Litwy z Polską]*, Vilnius 2000.

² T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, Lwów 1923; J. Bardach, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1994.

³ R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie*, Wilno 1923; K. Avi ionis, *Rinktiniai raštai*

Zarówno w Koronie, jak i na Litwie w XV w. były utworzone skarbowo-wojskowe komisje, które później przekształciły się w trybunały skarbowe, oddzielne dla Litwy i dla Korony. Podstawową funkcją Trybunału było ściąganie podatków, które w większości były wykorzystywane na utrzymanie wojska. Na sejmie konwokacyjnym z roku 1764 ustanowiono dwie komisje rządowe — wojskową i skarbową, też oddzielne dla Litwy i Korony, ponieważ każda z nich posiadała swój własny skarb i wojsko. Komisje te rozdzieliły między siebie funkcje Trybunału Skarbowego⁴. Jeżeli podstawową funkcją Trybunału Skarbowego było ściąganie podatków, to funkcje Komisji Skarbowej miały szerszy zakres. Był to urząd administracyjny i sądowy, który rozstrzygał sprawy egzekwowania podatków, spory między osobami wojskowymi i cywilnymi, między kupcami i szlachtą, sporządzał kosztorysy na utrzymanie wojska i kontrolował migracje Żydów. Przy opracowywaniu dokumentów tych dwu zespołów nasuwa się wniosek, że wojsko jest ściśle związane ze skarbem państwa i dokumenty te mogą służyć do prezentacji problematyki wojskowej. Są to taryfy podymnego i hiberny, spisy ludności żydowskiej oraz taryfy pogłównego, podatku z nich ściąganego, lustracje dóbr królewskich, które były przeprowadzane w myśl uchwalonej na sejmie w latach 1562–1563 konstytucji, postanawiającej utworzenie stałego funduszu, przeznaczonego na utrzymanie wojska, tzw. kwarty, protokoły składek na wojsko, sprawy o wyrządzeniu krzywd przez wojsko itd.

Po zlikwidowaniu Trybunału Skarbowego, jednocześnie z powstaniem Komisji Skarbowej była też utworzona Komisja Wojskowa (*Consilium Bellicum*)⁵. W jej skład wchodziło dwu komisarzy,znaczanych przez senat i siedmiu wojskowych pod kierownictwem hetmana wielkiego. Celem utworzenia Komisji było utrzymanie dyscypliny wojskowej, obliczanie środków pieniężnych niezbędnych na utrzymanie wojska, rozpatrywanie spraw sądowych między wojskowymi, a także między wojskowymi i cywilami, oszacowanie krzywd wyrządzonych przez wojska itd. Posiedzenia Komisji Wojskowej odbywały się po posiedzeniach Komisji Skarbowej w Grodnie.

W zasobie Archiwum Historycznego w Wilnie znajduje się zespół N 25 — Komisja Wojskowa W. Ks. Lit., liczący 112 j.a. i obejmujący lata 1654–1795. Same ramy chronologiczne dokumentów mówią już o tym, że zespół ten obejmuje znacznie szerszy okres, niż wyznaczony przez działalność Komisji Wojskowej. Określenie zespołowości przez N. Horbaczewskiego i J. Sprogisa, jest dosyć sztuczne i w ogóle określenie zespołowości Akt Dawnych jest procesem bardzo skomplikowanym i wymagającym ogromnej wiedzy z zakresu działalności instytucji państwowych W. Ks. Litewskiego. Znaczna część Komisji Wojskowej W. Ks. Lit. to dokumenty Trybunału Skarbowego, co jeszcze raz wskazuje na ścisły związek wojska ze skarbem państwa. Oprócz dokumentów Trybunału Skarbowego są tu dokumenty Komisji Wojskowej W. Ks. Lit., a mianowicie: ordynanse, czyli rozkazy i rozporządzenia wydane dla wojsk, spisy oficerów i żołnierzy, spisy brygad wojskowych,

[Pisma wybrane], t. 4, Vilnius 1994; D. Butėnas, *Lietuvos Didiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruoai* [Zarys historii instytucji społecznych i państwowych Wielkiego Księstwa Litewskiego], Vilnius 1997.

⁴ *Volumina legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 76.

⁵ *Ibid.*, s. 387.

obrachowania sum pieniężnych niezbędnych na utrzymanie wojska, protokoły czynności Komisji Wojskowej, sumariusze dymów i podymnego, raporty oficerów o stanie wojska, sumariusze raportów porządkowych wojewódzkich i powiatowych cywilno-wojskowych komisji, księgi prośb i raportów, rejestry spraw sądowych między wojskowymi, a także między wojskowymi i cywilami.

W roku 1775 powstała Rada Nieustająca, z jej ustanowieniem król utracił znaczną część uprawnień kierowniczych, które przeszły na Radę i jej departamenty. Oprócz zebrań plenarnych o charakterze ustawodawczym prace Rady toczyły się w pięciu departamentach, a mianowicie: Interesów Cudzoziemskich, Policji czyli Dobrego Porządku, Sprawiedliwości, Skarbu oraz Wojskowości, który zastąpił na pewien czas Komisje Wojskowe. W zasobie archiwum jest zespół N 5 — Departament Wojskowy Obojga Narodów, liczący 39 j.a. i obejmujący lata 1775–1795. Są to rozkazy i rozporządzenia, spisy oficerów i żołnierzy ze wskazaniem: wypłat, obrachowanie kosztów na utrzymanie poszczególnych brygad i chorągwi, protokoły sesji Departamentu dotyczące reorganizacji wojsk, nadania tytułów i szarż oraz naznaczenia emerytur.

W grudniu 1788 r. zlikwidowano Departament Wojskowy przy Radzie Nieustającej i utworzono Komisję Wojskową Obojga Narodów⁶. W. Ks. Litewskie miało tam sześciu przedstawicieli. Komisja ta miała duży wpływ na reorganizację wojska. W zasobie Archiwum Historycznego w Wilnie jest też zespół N 4 — Komisja Sejmowa Obojga Narodów do spraw wojskowych, liczący 120 j.a. i obejmujący lata 1667–1794. Są to ordynanse obrachowania pieniędzy niezbędnych na utrzymanie brygad i chorągwi, spisy żołnierzy i oficerów. Jednak podstawową grupę dokumentów tego zespołu stanowią archiwalia powiatowych i wojewódzkich komisji porządkowych.

W roku 1789 (Akta Dawne 4150, 1789 r.) utworzono wojewódzkie i powiatowe cywilno-wojskowe komisje porządkowe. W ich skład wchodził tak wojskowi, jak i cywilni przedstawiciele szlachty wybierani na sejmikach. Pełniły one też funkcje instytucji sądowych. Dokumenty wojewódzkich i powiatowych porządkowych cywilno-wojskowych komisji występują w oddzielnych zespołach, takich jak:

N 39 — Porządkowa cywilno-wojskowa Komisja Bielskiej ziemi, 3 j.a., 1788–1794 r.,
N 47 — Porządkowa cywilno-wojskowa Komisja w Brańskiem, 2 j.a., 1789–1792 r.,
N 82 — Porządkowa cywilno-wojskowa Komisja w Wilkomierzu, 3 j.a., 1789–1792 r.,
N 181 — Porządkowa cywilno-wojskowa Komisja w Lidzie, 2 j.a., 1789–1792 r.

Wojewódzkie i powiatowe porządkowe cywilno-wojskowe komisje zestawiały spisy ludności ze wskazaniem wieku i płci, oddzielnie chrześcijan, Tatarów, Karaimów i Żydów, zajmowały się rozkwaterowaniem żołnierzy, pilnowały porządku publicznego, przeprowadzały rekrutację żołnierzy, kontrolowały dostarczanie podwód przy przemarszu wojsk, kontrolowały miary i wagi przy rozliczaniu się z obywatelami, nadzorowały ściąganie podatków, doglądały dróg, mostów i grobel, lustrowały szpitale oraz szkoły parafialne. Sprawozdania ze swej działalności wojewódzkie i powiatowe porządkowe cywilno-wojskowe komisje przedstawiały Komisji Wojskowej W. Ks. Lit., a o stanie kasy skarbowej — Komisji Skarbowej W. Ks. Lit. Podstawową grupę dokumentów tych zespołów tworzą raporty o działalności wyżej wymienionych komisji.

⁶ Ibid., t. 9, Kraków 1889, s. 62.

Dopiero przystąpiliśmy do opracowania dokumentów zespołu Komisji Wojskowej W. Ks. Lit. Podobnie jak przy opracowaniu archiwaliów Akt Dawnych, najbardziej skomplikowaną sprawą jest określenie zespołowości. Na jakiej zasadzie archiwalia tej samej instytucji wojskowej znalazły się w różnych zespołach, trudno powiedzieć. Ale ponieważ Akta Dawne zostały niejednokrotnie wykorzystane przez litewskich, polskich i białoruskich naukowców, dlatego wszelkie zmiany sygnatur są praktycznie niemożliwe. Po opracowaniu archiwaliów wymienionych zespołów przy każdym z nich przewidziano obszerny wstęp ze wskazaniem sygnatur spraw nie należących do danego zespołu. W taki sposób jest już opracowany zespół N 20 — Sąd Ziemski Wileński. W przyszłości planuje się zestawienie kartoteki łączącej w jedną całość rozproszone po różnych zespołach materiały instytucji W. Ks. Litewskiego, bez zmieniania starych sygnatur. Obecnie stawiamy pierwsze kroki w opracowywaniu Akt Dawnych; w toku pracy powstaje mnóstwo pytań i trzeba czasem porządnie poszperać w literaturze, aby na nie odpowiedzieć.

Siergiej Rybczonok

**AKTA SPRAWY SĄDOWEJ DEPUTOWANYCH
WOJSKOWYCH PRZECIWKO KSIĘCIU BOGUSŁAWOWI
RADZIWIŁŁOWI O NIEWYPŁACENIE PIENIĘDZY
Z MAJĄTKÓW W POWIECIE WIŁKOMIERSKIM (1664–1671)**

W Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku odnaleziono kilka dokumentów dotyczących powyższej sprawy. Proces ten uzyskał znaczny rozgłos w Wielkim Księstwie Litewskim i w sposób bardzo jaskrawy stanowił ilustrację ówczesnych stosunków pomiędzy wojskiem a społeczeństwem (w osobie jednego z najbardziej wpływowych magnatów w Księstwie). Przypomnijmy krótko istotę sprawy. Książę Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński i hetman wielki litewski, winien wojsku dużo pieniędzy, umarł, zanim oddał dług. Po wielu rozważaniach pieniądze (ok. 20 tys. złp) zobowiązał się wypłacić stryjeczny brat Janusza i jego spadkobierca książę Bogusław Radziwiłł (1620–1669), koniuszy lit. W czasie procesu wyszło na jaw wiele historycznych szczegółów, spośród których zwrócimy uwagę na te, które są, według nas, najbardziej istotne — problem zgodności z prawem wojskowych poborów w czasie wojny i prawne uzasadnienie żądań wojska, w tym przypadku chorągwi ze starego zaciągu.

Dokumenty znajdują się w zespole archiwalnym nr 694 — „Książęta Radziwiłłowie” (inw. nr 4, sygn. 1698). Bodaj najlepiej przeanalizował je polski badacz Andrzej Rachuba¹. Naszym celem jest, nie aspirując do pełnego wyświeatlenia wszystkich uwarunkowań sprawy, wprowadzenie do obiegu naukowego odszukanych materiałów. Poniżej przedstawiamy pełen wykaz znalezionych dokumentów w porządku chronologicznym i krótko charakteryzujemy najbardziej interesujące spośród nich (przede wszystkim mało znane).

1. „Rejestr spisania przywilejów i starych listów kupieckich...” nadany rewersem przez Jerzego Konopackiego księciu Janowi Jerzemu, kasztelanowi trockiemu, i Aleksandrowi Ludwikowi Radziwiłłom na majątki Świadoście i Soły przy nabywaniu tych majątków. Spisany 16 V 1616 r. w Wilnie.

¹ A. Rachuba, *Sprawa dóbr Radziwiłłów birżańskich w latach 1655–1662* [w:] *Miscellanea historico-archivistica*, t. 7, s. 51–70.

Jest to dokument oryginalny. Zawiera informacje o 10 listach od konkretnych osób i osobny fascykuł różnego rodzaju pozwów, dekretów i innych dokumentów sądowych dotyczących wymienionych majątków (k. 226–227).

2. Poręczenie marszałka i deputatów wojska W. Ks. Litewskiego o nieuczynieniu krzywdy i szkód w majątkach ks. Radziwiłłów, datowany w Wilnie 21 X 1662 r. Jest to dokument oryginalny, podpisany przez marszałka Kazimierza Chwali-bóg-Zerońskiego i innych deputatów od wojska (k. 196–197).

3. Punkty umowy z ks. Bogusławem Radziwiłłem, koniuszym lit., w imieniu całego wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu zawarte. Datowany 25 XI 1662 r. na sesji wojska w Wołpie.

Dokument ten występuje w dwóch egzemplarzach: jeden podpisany prawdopodobnie przez przedstawicieli ks. Radziwiłła — Miarzeńskiego i Gołownię (k. 202–203), drugi — przez Kotowskiego, marszałka wojska W. Ks. Lit. (k. 204–205).

Zgodnie z zawartą umową ks. Bogusław Radziwiłł zobowiązał się, m.in. do wypłacenia wojsku W. Ks. Litewskiego starego zaciągu 210 tys. złp w następujący sposób: 50 tys. złp w gotówce i 60 tys. — w fantach (kosztownościach) teraz, a pozostałe 100 tys. złp w 1664 r. w Wilnie, w święto Matki Boskiej Gromnicznej, oddać albo, dopóki nie odda pieniędzy, dać w zastaw wojsku majątki Świadoście i Wizuny w pow. wilkomierskim, na które to majątki powinien był deputatom wojskowym dać list zastawny. Ze swojej strony wojsko zobowiązało się zwrócić księciu wszystkie przywileje i dokumenty dotyczące dóbr i majątków pana wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego lit. zarówno oryginalne, jak i aktykowane (odpisy)², a także „spisy i postanowienia wojskowe, z tej okazji złożone księciu Jegomości przez ręce panów pośredników [...] oddać i sumę roszczeń osobnym zapisem honorowi domu księcia [...] nieszkodzącym ostatecznie zlikwidować”.

4. Zobowiązanie ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., do wypłaty 100 tys. złp wojsku W. Ks. Litewskiego i przyznanie mu prawa zastawu na majątki Świadoście, Wizuny i Wizunki pow. wilkomierskiego. Pisany w Olicie 29 XII 1662 r.

Dokument ten występuje w dwóch kopiach: oryginał (k. 200–201) i wypis z ksiąg trybunałskich kadencji wileńskiej datowany 23 VII 1664 r. (k. 198–199)³.

W dokumencie mówi się m.in., iż „nieboszczyk książę Jegomość wojewoda wileński i hetman wielki litewski, brat mój, winien był skarbowi 200 000 zł pol., z którego to długu ja wypłaciwszy wojsku WKL starego poboru, a 100 000 zł pol. pozostałem winien, opisałem do roku [...] odbywającego się w 1664 w dzień Matki Boskiej Gromnicznej święta rzymskiego przy księgach grodzkich wileńskich ich mościom [panom hetmanom itd. — R. S.] oddać, zapłacić i list dłużny mój wyzwolić, a z powodu nieoddania wymienionej sumy 100 000 zł pol. wówczas opisałem i pozwoliłem moje majątki odziedziczone po odeszłym z tego świata panu wojewodzie wileńskiemu i hetmanie WKL [...], a mianowicie Świadoście, Wizuny i Wizunki w pow. wilkomierskim leżące ze wszystkimi folwarkami [...] przynależnościami do władania całego wojska objąć i tak długo trzymać dopóki przeze mnie w całości

² Wspomniany rejestr dokumentów opisany został w punkcie 1.

³ Zobowiązanie było aktykowane 23 VII 1664 przez Jana Wróblewskiego. Kopię poświadczyli Jerzy Dziewałtowski, chorąży trocki i marszałek trybunału, z innymi deputatami.

wskazana suma 100 000 zł pol. całemu wojsku WKL oddana i odliczona będzie”. Książę obiecał uznać wskazany zapis o zastawie „osobiście stanąwszy przed sądem grodzkim kowieńskim na roku przyszłym 1663 na roczkach czerwcowych po trzecim zwołaniu nazajutrz”. W przypadku, gdyby roczki z jakiegoś powodu nie odbyły się, książę obiecał „na roczkach pierwszych po tych w Kownie sądzić przypadających [...] wspomniany list, mój zapis o zastawie mam uznać i powinienem”, jako poręczenie 100 tys. złp bez wszelkich odwołań, obiecał także po pierwszym pozwie pojawić się w dowolnym sądzie.

5. Zobowiązanie ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., do przyznania kwitacyjnego zapisu wojsku W. Ks. Lit. starego i nowego zaciągu o likwidacji pretenzji do utrzymywania wojska i poboru wojska z majątków ks. Janusza Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego. Datowany 29 XII 1662 r. w Olicie.

Jest to dokument oryginalny. Poręczyli go swoimi pieczęciami Stefan Pac, wojewoda trocki, i Mikołaj Ciechanowiecki, wojewoda mścisławski⁴. Zgodnie z obietnicą księcia powinien był być aktywowany na tych samych warunkach, jak i poprzedni (k. 228–229).

W dokumencie mówi się, że „po zejściu z tego świata [...] pana Janusza Radziwiłła [...] panowie wojskowi nieźle jeździli po nieboszczyku i mieli je w swoim władaniu, pobory z nich pobierając. Po długich rokowaniach, kiedy po włączeniu się panów przyjaciół, zwłaszcza [...] panów senatorów i hetmanów WKL pomiędzy mną jako prawnym spadkobiercą po nieboszczyku panu wojewodzie wileńskim a panami wojskowymi zapanowała zgoda. Dlatego ja Radziwiłł, koniuszy WKL, panom wojskowym tak starego, jak i nowego poboru, rycerstwu od wszelkich moich pretensji, tzn. pobierania czynszów, dochodów i wszelkich szkód i krzywd w czasie dzierżawy panów wojskowych kwitując ani sobie samemu, ani komu innemu, do żadnego z ich mościów panów pułkowników, [...] rotmistrzów, poruczników, jak i samego [...] towarzystwa wojskowego nie pozostawiam dostępu”.

6. Zobowiązanie ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., do przyznania kwitacyjnego zapisu wojsku W. Ks. Lit. starego zaciągu, w imieniu swoim i sług do zlikwidowania wszelkich spraw sądowych rozpoczętych z powodu przetrzymywania przez wojsko majątków ks. Janusza Radziwiłła i pobierania z nich podatków we wszystkich sądach Księstwa. Datowany 29 XII 1662 r. w Olicie. Jest to dokument oryginalny (k. 230–231).

7. Prawo zastawne od ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., wojsku W. Ks. Lit. starego zaciągu na władanie majątkami Świadoście, Wiżuny i Wiżunki w pow. wilkomierskim, na jeden rok. Datowany 29 XII 1662 r. w Olicie.

Dokument ten występuje w dwóch postaciach: jako oryginał (k. 236–237) i wypis z ksiąg trybunałskich kadencji wileńskiej datowany 23 VII 1664 r. (k. 232–235).

W dokumencie ks. Radziwiłł zobowiązał się, w przypadku gdyby nie zwrócił wojsku W. Ks. Litewskiego 100 tys. złp na święto Matki Boskiej Gromnicznej

⁴ Można domniemywać, iż wspomniani Pac i Ciechanowiecki byli pośrednikami pomiędzy wojskiem i Radziwiłłem (ci sami „przyjaciele i senatorzy”).

1664 r. w Wilnie, oddać wojsku na utrzymanie prawem zastawu majątki Świadoście, Wiżuny i Wiżunki w pow. wilkomierskim, ze wszystkimi przynależnościami jako poręczenie wymienionej sumy na jeden rok zaczynając od 18 II 1664 r. — „aż do wykupienia ustępuję”. „A gdyby w tym czasie tej sumy 100 000 zł pol. pułkownikom i całemu rycerstwu W. Ks. Litewskiego nie zapłacili i tych majątków nie zwolnili, wtedy ich mości nasze wskazane rok za rokiem aż do wykupienia spokojnie w swoim mają mieć władaniu”. W przypadku, gdyby on sam (książę) czy ktoś z krewnych jego miał czynić przeszkody lub poddawać w wątpliwość władanie wskazanymi majątkami, książę pod tymże poręczeniem wyznaczał ewikcję (zabezpieczenie) „na majątność moją nazwaną Zabłudów w powiecie grodzieńskim leżącą i oną z całym folwarkiem i wsiami, jak powyżej opisano [...], że po śmierci pana wojewody wileńskiego w swoje władanie otrzymał z powodu nieotrzymania przez panów wojskowych wojska WKL wymienionych majątków [...] na takim że prawie zastawnym i w tejsze sumie [...] 28 II 1664 ich mościom panom wojskowym WKL starego poboru zajeżdżać i w spokoju aż do wykupienia mają mieć w dzierżawie i władaniu”.

8. Pokwitowanie Konstantego Kotowskiego, marszałka mozyrskiego, w swoim imieniu i całego rycerstwa wojska JKM W. Ks. Litewskiego i cudzoziemskiego starego zaciągu, dane ks. Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu lit. o likwidacji pretensji. Datowany w Olicie 29 XII 1662 r.

Dokument ten był aktykowany 16 I 1663 r. w wilkomierskim sądzie ziemskim i znajduje się w wypisie z ksiąg aktowych tegoż sądu datowny 30 I 1663 r. (k. 188–191).

W dokumencie mówi się m.in.: „pojawiły się nie małe rozbieżności i pretensje pomiędzy nami, wojskiem starego poboru” i ks. Bogusławem Radziwiłłem, koniuszym lit., odnośnie pewnych majątków, które wojsko „ku starej pamięci ks. Janusza Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego”, na mocy przywilejów i reskryptów JKM po decyzji wojewody wileńskiego „miało w swoim utrzymaniu”. Wspomina się również o „poczynionych podczas zjazdu wojska tak starego, jak i nowego poboru przez ludzi pana koniuszego WKL różnych szkodach i krzywdach i że od nas [wojsk — R. S.] rozpoczęty był proces” z ks. Radziwiłłem. Zostały zresztą sporządzone „spisy wojskowych roszczeń”. Jednak w czasie „niedawno odbytej wileńskiej komisji po przystąpieniu panów senatorów i hetmanów WKL do naszej sprawy z panem koniuszym WKL nastąpiło opamiętanie się i trwale uspokojenie. Wówczas z tych wskazanych powyżej roszczeń [do] księcia pana koniuszego WKL na zawsze wyrzekamy się wszystkich przywilejów na dobra księcia Jegomości pana wojewody wileńskiego na adherentów, sług, również zastawców, dożywotników, dzierżawców dóbr księcia Jegomości nam wszystkim albo któremuś z nas nadanych, reskrypty JKM, spisy nasze wojskowe, które tych dóbr dotyczą, uczynione i proces nasz na księcia Jegomości do daty tego listu naszego zmieniamy i likwidujemy, i to samo księciu Jegomości oddawszy ze wszystkich aktów koronnych, jak i litewskich eliminować pozwalamy nie pozostawiając nam wszystkim ogółem i każdemu z osobna tak do dóbr [...] pana wojewody wileńskiego [...] i pana koniuszego WKL samego, jak i do adherentów żadnego prawa i dostępu pod [karą — R. S.] wpłaty poręczenia sądowego za naruszenie tego listu naszego od każdego”.

Kwit został podpisany przez następujących 37 osób:

Konstanty Kotowski, marszałek mozyrski, porucznik, prezydujący rycerskiego koła; Aleksander Hilary Połubiński, pisarz polny lit., pułkownik JKM; Stanisław Lipnicki, starosta siejewiejski (?), pułkownik JKM; Krzysztof Szukszta, ciwun birżyniański (birżański?), deputat od chorągwi husarskiej JKM; Krzysztof Jeśman, pułkownik JKM; Mateusz Rejmer, pułkownik JKM; Jerzy Kazimierz Mrokowski (Mirkowski?), deputat od chorągwi wojewody wileńskiego i hetmana litewskiego; Marcjjan Polski (?), rotmistrz JKM; Jan Lemkin (?), oberszter JKM; Jan Albrecht Baka, porucznik JKM; Mikołaj Karmisz-Dyszlewicz, własnoręcznie; Jerzy Michałkiewicz, podporucznik, własnoręcznie; Jerzy Władysław Grabiński Pradnicki (?), deputat od chorągwi pana starosty żamojdzkiego; Tomasz Zawisza, deputat od chorągwi pancерnej wojewody wileńskiego i hetmana litewskiego; Kazimierz Kowacki, deputat od chorągwi błękitnej pana hetmana litewskiego; Jan Podbiarski, deputat; Hieronim Szaniawski, deputat; Kazimierz Pczaliński (?), deputat od chorągwi pana podstolego (BGX); Piotr Traciak, deputat od chorągwi pana Kamińskiego; Michał Mrozicki, deputat od chorągwi zmarłego pana Potockiego; Łukasz Stankiewicz, deputat od chorągwi zmarłego pana Pawszy; Krzysztof Kownacki, deputat od tejże chorągwi pana Pawszy; Krzysztof Pozański, deputat od chorągwi pana starosty żamojckiego; Maciej Żyrkiewicz, deputat od chorągwi pana strażnika WKL; Stefan Woroniecki Markiewicz, chorąży, deputat od chorągwi pana Kmicica; Florian Nowoszyński, deputat od chorągwi pana Kmicica, pułkownik JKM; Mateusz Tyczyński, deputat od chorągwi pana sędziego brzeskiego; Michał Boleń Jastrzemski; Piotr Szymon Zdanowicz, skarbnik wołkowyski, deputat od chorągwi pana krajczego W. Ks. Litewskiego z poręczenia pana Sałamieja; Stanisław Mokrzecki, deputat od chorągwi pana wileńskiego (wojewody?); Stanisław Sikorski, deputat od tejże chorągwi; Krzysztof Bryndza, deputat od chorągwi pana podkomorzego orszańskiego; Józef Bezbryk, deputat od tejże chorągwi; Albrecht Michał, deputat od chorągwi pana podskarbiego wielkiego i hetmana polnego WKL; Andrzej Jarosz Walicki, deputat od tejże chorągwi; Andrzej Kazimierz Rogalski, deputat od chorągwi pana starosty żamojckiego; Mikołaj Walicki, deputat od towarzystwa wyższego związku chorągwi zmarłego pana Korotkiewicza⁵.

9. Rachunek na wpłatę wojsku W. Ks. Litewskiego 110 tys. złp wydany ks. Bogusławowi Radziwiłłowi przez marszałka powiatu wilkomierskiego. Datowany 10 VII 1663 r. w Królewcu (k. 280–281).

W dokumencie tym, m.in. mówi się, iż ogółem wojsku zostało zapłaconych 110 tys. złp, mianowicie 50 tys. w gotówce i 60 tys. (w fantach). Interesującym jest to, że suma w gotówce została otrzymana z następujących majątków, np.:

Birże — 13 tys., Kiejdany z Nowym Miastem i Taurogami — 11 tys., Bizuny — 8 tys., majątki nadniemeńskie — 9,5 tys., Kopyś — 3100 itd.

10. (Relacja) generalska o asekuracyjnym zapisie ks. Bogusława Radziwiłła wojsku W. Ks. Litewskiego starego zaciągu 100 tys. złp. Datowany w Wilnie 2 II 1664 r.

⁵ Możliwe, że niektóre nazwiska zostały podane z błędami, gdyż nie wszystkie podpisy na dokumencie są czytelne.

Dokument ten znajduje się w wypisie z ksiąg aktowych wileńskiego sądu grodzkiego datowanym 5 II 1664 r. (k. 192–195).

W dokumencie mówi się, iż wypłata pieniędzy powinna była odbyć się w wileńskiej kancelarii grodzkiej 2 II 1664 r., w dniu Najświętszej Panny Gromnicznej. Obecni byli generałowie JKM województwa wileńskiego Jan Gronostajski, Matiasz Sawaniewicz i Stefan Gromadzki, jako strona — szlachcice Jan Mikołajewicz i Stefan Zawacki, w imieniu wojska starego zaciągu, tak prawego, jak i lewego skrzydła — delegaci Kazimierz Chojecki, stolnik wileński, chor. roty husarskiej pana hetmana polnego lit., i Jerzy Władysław Michalkiewicz, podczaszy i podstarosta rzeczycki, por. pana chorążego W. Ks. Lit. Byli oni świadkami uznania dwóch zapisów: pierwszego — ks. Radziwiłła o wypłaceniu wojsku pieniędzy, i drugiego — potwierdzającego przez wojsko ks. Radziwiłłowi otrzymanie pieniędzy. „Za którym to listem zapisem począwszy o poranku aż do samego zmroku wspomniani ich mości panowie delegaci przy nas generałach i stronie szlacheckiej w imieniu całego wojska JKM WKL starego poboru czynili przygotowania [...] wspomnianą sumę 100 tysięcy zł pol. całkowicie sobie na podstawie plenipotencji od całego wojska [...] odebrać”.

W tymże czasie sługa pana koniuszego lit. Krzysztof Albrecht Kocioł rozposzechniał i manifestował, że „wskazana asekuracja [...] w sposób kontraktowy przez księcia Jego mości wojsku dana”, dlatego wszystkie majątki zarówno pana wojewody, jak i samego pana koniuszego „dla szybszej kontrybucji i zebrania z niej wskazanej sumy od wszelkich poborów wojskowych [...] powinny być wolne”. Przy czym Kocioł uważał, że od poborów wojskowych powinny być wolne majątki księcia we wszystkich powiatach i województwach, przytaczając przykład, kiedy dowódca prawego skrzydła wojska W. Ks. Lit. pan Dolski, podkomorzy piński, zarządził swojemu regimentowi postój w majątkach księstwa Śluckiego na trzy tygodnie, czym uczynił im wielką szkodę. Dlatego Kocioł stwierdzał, że książę nie może wypłacić wskazanej sumy, gdyż wojsko z jego majątków już znacznie więcej wybrało pieniędzy, a majątki zupełnie zrujnowało.

Wojskowi delegaci nie wdawali się w żadne kontrowersje, tylko domagali się oddania całej sumy, dlatego Kocioł prosił, aby jego manifest o zrujnowanych majątkach i skarga na wojsko zostały w całości włączone do relacji generalskiej. W odpowiedzi delegaci wystąpili z repliką, iż wojsko W. Ks. Litewskiego starego zaciągu niczym nie naruszyło praw księcia. A jeżeli pojedyncze rotę nieświadomie w niektórych majątkach pana koniuszego lit. pobierały nieprawnie pobory, niech książę Jegomość, otrzymawszy relacje od swoich sług i rewizorów, zwróci się po ostateczną sprawiedliwość do panów hetmanów, dlatego że „według prawa pospolitego nikt za nikogo nie może pokutować” i że książę ma teraz prawo do każdego nowo pobranego wojska, jeżeli ma jakieś roszczenia co do niesprawiedliwych poborów, zwrócić się. Delegaci odmówili dania poręczenia za wojsko.

W ten sposób obie strony nie doszły do zgody i przygotowanych (jak można sądzić) zapisów nie podpisali. Wojsko pieniędzy nie otrzymało, delegaci wojskowi manifestowali na pana koniuszego lit. i wyjechali.

11. Proces z relacją deputów wojskowych rozpoczęty z ks. Radziwiłłem, koniuszym lit., o nieoddaniu 100 tys. złp i niepozwoleniu władania majątkami Świadoście, Wiżuny i Wiżunki powiatu wiłkomierskiego 5 III 1664 r.

Dokument ten występuje w wypisie z ksiąg sądu grodzkiego w Grodnie datowany w tymże dniu (k. 222–225).

W dokumencie, m.in. mówi się, że proces rozpoczęli deputaci wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu, a mianowicie Kazimierz Chojecki, stolnik wileński i chor. chorągwi husarskiej pana hetmana polnego lit., i Jerzy Michalkiewicz, podczaszy i podstarosta rzeczycki, por. chorągwi kozackiej pana chorążego lit. Delegaci powiadomili, że ks. Radziwiłł w święto Matki Boskiej Gromnicznej w 1664 r. nie oddał pieniędzy, które winien był wojsku W. Ks. Litewskiego, dlatego wojsko uzyskało prawo na zajęcie wyżej wymienionych majątków księcia na jeden rok. Delegaci zatem zdecydowali się wejść we władanie wyżej wskazanych majątków od 18 II 1664 r., w związku z czym wzięwszy generałów i świadków, skierowali się do tych miejsc, ale starosta radziwiłłowski Nasiłowski, odwołując się do rozkazu księcia, wojskowych delegatów do władania majątkami nie dopuścił. W rezultacie „panowie delegaci wojska WKL przyjąwszy od Nasiłowskiego cedułę, poświadczyli ją przez generałów i stronę szlachecką, nie czyniąc nijakich sprzeciwów wobec prawa, zupełnie odjechali”. 28 II 1664 r. delegaci ponownie wraz z generałami i świadkami, skierowali się na majątek Zabłudów w pow. grodzieńskim, jednak „starosta zabłudowski pan Swiniarski” z powodu otrzymanego od samego księcia rozkazu „mocno bronił się i nie pozwolił chcącym zajazdu odebrać Zabłudowa”. Do dokumentu została włączona relacja generałów JKM pow. grodzieńskiego Bazylego Brzozowskiego i Piotra Siemaszki, którzy jeździli z wojskowymi delegatami do Zabłudowa; w relacji opisano wszystko, co generałowie i strona (szlachta) „widziała, słyszała i przyczyniła się”; datowana 28 II 1664 r. Właśnie od tego dokumentu rozpoczyna się proces wojska z ks. Radziwiłłem.

12. Ceduła starosty ze Świadościa Stanisława Nasiłowskiego deputowanym wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu o odmowie pozwolenia im zgodnie z zastawnym zapisem ks. Bogusława Radziwiłła na władanie majątkiem Świadoście w pow. wiłkomierskim. Datowany 18 II 1664 r. w Świadościu.

Dokument ten występuje w dwóch postaciach: jako oryginał (k. 243) i wypis z ksiąg aktowych sądu grodzkiego grodzieńskiego datowany 5 III 1664 r. (k. 241–242).

13. Ceduła starosty wizunskiego Stanisława Sławińskiego deputowanym wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu o odmowie pozwolenia im zgodnie z zastawnym zapisem ks. Bogusława Radziwiłła na władanie majątkiem Wizuny i Wizunki w pow. wiłkomierskim. Datowany 18 II 1664 r. w Wizunach.

Dokument ten występuje w dwóch postaciach: jako oryginał (k. 244) i wypis z ksiąg aktowych sądu grodzkiego grodzieńskiego datowany 5 III 1664 r. (k. 245–246).

14. Ceduła starosty zabłudowskiego Stanisława Swiniarskiego deputowanym wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu o odmowie pozwolenia im zgodnie z zastawnym zapisem ks. Bogusława Radziwiłła na władanie majątkiem Zabłudów w pow. grodzieńskim. Datowany 28 II 1664 r. w Zabłudowie.

Dokument ten występuje w dwóch postaciach: jako oryginał (k. 238–239) i wypis z ksiąg aktowych sądu grodzkiego grodzieńskiego datowany 5 III 1664 r. (k. 240).

15. Mandat króla Jana Kazimierza o pozwaniu do sądu trybunalskiego ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., w sprawie deputowanych wojskowych o nie wypłacenie 100 tys. złp i niedopuszczeniu do władania majątkami Świadoście, Wiżuny i Wiżunki w pow. wilkomierskim prawem zastawu. 1664 r.⁶

Dokument ten znajduje się w jednej postaci, jako kopia z ksiąg (prawdopodobnie sądu grodzkiego w Grodnie) datowany 1664 r.⁷ (k. 249). Dokument poświadczyl miejscowy pisarz Piotr Chreptowicz. Dołączona jest do niego relacja woźnych JKM grodzieńskiego sądu ziemskiego, z której wynika, że z powodu nieobecności ks. Radziwiłła w Zabłudowie pozew został wręczony jego czeladnikom i że ksiągę powinien pojawić się w sądzie po sześciu tygodniach od czasu wręczenia pozwu⁸.

16. Relacje⁹ o sprawie deputowanych wojskowych z ks. Bogusławem Radziwiłłem i o sprawie garnizonu słuckiego i innych, które przypadły komisji do rozpatrzenia (ok. 7 XII 1667 r.).

Dokumentu tego celowo nie analizujemy, gdyż nie znamy historii powstania tej komisji i jej działalności (k. 256–258).

17. Pokwitowanie od delegatów wojskowych dane ks. Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu lit., na otrzymanie 13 tys. złp. Datowane 7 XII 1667 r. w Wilnie.

Dokument ten występuje w czterech postaciach: oryginał (k. 250–251) i trzy wypisy z ksiąg aktowych mińskiego sądu grodzkiego datowane 20 XI 1669 r. (k. 252–253, 254–255, 261–262).

W dokumencie znajduje się, m.in. informacja, iż delegaci wojska W. Ks. Litewskiego otrzymali od ks. Radziwiłła ze 100 tys. złp, które był im winien, 13 tys. złp, które „przy następnej [...] wypłacie reszty 100 000 zł przyjęte mają być w gotówce deklarujemy i potwierdzamy. A ponieważ przez różne chorągwie starego poboru szkody i zajęcia w dobrach księcia Jegomości poczynione zostały, nie wdając się w prawne terminy, uzgodnili z księciem Jegomościem w obecności wyznaczonych przez pana hetmana wielkiego WKL i wojska WKL panów kalkulatorów, iż jeżeli jakaś chorągiew z powodu poczynionej szkody w wyniku kalkulacji jest winna księciu Jegomości, to wszystko, co ma być w gotówce bez wspomnianych 13 000 zł przyjęte deklarujemy. Również i to ma być uznane za gotówkę, jeżeliby niektórzy panowie wojskowi księciu Jegomości dobrowolnie swoją część ze 100 000 zł darowali i wyrzekli się jej”.

Na drugim wypisie widnieje następujący napis:
„Dano w gotówce 13 000 zł
odliczono w wyniku kalkulacji za szkody 32 000 zł
ci, którzy dobrowolnie zrezygnowali 12 000 zł
razem 57 000 zł

⁶ Dokładna data w dokumencie nie jest podana.

⁷ Dokładna data i miejsce wypisu w dokumencie nie jest podana.

⁸ Prawdopodobnie powinny być jeszcze inne dokumenty do tej sprawy (dekret trybunalski i in.), jednak nie ma ich w tej sprawie. Dlatego przebiegu procesu w latach 1664–1667 nie można przedstawić w całości i dokładnie.

⁹ W dokumencie jest zapis „moja relacja”. Według niektórych informacji, jej autorem mógł być Klakocki, który był plenipotentem ks. Radziwiłłów do prowadzenia tej sprawy.

reszta wynosiłaby 43 000 zł
po śmierci księcia wojskowym posłom wydano 600 zł
pozostała reszta tylko 42 400 zł”.

Trzeci wypis był prawdopodobnie uściślony po śmierci księcia, gdyż jest na nim osobny zapis, iż reszta dla wojska wynosi 42 400 zł.

18. Podział 13 tys. złp od ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., danych wojsku W. Ks. Litewskiego starego zaciągu przez pana Uglika, deputowanego wojskowego, dokonany. Datowany 9 XII 1667 r. w Wilnie.

Dokument ten jest kopią, ale nie wiadomo jaką i skąd, gdyż nic na nim nie zaznaczono (k. 259–260).

19. Manifestacja deputatów od wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu o niewypłaceniu pozostałych pieniędzy, które winien był wojsku ks. Bogusław Radziwiłł. Datowany 10 II 1670 r. w Wilnie.

Dokument ten występuje w postaci kopii: wypisu z ksiąg aktowych wileńskiego sądu grodzkiego, datowany 26 II 1670 r. (k. 263–264).

W dokumencie tym mówi się m.in., iż po śmierci ks. Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., wojsko nie otrzymało od niego w całości należnej sumy pieniędzy. Dlatego też zebrawszy się na sesji „my całe rycerstwo wojsk JKM WKL tak polskiego, jak i cudzoziemskiego starego poboru [...] wydelegowaliśmy spośród koła naszego rycerstwa pana Tomasza Menżyka, chorążego rotty rycerskiej pana kuchmistrza WKL”, do podkanclerzego i hetmana polnego lit. Wydelegowali również Aleksandra Szwejkowskiego, towarzysza rotty kozackiej, „do egzekutora ostatniej woli księcia pana koniuszego WKL do pana Kłakockiego, stolnika płockiego” z żądaniem wojska oddania dłużnej sumy w terminie sześciotygodniowym. Do odbioru tych pieniędzy wojsko wyznaczyło komisarzy: Chojeckiego, stolnika i sędziego grodzkiego wileńskiego, Jarcewicza, skarbnika słonimskiego, Biaszeckiego i Szwejkowskiego. W przypadku, gdyby pieniądze nie zostały oddane w terminie, „wojsko JKM WKL [...] dobra wymienione w prawie księcia Jegomości poprzez ich mościów panów komisarzy postanowiło najeżdżać”.

Rejestr asygnat i pokwitowań, otrzymanych od wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu na wpłatę 100 tys. złp, zabezpieczonych na majątek Świadoście prawem zastawu (k. 343–558). Spośród nich najbardziej interesujący jest następujący dokument:

20. Kwitacja generalna wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu o otrzymaniu pozostałej sumy 100 tys. złp. Datowana 20 V 1671 r. w Wilnie.

Dokument ten kończy sądową sprawę: deputaci od wojska otrzymali pozostałe 53 324 złp. W jednostce tej znajduje się zresztą wiele innych dokumentów, w tym listy do Kłakockiego, różne rachunki dotyczące majątku Świadoście itd., nie mamy jednak możliwości opisanie każdego dokumentu drobiazgowo.

Załączniki:

Jako załączniki do podstawowych dokumentów sprawy załączone są rejestry poszczególnych chorągwi i pułków wojsk W. Ks. Litewskiego z różnych lat (k. 206–221), a mianowicie:

Pułk pana Słuszki, chorążego WKL, który obejmował piętnaście chorągwi: chorągiew Samuela Karotkiewicza, rotmistrza JKM (z 25 V 1655); chorągiew kozacka

poruczenia Michalkiewicza; chorągiew zmarłego Bychowca, stolnika trockiego, a potem pana chorążego WKL; chorągiew Chaleckiego, starosty mozyrskiego, rotmistrza JKM; chorągiew pana Wysockiego, rotmistrza JKM, poruczenia Łukasza Trzeciaka; chorągiew błękitna Pawła Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego WKL, poruczenia Barcikowskiego; chorągiew pana podczaszego WKL, a potem pana starosty Żamojckiego poruczenia Uglika; chorągiew pana Potockiego, podczaszego litewskiego, poruczenia Sałameja (w 1655 pod Brześciem); chorągiew kozacka pana starosty Żamojckiego poruczenia Wiażewicza, chorążego smoleńskiego; chorągiew kozacka Obuchowicza, wojewody smoleńskiego, potem pana podkomorzego mozyrskiego; chorągiew Szemeta, rotmistrza JKM (19 II 1656); chorągiew Bobrownickiego, sędziego brzeskiego i rotmistrza JKM; chorągiew kozacka Sapiehy, krajczego WKL¹⁰; chorągiew husarska JKM; chorągiew zmarłego Pawszy, pułkownika JKM.

Komput wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu sporządzony 18 X 1662 r. pod Wilnem. Opisuje on pułk pana podskarbiego wielkiego i hetmana polnego W. Ks. Litewskiego, który składał się z jedenastu chorągwi: chorągiew husarska; chorągiew kozacka pana podskarbiego wielkiego i hetmana polnego lit.; chorągiew kozacka pana Wileńskiego; chorągiew kozacka pana kasztelana połockiego; chorągiew kozacka pisarza polnego lit.; chorągiew kozacka Kmici-ca, chorążego orszańskiego; chorągiew kozacka Lipnickiego; chorągiew kozacka Judyckiego, marszałka reczyckiego; chorągiew kozacka Statkiewicza, podkomorzego orszańskiego; chorągiew Kamińskiego, rotmistrza JKM; chorągiew Rzyńskiego, rotmistrza JKM tatarskiego; towarzystwo chorągwi pana podczaszego lit. (9 VIII 1655); towarzystwo chorągwi zmarłego pana hetmana wielkiego W. Ks. Litewskiego poruczenia Chaleckiego.

Komput chorągwi wojska W. Ks. Litewskiego starego zaciągu, które mają prawo do otrzymania 100 tys. złp od ks. Radziwiłła, koniuszego lit., zabezpieczonych majątkami Wiżuny i Świadoście. Datowany 8 XII 1667 r. w Wilnie.

Rejestr ten, podpisany przez deputowanych wojskowych, obejmuje 29 chorągwi i oddzielnych towarzystw, a także osoby należące do JKM — łącznie 3553 koni. Potem do rejestru została włączona tatarska chorągiew Rzyńskiego, licząca 164 konie, i ogólna liczba objęła 3717 koni (k. 220–221).

Na zakończenie należy zaznaczyć, że niektóre problemy pozostały niewyjaśnione. Najbardziej interesujący spośród nich — ile pieniędzy powinien był otrzymać każdy pretendent? Związane to jest prawdopodobnie z tym, iż nie było dokładnej informacji o liczbie pretendentów. Można mieć nadzieję, że niektóre dokumenty tej sprawy (szczególnie z lat 1664–1667) mogą być znalezione, np. w archiwum Głównego Trybunału W. Ks. Litewskiego.

Tłumaczenie: Eugenia Szymczuk

¹⁰ Wymieniono w niej 8 osób, które poległy w bitwie pod Wierchowicami. W niektórych spisach zaznaczono zmarłych, poległych w bitwach i podkreślono tych, którzy otrzymali pieniądze.

I. W. Karpiejew

**DOKUMENTY DOTYCZĄCE POLSKICH FORMACJI
WOJSKOWYCH W SKŁADZIE ARMII ROSYJSKIEJ
W ROSYJSKIM PAŃSTWOWYM ARCHIWUM
WOJSKOWO-HISTORYCZNYM W LATACH 1814–1830**

Dnia 11 IV 1814 r., po abdykacji Napoleona I, formacjom polskim znajdującym się w składzie armii francuskiej zaproponowano powrót do kraju. 14 IV 1814 r. cesarz rosyjski Aleksander I wyraził na to zgodę pod tym jednak warunkiem, że później wojska polskie zostaną włączone do armii rosyjskiej.

Jesienią 1814 r. w Wiedniu rozpoczął prace kongres zwycięzców napoleońskiej Francji. Jedną z głównych omawianych na nim kwestii, na płaszczyźnie której między sojusznikami powstały ostre rozbieżności, była sprawa polska. Kamieniem obrazy okazał się obszar i status ziem polskich, przyłączonych do cesarstwa rosyjskiego. Jednak Rosja miała na kongresie mocną pozycję, wynikającą z jej siły wojennej i decydującej roli, jaką odegrała w rozbiciu Francji Napoleona. Aleksander I okazał się bardzo zręcznym dyplomata. Zgodził się na ustępstwa terytorialne na korzyść Austrii (zrzekł się Krakowa, Wieliczki, okręgu Tarnopolskiego) i poparł Prusy w kwestii Saksonii. Tymczasowy powrót Napoleona do Francji („Sto dni”) pobudził sojuszników do przyspieszenia prac kongresu. 3 V (21 IV) 1815 r. zostały podpisane umowy między Rosją, Prusami i Austrią w sprawie Księstwa Warszawskiego, zaś 9 czerwca — akt generalny Kongresu Wiedeńskiego¹. W zespole Kancelarii Wojskowej cesarzewicza Konstantego Pawłowicza w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym (dalej: RGWIA) znajduje się teka, zawierająca szczegóły przekazania przez Rosję części terytorium Polski z twierdzą Thorn do Prus².

Kiedy w Wiedniu trwały batalie dyplomatyczne, do Polski ze wszystkich stron Europy, jak i z Rosji, powracali polscy żołnierze i oficerowie. 1 XI 1814 r. jednostki polskie, jak wynika z akt Archiwum Wojskowo-Naukowego (dalej: WUA), już liczyły ok. 30 tys. osób³. 22 V 1815 r. zostały podpisane „Podstawy Konstytucji Królestwa

¹ *Historia Polski*, t. 1, Moskwa 1954, s. 406–407.

² RGWIA, zesp. 25, inw. 2, sygn. 150.

³ *Ibid.*, zesp. 846, inw. 16, sygn. 544, 551, 557, 559, 576 i inne.

Polskiego”. Opublikowany prawie jednocześnie ukaz Aleksandra I przekształcał Najwyższą Radę Tymczasową w Tymczasowy Rząd Polski. Wiceprezesem rządu został książę Adam Czartoryski, ministrami mianowano osoby, które brały udział w zarządzaniu Księstwem Warszawskim: Tadeusz Matuszewicz (finansy), gen. Józef Wielhorski (minister wojny), Stanisław Kostka Potocki (minister oświaty i wyznań religijnych) i inne. Organizacja polskich sił zbrojnych została przekazana w ręce W. Ks. Rady Wojskowej pod przewodnictwem wielkiego księcia cesarzewicza Konstantego Pawłowicza⁴. W skład Rady Wojskowej weszli znani polscy dowódcy, gen. gen. Jan Henryk Dąbrowski (do 1816 r.) i Józef Zajączek; drugi z nich został wyznaczony namiestnikiem Królestwa Polskiego. 20 VII 1815 r., w dniu uroczystego ogłoszenia w Warszawie odbudowy (przywrócenia) Królestwa Polskiego, wojska pod dowództwem cesarzewicza Konstantego Pawłowicza złożyły uroczystą przysięgę cesarzowi Aleksandrowi I jako królowi Polski.

Zgodnie z opracowanym przez Komitet Wojskowy programem, armia polska miała się składać z gwardii (pułk piechoty i pułk jęgrów konnych, 2 półbaterii artylerii) i wojsk polowych (13 pułków piechoty i 9 kawalerii, batalion saperski, 10 kompanii artylerii i baterii). Na podstawie informacji w. ks. Konstantego Pawłowicza dla Aleksandra I w sprawach kształtowania, kompletowania i zaopatrzenia wojsk, spraw o nadaniu odznaczeń jednostkom wojskowym można prześledzić historię tworzenia sił zbrojnych Królestwa Polskiego⁵. Wojska polskie zachowały istniejące za Napoleona umundurowanie z nieznacznymi zmianami; uzbrojenie i ekwipunek wprowadzono rosyjski. W wojsku zachowano polskie ordery: św. Stanisława, Orła Białego i Virtuti Militari (ostatnim nagradzano wyłącznie za zasługi bojowe). Okres służby szeregowych i podoficerów został określony na 8 lat. Językiem formalnym był polski, jednak generałowie i oficerowie musieli znać także komendy rosyjskie — na wypadek przeprowadzenia wspólnych ćwiczeń i działań bojowych. 5 XI 1815 r. pułk grenadierów gwardii i 8 (linijnych) pułków piechoty otrzymało nowe sztandary. Szefem polskiej gwardii był sam Aleksander I, pierwsza kompania piechoty i szwadron kawalerii miały nazwę kompanii i szwadronu Jego Cesarskiej Królewskiej Mości.

Kontynuując reorganizację i umocnienie armii polskiej, cesarzewicz Konstanty Pawłowicz w latach 1816–1817 podzielił ją na cztery korpusy: rezerwę, piechotę, artylerię i kawalerię. Do korpusu rezerwy włączono jednostki gwardyjskie i batalion saperski. Korpus piechoty składał się z dwóch dywizji, po trzy brygady w każdej. Do dywizji dodano brygadę artylerii złożoną z trzech kompanii. Korpus kawalerii łączył dywizję ułanów i jęgrów konnych (każda z czterech pułków) i dwie brygady artylerii konnej (po dwie baterie w każdej). 10 baterii artylerii polowej, dwie garnizonowe kompanie artylerii i warsztatowa stanowiły korpus artylerii. Wkrótce został utworzony jeszcze jeden batalion saperski, inżynierowie wojskowi (generał i 45 oficerów) zaś połączeni w korpus inżynieryjny. Jednostki obozowe kształtowano według rachunku: jedna kompania na pułk piechoty i pół kompanii na pułk kawalerii, razem — 3 fursztadskie (obozowe) bataliony po 6 kompanii i jeden fursztadt gwardyjski. Oprócz tego utworzono 11 kompanii inwalidów

⁴ *Historia Polski...*, s. 409–410.

⁵ RGWIA, zesp. 25, inw. 2, sygn. 194–197; zesp. 35, inw. 9, sygn. 1–36; zesp. 846, inw. 16, sygn. 564 i in.

i weteranów, batalion inwalidów czynnych i korpus żandarmerii, do którego należała eskorta cesarzewicza — jako głównodowodzącego wojsk polskich (z 3 oficerów, 4 podoficerów i 21 szeregowców).

Wojsko polskie składało się wyłącznie z osób urodzonych w Polsce. Oprócz tego, znaczna liczba Polaków służyła w utworzonym 1 VII 1817 r. Litewskim Korpusie (Odzielnym). W odróżnieniu od tego ostatniego, wojsko polskie było utrzymywane ze środków Królestwa Polskiego i mogło być użyte jedynie dla obrony swej ojczyzny w granicach Polski.

O życiu wojska polskiego w latach dwudziestych XIX w. mówią dokumenty z zespołów WUA, Kancelarii Wojskowej cesarzewicza Konstantego Pawłowicza, a także Kancelarii naczelnika Sztabu Głównego JCM. Jest to korespondencja o przyjęciu do wojska oficerów i urzędników ze szlachty polskiej⁶, raporty musztrów (liniowe) polskich jednostek za lata 1823–1830⁷, rozkazy do garnizonu Warszawy i wspólnego obozu wojsk polskich i rosyjskich pod Warszawą (1820–1830)⁸, informacja o przygotowaniu prowiantu dla garnizonu Warszawy i innych miast Polski⁹, materiały o wydarzeniach w wojskach polskich i rosyjskich stacjonujących w Królestwie Polskim¹⁰, tabele wyposażenia wojskowych i preliminarze wydatków armii polskiej¹¹ i inne.

W kolekcji RGWIA pt. Powstanie polskie 1830–1831 r. znajduje się dokładna dyslokacja wojsk armii polskiej w styczniu 1830 r.¹² Wyżej wymienione dokumenty świadczą o dobrym przygotowaniu bojowym jednostek polskich, nad którymi szefostwo chciało objąć wielu przedstawicieli rządzącej w Rosji dynastii Romanowów. Wielcy książęta Mikołaj i Michaił Pawłowiczowie byli w składzie: pierwszy od 5 XI 1821 r. — I Pułku Jęgrów; drugi od 1 I 1822 r. — I Pułku Piechoty. Po objęciu tronu cesarskiego 14 XII 1825 r. cesarz Mikołaj I zachował dowodzenie w obu gwardyjskich i I Pułku Jęgrów. Następnie on też wyznaczył cesarzową Aleksandrę Fiodorownę — szefową II Pułku Grenadierów Konnych; swego następcę, w. ks. Aleksandra Mikołajewicza (przyszłego Aleksandra II) — szefem I Pułku Jęgrów Konnych, w. ks. Konstantego Mikołajewicza zaś — szefem III Liniowego Pułku Piechoty. W roku 1827 pułkom jęgrów, jęgrów konnych i ułanów, a także batalionowi saperów zostały ofiarowane sztandary.

Wojska polskie wspólnie współpracowały ze swoimi rosyjskimi kolegami, co stwierdzają wspomniane rozkazy do polsko-rosyjskiego obozu pod Warszawą, a także opisy wspólnych manewrów wojskowych.

Jednak, kiedy Mikołaj I w czasie wojny 1828–1829 z Turkami powziął zamiar skierowania armii polskiej na Bałkany, wśród jej wojskowych zawrzało. Cesarzewicz Konstanty Pawłowicz uprosił cesarza, aby zrezygnował z tego zamiaru, przypominając, że według konstytucji Królestwa Polskiego armia jest przeznaczona wyłącznie do obrony jego granic.

⁶ Ibid., zesp. 25, inw. 2, sygn. 542–546.

⁷ Ibid., sygn. 1878–2977.

⁸ Ibid., sygn. 1802–1814.

⁹ Ibid., sygn. 665 i in.

¹⁰ Ibid., sygn. 1092; zesp. 35, inw. 9, sygn. 1–17; zesp. 846, inw. 16, sygn. 712, 738, 742 i in.

¹¹ Ibid., zesp. 35, inw. 2, sygn. 61, 62, 84 i in.

¹² Ibid., zesp. 478, inw. 1, sygn. 1.

Sporo materiałów w RGWIA jest poświęconych składowi osobistemu wojsk polskich. Są to wykazy szeregowych, podoficerów i oficerów; korespondencja o nagrodach, przeniesieniach, dymisjach, wydaniu rent i zapomóg wojskowym i urzędnikom wojsk polskich i ich rodzinom¹³.

Ostatnia grupa dokumentów RGWIA świadczy o udziale armii polskiej w Powstaniu Listopadowym¹⁴. W czasie wydarzeń 18 (30) XI 1830 r. główna masa wojsk polskich z młodszymi oficerami przyłączyła się do powstania. Wierności cesarzowi Konstantemu Pawłowiczowi jako głównodowodzącemu dochowała jedynie część generalicji i poszczególne jednostki o ogólnej liczbie ok. 4 tys. osób. Wśród tych znajdowały się: pułki gwardyjskie konnych jęgrów i grenadierów (ostatni bez jednej kompanii), połączony (swodnyj) batalion karabinierów z kompanii I i III Pułków Jęgrów; I kompania VI Pułku Piechoty, szwadron szkoły kawalerii i 4 działa szkoły artylerii. Wkrótce jednak i w tych jednostkach, rozlokowanych na biwaku trzy kilometry od Warszawy, koło wsi Wierzbno, zaczęły się wahania. 21 XI (3 XII) 1830 r., po rozmowach z delegacją rządu polskiego, Konstanty Pawłowicz pozwolił jednostkom polskim, zakwaterowanym w Wierzbnie, wrócić do Warszawy, sam zaś z oddziałem gwardii rosyjskiej wyruszył do Rosji. 5 (17) XII 1830 r. Mikołaj I zwrócił się do wojsk polskich ze specjalną odezwą, żądając od nich wykonania przysięgi i przejścia w rejon Połocka (Białoruś). Odezwa pozostała bez odpowiedzi. Armia polska wspólnie z oddziałami powstańców bohatersko broniła swej ojczyzny, czyli działała zgodnie z konstytucją Królestwa Polskiego. Po klęsce powstania w 1831 r. formacje polskie zostały zlikwidowane, sztandary zaś, ofiarowane przez Aleksandra I i Mikołaja I, zabrane i wysłane na przechowanie do Orużejnej Pałaty Kremla w Moskwie. Poszczególne jednostki wojsk polskich, które wycofały się na terytorium Prus i Austrii, zostały internowane.

¹³ Ibid., zesp. 35, inw. 9, sygn. 37–39, 41–45, 53–54, 57–60, 64–60, 82–83, 85–91, 303–308, 310–311, 313–316, cz. 1–2; zesp. 846, inw. 16, sygn. 633 i in.

¹⁴ Ibid., zesp. 35, inw. 9, sygn. 111–302; zesp. 478, inw. 1, sygn. 46–47, 63–65.

W. P. Ponomariew

DOKUMENTY DO HISTORII POLSKI W ZESPOLE RODZINY HURKO

Wśród dokumentów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego (RGWIA), dotyczących historii Polski, znaczne miejsce zajmują nieliczne, ale bardzo ciekawe materiały, przechowywane w osobistym zespole rodziny Hurko¹.

Józef, syn Włodzimierza Hurko (Romejko-Hurko) (1828–1901), znany rosyjski dowódca wojskowy, uczestnik wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878 r., w latach 1883–1894 był warszawskim generał-gubernatorem i głównodowodzącym wojsk Warszawskiego Okręgu Wojennego, czyli stał na czele cywilnej i wojskowej administracji Królestwa Polskiego.

Dokumenty zgromadzone w zespole osobistym rodziny Hurko, związane z działalnością J. W. Hurko w Polsce, można podzielić na dwie grupy: 1) materiały dotyczące zarządu wojennego; 2) materiały dotyczące zarządu cywilnego i kwestii politycznych.

Do dokumentów o charakterze wojskowym można zaliczyć: rozkłady ćwiczeń wojsk, stacjonujących w Warszawie², programy dla ułożenia dziennika mobilizacyjnego twierdz Warszawskiego Okręgu Wojennego i załączników do nich³, rozkazy dla jednostek Warszawskiego Okręgu Wojennego⁴, wykazy wydatków pieniędzy, znajdujących się w dyspozycji dowódcy okręgu za lata 1889–1893⁵, gratulacyjne telegramy dowodzącego do wojsk Okręgu⁶, materiały sądów wojennych⁷, o stosunkach policji warszawskiej z wojskowymi⁸, o epidemii grypy w wojsku w 1889–1890 r.⁹, a także o szpiegach niemieckich i austriackich, zatrzymanych w Warszawskim Okręgu Wojennym¹⁰.

¹ RGWIA, zesp. 232.

² Ibid., sygn. 124.

³ Ibid., sygn. 159.

⁴ Ibid., sygn. 141.

⁵ Ibid., sygn. 126.

⁶ Ibid., sygn. 166.

⁷ Ibid., sygn. 134, 136, 157.

⁸ Ibid., sygn. 152.

⁹ Ibid., sygn. 164.

¹⁰ Ibid., sygn. 154, 165.

Wiele dokumentów dotyczy tzw. straży ziemskiej, która wykonywała w Królestwie Polskim funkcje policyjne: notatka Hurko o urządzeniu straży ziemskiej w powiecie warszawskim, raporty o wynikach przeglądu drużyn straży ziemskiej w guberniach suwalskiej i siedleckiej, wykazy liczebności szeregowych w guberniach Królestwa Polskiego, a także szeregowych niższych rang warszawskiej policji wykonawczej¹¹. Oprócz tego są raporty o przeglądzie brygad straży pogranicznej¹².

W zespole znajdują się również materiały dotyczące pobytu Aleksandra III w Królestwie Polskim¹³, sprawozdanie warszawskiego gubernatora do cara za rok 1884 i memoriał do cara tegoż gubernatora za rok 1890, przegląd historyczny rozporządzeń rządu o podziale administracyjnym Królestwa Polskiego¹⁴, wykazy urzędników General-Gubernatorstwa Warszawskiego¹⁵ i charakterystyki urzędników w guberniach¹⁶.

Liczne dokumenty odnoszą się do prowadzonej w Królestwie Polskim polityki rusyfikacyjnej. Są to notatki o środkach potrzebnych do wzmocnienia wpływów rosyjskich w Polsce, przepisy o pierwszeństwie pracujących w Polsce urzędników rosyjskiego pochodzenia, materiały o wprowadzeniu języka rosyjskiego na kolejach i w kancelariach prywatnych działających w Królestwie Polskim¹⁷.

W materiałach zespołu znalazł swoje odbicie także ruch narodowy i rewolucyjny w Królestwie Polskim. Są to głównie notatki w danej kwestii warszawskiego ober-policmajstra skierowane do J. W. Hurko¹⁸.

W zespole znajdują się materiały o sytuacji Kościoła katolickiego i Cerkwi prawosławnej w Królestwie Polskim, mianowicie: sprawa oskarżenia o przestępstwo stanu kierownictwa kieleckiego seminarium katolickiego¹⁹, materiały o budowie cerkwi prawosławnej w Warszawie²⁰, spis prawosławnych cerkwi parafialnych wymagających remontu etc.²¹

Są tam dokumenty dotyczące sytuacji Żydów, z których dowiadujemy się m.in.: o zamknięciu chederów, o żydowskiej własności ziemskiej w Królestwie Polskim, o ograniczeniu praw Żydów²².

Ponadto w dokumentach zespołu jest mowa o rosyjskiej²³ i cudzoziemskiej własności ziemskiej²⁴, o sytuacji ludności chłopskiej²⁵, o działalności warszawskiego Komitetu ds. Cenzury²⁶, o przestępstwach kryminalnych²⁷ itp.

¹¹ Ibid., sygn. 131.

¹² Ibid., sygn. 160.

¹³ Ibid., sygn. 128.

¹⁴ Ibid., sygn. 132.

¹⁵ Ibid., sygn. 138.

¹⁶ Ibid., sygn. 134.

¹⁷ Ibid., sygn. 138, 147, 167.

¹⁸ Ibid., sygn. 127, 135, 140, 144, 152.

¹⁹ Ibid., sygn. 125.

²⁰ Ibid., sygn. 162.

²¹ Ibid., sygn. 155.

²² Ibid., sygn. 148.

²³ Ibid., sygn. 138.

²⁴ Ibid., sygn. 135.

²⁵ Ibid., sygn. 142.

²⁶ Ibid., sygn. 133.

²⁷ Ibid., sygn. 146.

Wymienione dokumenty z zespołu osobistego Hurko przedstawiają niewątpliwą wartość dla historyka, tym bardziej że uzupełniają materiały z zespołów Warszawskiego Okręgu Wojennego (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne) i Generał-Gubernatora Warszawskiego (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie).

Krzysztof Kacprzyński

WOJSKO LITEWSKIE W WALCE Z ROKOSZEM JERZEGO LUBOMIRSKIEGO

W niniejszym przyczynku omawiającym „Spis wojska litewskiego, tak wysłanego przeciwko Jerzemu Lubomirskiemu w roku 1666, jak też i pozostałego na Litwie dla pilnowania jej wschodnich rubieży przed potencjalnym atakiem moskiewskim” (należy pamiętać, że wojna z Moskwą jeszcze wtedy trwała) chciałbym udostępnić niezwykle ważny spis wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1666, dotyczący drugiej kampanii przeciwko Jerzemu Lubomirskiemu, opracowany na podstawie dotychczas szerzej nieznanej księgi skarbowej, znajdującej się w Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas w Wilnie (LVIA), pod sygnaturą: Fondas Didžioji Aktai (DA) nr 4111. Księga ta jest formatu A4, oprawiona w półskórek koloru brązowego, bardzo zniszczony. W znajdującym się w Wilnie inwentarzu archiwalnym Iwana Sprogisa nie ma tej księgi wśród tych, których obecność jest wyraźnie zaznaczona, archiwista radziecki bowiem skreślił ją z inwentarza! Przez to wszyscy badacze historii wojskowości, którzy dotąd zawitali do Wilna — nie mieli z nią do czynienia. Jest to zaś niezwykle ważne źródło do historii wojskowości litewskiej lat 1663–1667, wnoszące bardzo wiele wiadomości dla tego jakże trudnego dla Litwy okresu.

Uwaga: datacja ćwierci na podstawie znajdującego się w rękopisie Biblioteki Kórnickiej nr 1303, na stronach 259–263 [z verte] spisu liczebności regimentu dragonii, rozliczonego zresztą również i w DA. 4111, Marcina Kryszpina Kirszensteina, płka JKM za ćwierci: 5–10 IX 1664 – 10 XII 1664, 6–10 IX 1665, 10 XII 1665 — w DA. 4111 jako pierwsza ćwierć koronna, 7–[10 VI 1666 – 10 IX 1665 — druga ćwierć koronna], 8–10 IX 1666 – 10 XII 1666, 9–10 XII 1666 – 10 III 1667. Regiment ten rozliczył hetman Michał Kazimierz Pac w Wilnie, na komisji.

**LVIA, Fond DA. nr 4111, passim, Ćwierć 7,
10 VI–10 IX 1666 [10 V–10 VIII 1666]**

**1. Wojsko litewskie, które poszło do Korony w ćwierci bitwy
pod Mątwanami — wg rachunków skarbowych; wielkość faktyczna
— wg listów przypowiednich w nawiasie kwadratowym []**

H u s a r i a :

- JKM, poruczeństwa Aleksandra Hilarego Połubińskiego, pisarza polnego lit. — 121 [200]
- Zmarłego Pawła Jana Sapiehy, hetmana wielkiego, wojewody wileńskiego, a teraz jego drugiego syna, Benedykta Pawła, stolnika lit., [porucznik Hrehory Kruniewicz, chorąży mozyrski po Władysławie Jerzym Chaleckim, strażniku lit.] — 116 [200]
- Michała Kazimierza Paca, hetmana polnego, wojewody smoleńskiego [po Wincenty Gosiewskim], porucznik Piotr Rudomina Dusiacki, starosta starodubowski — 96 [200]
- Tegoż, porucznik Bonifacy Teofil Pac, ciwun trocki [po Wincenty Gosiewskim] — 112 [200]
- Krzysztofa Paca, kanclerza lit., porucznik Konstanty Władysław Pac, chorąży nadworny lit. — 112 [120]
- Kazimierza Dowmont Siesickiego, kuchmistrza lit., porucznik Michał Dowmont Siesicki, jego syn — 95 [120]
- Krzysztofa Białozora, chorążego upickiego [po Jerzym Białozorze, biskupie wileńskim, porucznik Krzysztof Białozor; teraz Władysław? Białozor] — 84 [120]
- :736 [1160]

C h o r ą g w i e p e t y h o r s k i e :

- Michała Kazimierza Paca [po Gosiewskim], porucznik Jan Aleksander Ihnatowicz Łubiański, stolnik kowieński — 2 [200]
- Tegoż, porucznik Jerzy Hieronim Ukolski, miecznik brasławski — 144 [150]
- :236 [270]

R a j t a r i a :

- Lejbszkwadron rajtarski hetmana Paca pod Andrzejem Kazimierzem Olszerem, majorem JKM — 103 [120]
- Druga chorągiew tego lejbszkwadronu po p. Depermanie, rotmistrzu; p. [Stefan Ipatewicz] Moskiewicz, rotmistrz — 83 [80]
- Trzecia chorągiew, p. Wilhelm Elszner, rotmistrz JKM — 79 [100]
- Regiment Mikołaja Szkultyna [Schulte von Isnitz], obersztera JKM:
Kornet obersztera — 85 [100]
- Oberszterlejtnants Jana Minhausa, a po tym p. Ganskoffa — 67 [100]
- Fryderyka Meiera, majora JKM — 63 [100]
- Krzysztofa Meiera [rotmistrza] — 65 [100]

Ezajasza Jęczmińskiego, rotmistrza, a po nim p. Aleksander Buynowicz — 65 [100]

Wilhelma Libennacha, rotmistrza — 72 [100]

Szkwadron Jana Andrzeja Platara, starosty dyneburskiego, obersztera JKM:

Kornet No 1 — 71 [100]

Tegoż jmści kornet No 2 — 84 [100]

:837 [1100]

Chorągwie kozackie:

Zmarłego hetmana wielkiego Sapiehy, a teraz Benedykta Pawła Sapiehy, porucznik Władysław Anforowicz, cześnik smoleński po Jerzym Władysławie Kosile — 135 [150]

Krzysztofa Wołodkowicza, wojewody nowogródzkiego, porucznik Albrycht Kazimierz Wołodkowicz — 92 [120]

Mikołaja Władysława Judyckiego, kasztelana nowogródzkiego i generała artylerii lit., porucznik Piotr Kaczanowski — 120 [150]

Kancelerza Krzysztofa Paca, porucznik Stanisław Kozubski, stolnik rzeczycki — 113 [120]

Hieronima Kryszpina Kirszenszteina, podskarbiego wielkiego lit. [po Kazimierzu Żeromskim] — 100 [120]

Aleksandra Hilarego Połubińskiego, pisarza polnego lit., porucznik Aleksander Rajnold Połubiński — 119 [120]

Konstantego Władysława Paca, chorążego nadwornego lit. — 99 [120]

Albrychta Stanisława Ciechanowieckiego, oboźnego lit. — 105 [120]

Bonifacego Teofila Paca, ciwuna trockiego — 99 [120]

Jana Karola Dolskiego, krajczego lit. — 106 [120]

Michała Teodora Obuchowicza, podkomorzego nowogródzkiego — 106 [150]

Krzysztofa Białozora, chorążego upickiego — 84 [120]

:1276 [1530]

Tatarzy:

Michała Kazimierza Paca, rotmistrz Mustafa Baranowski — 143 [200]

Krzysztofa Vorbek-Lettowa, strażnika polnego lit., sędziego ziemskiego starodubowskiego — 117 [150]

Aleksandra Hilarego Połubińskiego, rotmistrz Szahun Murza — 119 [120]

Floriana Szlagra, rotmistrza JKM — 113 [200]

Samuela Juszyńskiego — 107 [150]

:599 [820]

Regimenty i szwadrony:

Regiment pieszy kasztelana wileńskiego, hetmana polnego WXL [oberszter Jakub Jaspers, podpułkownik Dawidson] — 582 [600]

Frejkompania dragonii Wiktoryna Konstantego Mleczki, sędziego ziemskiego żmudzkiego — do tegoż regimentu — 66 [120]

Frejkompania dragonii Wilhelma Tyzenhausa, starosty kupiskiego — jw. — 83 [120]

Regiment dragonii Aleksandra Hilarego Połubińskiego pod podpułkownikiem Maciejem Stantzelem, chorągwi 6 — 343; jedna chorągiew, 54 ludzi, nie poszła do Korony — 397 [520]

Regiment dragonii pułkownika Marcina Kryszpina Kirszenszteina, starosty orszańskiego pod podpułkownikiem Giorgio Caderatti, chorągwi 6 — 655 [660]

Regiment dragonii pułkownika Eberharda Kazimierza von Alten Bockuma, chorągwi 7 — nie płacono — [720]

Regiment dragonii pułkownika Jerzego Konopackiego, starosty wieliskiego [po Gosiewskim], chorągwi 6 — 442 [600]

Szwadron dragonii Jerzego Karola Hlebowicza, starosty żmudzkiego pod majorem Janem Neistadtem, chorągwi 3 — 238 [320]

Szwadron dragonii Kazimierza Dowmont Siesickiego, chorągwi 2 — 108 [240]

Szwadron dragonii Albrychta Ciechanowieckiego, chorągwi 3 — 160 [300]

Szwadron dragonii Jana Andrzeja Platera, chorągwi 2 — 147 [200]

:2242 [4410]

F r e j k o m p a n i e :

Michała Kazimierza Paca lejbkompania dragońska — 101 [200]

Aleksandra Naruszewicza, podkanclerzego lit. — 77 [120]

Piotra Rudominy, starosty starodubowskiego [po Gosiewskim] — 47 [200]

Krzysztofa Białozora — 76 [200]

:301 [720]

P i e c h o t a w ę g i e r s k a :

Michała Kazimierza Paca, rotmistrz Hieronim Iwanowski, wojski miński — 200 [200]

:200 [200]

R a z e m :

Husarii: 736 [1160]

Petyhorców: 236 [270]

Rajtarów: 837 [1100]

Kozaków: 1276 [1530]

Tatarów: 599 [820]

Piechoty niemieckiej: 2242 [4410]

Frejkompanii: 301 [720]

Piechoty węgierskiej: 200 [200]

W ogóle wg listów przypowiednich 10 210 ludzi.

Praktycznie 7593 ludzi bez regimentu Bockuma, któremu nie zapłacono za tę ćwierć. Wliczając ten regiment — ok. 8100 ludzi.

2. Na Litwie z regimentarzami Hrehorym Podbereskim i Krzysztofem Stetkiewiczem pozostały:

R o t y k o z a c k i e :

- Księcia wojewody wileńskiego [Michała Kazimierza Radziwiłła, porucznik Mikołaj Paszkowski] — 79 [150]
 Jerzego Karola Hlebowicza, starosty żmudzkiego, porucznik Jerzy Władysław Grabiński, podkomorzy wendeński; „odsądzono, że nie pospieszyli do obozu” — 58 [120]
 Tegoż, porucznik Jan Kazimierz Drozdowicz, stolnik wołkowyski — 89 [200]
 Hrehorego Kazimierza Podbereskiego, wojewody smoleńskiego, pułkownika generalnego i regimentarza wojsk JKM [porucznik Roman Hieronim Buczacki-Tworowski, podstoli orszański] — 112 [120]
 Władysława Wołłowicza, wojewody witebskiego, nowego hetmana polnego [po Gosiewskim i Piotrze Rudominie, teraz porucznik Jerzy Koziełł, podkomorzy brasławski] — 81 [200]
 Marcjana Aleksandra Ogińskiego, krajczego lit. [porucznik Jan Jerzy Ogiński] — 80 [150]
 Zygmunta Adama Słuszki, chorążego wielkiego lit. [porucznik Jerzy Władysław Michalkiewicz] — 108 [120]
 Tegoż [porucznik Rafał Kisarzewski] — 80 [150]
 Władysława Jerzego Chaleckiego, strażnika lit. [porucznik Władysław Nowicki] — 110 [120]
 Krzysztofa Stetkiewicza, podkomorzego orszańskiego, regimentarza [porucznik Jan Kozarzycki] — 106 [200]
 Marcjana Bogusława Rymkiewicza-Polskiego, ciwuna birżyniańskiego [porucznik Piotr Czarnomski] — 103 [120]
 Samuela Chrzastowskiego, rotmistrza po Jerzym Karolu Kroszyńskim, podkomorzym brasławskim — 102 [120]
 Włodzimierza Dadziboga Kamińskiego, chorążego mścislawskiego [porucznik Eliaż Kamiński] — 76 [120]
 Stanisława Jana Lipnickiego, starosty sejweńskiego [porucznik Władysław Wołk] — 44 [200]
 Stanisława Kazimierza Bobrownickiego, sędziego ziemskiego brzeskiego [porucznik Andrzej Górski] — 102 [150]
 Samuela Oskirki, sędziego ziemskiego mozyrskiego [porucznik Marcin Pomorski] — 86 [180]
 Aleksandra Judyckiego, starosty jaszwojskiego — 77 [200]
 Dionizego Muraszki pułkownika JKM [porucznik Władysław Szymkiewicz] — 102 [120]

:1595 [2740]

T a t a r z y :

- Władysława Wołłowicza, wojewody witebskiego i hetmana polnego, rotmistrz Bohdan Ułan Korycki — 97 [150]

Jachima Murzy — 95 [100]
 Dawida Baranowskiego — 76 [150]
 Romana Sienkiewicza — 85 [100]
 Mustafy Baranowskiego — 49 [130]
 Czymbaja Ułana Głuchego — 64 [150]
 Tausza Assanowicza — 64 [130]
 Chazbieja Kulbickiego — 74 [120]
 Assana Lehuszewicza — 93 [150]

:697 [1180]

Regimenty i szwadrony:

Regiment dragonii Mikołaja Władysława Judyckiego, kasztelana nowogródzkiego, kawalera maltańskiego, pod podpułkownikiem Janem Krügerem, chorągwi 6 — 408 [680]
 Regiment dragonii kanclerza Paca pod podpułkownikiem Karolem Marsonem, chorągwi 9 — 676 [920]
 Regiment pieszy Bogusława Radziwiłła, koniuszego lit., pod podpułkownikiem Wilhelmem Patersonem na Słucku, chorągwi 6 — 450 [600]
 Regiment dragonii Macieja Korwina Gosiewskiego, generała majora JKM pod podpułkownikiem Janem Lemkinem, chorągwi 6 — 410 [600]
 Regiment piechoty Jakuba de Mailly-Lascaris, generała majora JKM, chorągwi 6 — 500 [600]
 Regiment dragonii i piechoty Wilhelma Klatta, pułkownika JKM, pod podpułkownikiem Kraszporem, chorągwi 6 — 392 [720]
 Szwadron dragonii Hrehorego Podbereskiego, kuchmistrza lit., chorągwi 2 — 129 [270]
 Szwadron dragonii Marcjana Ogińskiego, krajczego lit., chorągwi 5 — 225 [520]
 Szwadron dragonii zmarłego Krzysztofa Sapiehy, krajczego lit., chorągwi 2 — 73 [220]
 Szwadron dragonii Stanisława Massalskiego, podkomorzego grodzieńskiego, pułkownika JKM, chorągwi 4 — 330 [400]
 Szwadron piechoty Grzegorza Jerzego Barsotego, pułkownika JKM, chorągwi 4 — 302 [400]
 Benedykta Sapiehy, stolnika lit., po Aleksandrze Ilchinie, podpułkowniku JKM, chorągwi 2 [1 dragonii i 1 piesza] — 100 [240]
 Derengowskiego [majora JKM] po Hughu O'Kellym, pułkowniku JKM, chorągwi 2 [piesze] — 70 [200]
 :4065 [6370]

Frej kompanie:

Chorągiew dragonii Teofila Dunin-Rajeckiego, marszałka lidzkiego — 63 [100]
 Dwie chorągwie dragonii Stanisława Jana Lipnickiego, starosty sejwejskiego — 135 [200]
 Chorągiew dragonii Krzysztofa Eperiaszego, podstolego kowieńskiego — 81 [120]
 :279 [420]

Piechota węgierska:

Chorągiew jaśnie wielmożnego jm. pana Hlebowicza, starosty żmudzkiego, rotmistrz jm. pan [Bolesław] Działkowski — osób 100 [100]

:100 [100]

Razem :

Kozaków: 1595 [2740]

Tatarów: 697 [1180]

Piechoty niemieckiej: 4065 [6370]

Frejkompanii: 279 [420]

Piechoty węgierskiej: 100 [100]

Razem wg listów przypowiednich 10 810.

Praktycznie 6736.

Razem w tej ćwierci:

Husarii: 736 [1160]

Petyhorców: 236 [270]

Rajtarów: 837 [1100]

Kozaków: 2871 [4270]

Tatarów: 1296 [2000]

Piechoty niemieckiej: 6307 [10 780] — w nią wliczona jest i dragonia

Frejkompanii: 580 [1140]

Piechoty węgierskiej: 300 [300]

W ogóle wg listów przypowiednich 21 020 ludzi.

Praktycznie 13 163 ludzi bez regimentu Bockuma, któremu nie zapłacono za tę ćwierć. Wliczając ten regiment — ok. 13 800 ludzi.

Rafał Jankowski

ARCHIWUM RADZIWIŁŁÓW Z NIEŚWIEŻA OD 1838 R. DO XX W.*

Zarys dziejów Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu do 1838 r.

Zasób Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu wyjątkowo sięga XV w., liczniejsze akta pochodzą z XVI w., główny jednak zrząd tego archiwum tworzą akta siedemnasto- i osiemnastowieczne. Ciągłe działy rodzinne stały się przyczyną małej stabilności zasobu archiwum. Dzielono je, przenoszono do nowych ośrodków. W XVI w. każda z linii radziwiłłowskich posiadała już własne archiwum, z czasem prawdopodobnie całą sieć archiwów. Miały one skomplikowane dzieje, analogiczne do losów rodu. Były dzielone pomiędzy członków rodu przy podziale dóbr, wyłączano z nich akta dóbr sprzedawanych. Jednocześnie napływały do nich akta innych rodzin przy okazji związków małżeńskich, dziedziczenia czy zakupu nowych dóbr. W ten sposób trafiły fragmenty archiwów takich rodzin, jak: Bielińscy, Daniłowiczowie, Flemmingowie, Kiszukowie, Drucy-Lubecy, Ilinicze, Niezabitowscy, Ogińscy, Pacowie, Połubińscy, Przebendowscy, Sanguszkowie, Sapiehowie, Sobiescy, Szydłowieccy, Woronieccy, Wittgensteinowie, Zamoyscy, Zawiszowie, Żółkiewscy, by wymienić najważniejsze.

Dzieje każdej z linii rodu Radziwiłłów miały wpływ na losy ich archiwów. Linia na Muśnikach i Goniądzu wygasła już w połowie XVI w., a jej dobra przeszły w obce ręce. Część jej archiwum trafiła jednak wraz z dobrami (Kiejdany i in.) wniesionymi jako posąg w posiadanie linii birżańskiej. Żywoć jej trwał dłużej, bo do schyłku XVII w. Spadkobierczynią ogromnego majątku tej linii stała się Ludwika Karolina Radziwiłłówna (1667–1695), księżna neuburska. Po jej śmierci

* Kontynuacja artykułu *Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu od XV w. do 1838 r.* (dalej: *Burzliwe...*) [w:] *Miscellanea historico-archivistica* (dalej: *Miscellanea...*), t. 11, Warszawa 2000, s. 35–68. Tamże podstawowa literatura na s. 35. Nazwa: Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu jest potoczna i taka najczęściej występuje w niniejszym tekście. Na początku XIX w. funkcjonowała: „Archiwum Główne J.O.X. Radziwiłłów”, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), tzw. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział (dalej: AR Dz.) XXVII, nr 57, s. 1; *ibid.*, nr 95–98 i 111, często występuje. Nazwę do literatury wprowadził, R. Jankowski, *Archiwiści i instrukcje archiwalne napisane dla nich w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu*, „Archiwista Polski”, r. 5, 2000, nr 2 (18), s. 34; *idem*, *Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r.*, „Archiwista Polski”, r. 5, 2000, nr 3 (19), s. 43; zob. też, przyp. 150.

trwały przez kilkadziesiąt lat walki, spory i negocjacje o prawa do tych włości, nazwanych „dobrami neuburskimi”. Zakończyły się ostatecznie wykupem dóbr przez Radziwiłłów nieświeskich w 1733 r., od spadkobierców Ludwika Karoliny na rzecz Hieronima Floriana Radziwiłła (1715–1760), podczaszego i chorążego litewskiego, ale dopiero w 1751 r. nastąpiła ostateczna ratyfikacja układu. Wraz z posiadłościami trafiło do nich również archiwum linii birżańskiej.

Linia na Nieświeżu i Ołyce uzyskała duże znaczenie polityczne za czasów Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” (1515–1565), marszałka i kanclerza wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego. Jego trzech synowie założyli w 1586 r. ordynacje rodowe, czyli dobra objęte zakazem sprzedaży i dziedziczone wyłącznie przez męskich przedstawicieli rodu. Ordynacje te okazały się bardzo trwałe, ponieważ istniały do końca II Rzeczypospolitej. Założenie ich dało początek trzem nowym liniom radziwiłłowskim. Od Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” (1549–1616), marszałka nadwornego, wojewody trockiego i wileńskiego, najstarszego syna Mikołaja „Czarnego”, wywodziła się linia nieświeska; od Albrychta (1558–1592), marszałka nadwornego — linia ołycka, a od Stanisława (1559–1599), marszałka wielkiego litewskiego i starosty żmudzkiego — linia klecka. Już w 1656 r. zmarł bezpotomnie ostatni przedstawiciel linii ołyckiej, Albrycht Stanisław Radziwiłł (1593–1656), kanclerz wielki litewski. Po jego śmierci ordynaci na Ołyce mieszkali głównie w Nieświeżu. Właściciele zamku bywali w Ołyce stosunkowo rzadko i tylko okazjonalnie. W 1690 r. wygasła również linia klecka, wraz ze śmiercią ostatniego jej przedstawiciela, Stanisława Kazimierza Radziwiłła (1648–1690), stolnika i marszałka wielkiego litewskiego. Dziedzictwo obu wygasłych linii przejęli wówczas wnukowie Mikołaja Krzysztofa „Sierotki”. Michał Kazimierz (1625–1680), wojewoda wileński, podkanclerzy i hetman polny litewski, ordynat nieświeski, został wtedy ordynatem ołyckim. Odtąd, do wygaśnięcia w 1813 r. linii nieświeskiej, każdorazowy ordynat nieświeski był zarazem ołyckim. Młodszy brat Michała Kazimierza, Dominik Mikołaj (1653–1697), kanclerz wielki litewski, został ordynatem kleckim i zapoczątkował linię młodszą klecką, jedyną istniejącą do dzisiaj. Linia nieświeska przejęła wtedy zapewne także przynajmniej część archiwów ołyckich i kleckich, co jest tym bardziej prawdopodobnie, że Nieśwież wraz z okrzepnięciem rodu i wzrostem jego pozycji zarówno majątkowej, jak i politycznej, pełnił od czasów Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” rolę centralnego ośrodka rodu. Tam też koncentrowało się życie rodzinne, stamtąd zarządzano dobrami, tam płynęła korespondencja i odkładane były akta gospodarcze. Akta z tego archiwum były wykorzystywane w działalności politycznej, gospodarczej i kulturalnej Radziwiłłów. Skutkiem tego, archiwum nieświeskie nabrało też wyjątkowej, centralnej roli dla całego rodu Radziwiłłów, a w skarbcu przechowywano najcenniejsze rodowe pamiątki. Tu znalazły się najstarsze dokumenty rodowe z połowy XV w. Do twierdzy nieświeskiej ściągano w czasie zagrożenia archiwalia i skarby rodu Radziwiłłów.

Za czasów Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” (1734–1790) archiwum kilkakrotnie przewożono z miejsca na miejsce. W latach 1764–1768 było składowane w Żółkwi, Preszowie, Pradze i Dreźnie. Ponownie zostało wywiezione za granice Rzeczypospolitej w 1769 r. W 1772 i 1792 r. Nieśwież grabiły wojska rosyjskie. W latach klęski Rzeczypospolitej, kampanii napoleońskiej, przewożono archiwum z miejsca na miejsce (na przełomie XVIII i XIX w. było w Krakowie,

Warszawie i Nieborowie), kolejna grabież Nieświeża na przełomie 1812 i 1813 r. przez wojska rosyjskie, brak w tym okresie fachowej opieki, spowodowało, że archiwum znajdowało się w opłakanym stanie.

W okresie działalności Komisji i Prokuraturii Poradziwiłłowskiej Masy archiwum zostało przewiezione do Wilna, do dyspozycji przewodniczącego Komisji Mikołaja Malinowskiego (1799–1865), i tam pozostało przez dłuższy czas, co połączone było ze znacznym przemieszczeniem, a nawet ubytkami w zasobie. Wtedy niektóre cenne archiwalia przeszły do innych zbiorów (Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki PAN w Krakowie; Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu; Biblioteki PAN w Kórniku; Biblioteki Uniwersytetu w Łodzi; Biblioteki Narodowej, Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, Muzeum Narodowego, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i przed wojną, też do Biblioteki Ordynacji Kasińskich w Warszawie. Z archiwów i bibliotek zagranicznych materiał aktowy z tegoż archiwum przechowują obecnie też: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Muzeum Narodowe Litwy, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Biblioteka Narodowa im. M. Mażwydas, Biblioteka Seminarium Diecezji Wileńskiej, Biblioteka Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie, Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy w Kijowie i Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie).

Prace inwentaryzacyjne archiwistów: Romualda Symonowicza i Michała Szyszko Bohusza

Kłęska rozbiorów Rzeczypospolitej, kampania napoleońska, przewożenie archiwum z miejsca na miejsce, brak w tym okresie fachowej opieki, spowodowały, że Archiwum Radziwiłłów było w opłakanym stanie: „wielką część najciekawszych dokumentów porozciągano w różnych czasach, a skorośmy zabrali resztę, znajdowała się ona w największym zamieszaniu”. „Trzeba było długiego lat szeregu (ponad 30) i pracy umiejętnej, aby archiwum przyprowadzić do porządku”¹. Z tego stanu archiwum doprowadzili do wzorowego stanu uporządkowania kolejno Romuald Symonowicz² i Michał Szyszko Bohusz (1811–1877)³.

Po zakończeniu czynności przez „komisję masy radziwiłłowskiej”, po objęciu ordynacji nieświeskiej przez Wilhelma Radziwiłła (1791–1870), gen. pruskiego i XIII ordynata nieświeskiego, archiwum wróciło do zamku nieświeskiego z Wilna. Wilhelm powierzył uporządkowanie go Romualdowi Symonowiczowi⁴, który rozpoczął przyjmowanie akt ze wszystkich oddziałów prokuraturii i masy radziwiłłowskiej, oraz pakowanie całego archiwum przed wysłaniem do Nieświeża. „Było tedy obowiązkiem Włelmożnego Romualda Symonowicza] przyjąć sięgę rewersową⁵, dopominać się o zwrot aktów do archiwum, lub przynajmniej o informację, gdzie

¹ Cyt. za: E. Barwiński, *Archiwum ks. Radziwiłłów w Nieświeżu. Rys jego historii i sprawozdanie z poszukiwań*, „Archiwum Komisji Historycznej PAU”, t. 11, 1909, s. 4.

² Archiwista od 29 VII 1838 r. do co najmniej 30 VII 1871 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 36–37.

³ Przybył do Nieświeża 1 IX, zaczął pracę w archiwum 5 IX 1860 r.; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 111, s. 12, pracował do 1873 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 37.

⁴ Związany z archiwum od 1834 r. jako pomocnik wraz z Dubiskim i Dmochowskim; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 96, s. 11.

⁵ Ibid., nr 95.

te akta z archiwum za rewersem wzięte znajdują się”⁶. Pracował bez żadnej pomocy. Nie miał on czasu ani możliwości nie tylko utrzymać porządku, w jakim archiwum znajdowało się dotąd, ale nawet uchronić je od przemieszania. W takim stanie Archiwum Radziwiłłów od sierpnia 1838 r. było przewożone do Nieświeża⁷.

Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu znajdowało się w dwóch pomieszczeniach magazynowych między pokojami archiwisty a gabinetem (pracownią naukową), który znajdował się między biblioteką a archiwum. Mieściło się ono nad bramą wjazdową do zamku nieświeskiego, z oknami wychodzącymi na dziedziniec⁸.

Inwentarz zamku z Nieświeża z 8 III 1830 r. tak opisuje pomieszczenia archiwalne: „Z biblioteki wprost drzwi ordynaryjne podwójne na zawiasach i krukach z rękojeścią i klamką do gabinetu nad bramą będącego sklepionego, w którym podłoga taflowa w części małej nadpsuta. Okien od sufitu aż do dołu było trzy, teraz tylko u góry na zawiasach i krukach z zasuwkami, od dołu tarcicami zabite, nad środkowym jedno półcyrkulowe, a w tych szyb arkuszowych wybitych dwie. Z gabinetu wprost drzwi ordynaryjne podwójne na zawiasach i krukach z klamką na słosak zapadającą, z rękojeścią i zas[z]czepką na proboj do archiwum sklepionego, w którym podłoga taflowa w małej części nadpsuta, a gdzie szafy stały, tarcicami wymoszczono. Okien na dziedziniec cztery, wszystkie u góry i dołu na zawiasach i krukach otwierające się z zakrętkami żelaznymi, a w tych wybitych szyb arkuszowych nie staje dziesięć, zawias trzy i kruczka jednego. Tamże dwa piece z kafel szarych przez lazaret będący postawiono bez wiuszek i drzwiczek. Skąd powracając przez gabinet w prawo drzwi podwójne dębowe, blachą żelazną powleczone na trzech parach zawiasach i krukach otwierających się z zamkiem wewnętrznym bez klucza z zasuwką od gabinetu i zas[z]czepką na proboj od sieni. Sień sklepiona cegłą — w sieniach w prawo i lewo drzwi ordynaryjnych na zawiasach i krukach popsutych nawał dwoje, i przy jednych zasuwka żelazna, a wprost drzwi pojedyncze ordynaryjne o trzech parach zawias i krukach z klamką na słosak i zas[z]czepką na proboj do archiwum ciepłego, przy tychże wewnątrz drugie drzwi pojedyncze futrowane blachą żelazną na trzech parach zawias z krukami otwierające się z łańcuchem o trzech ogniach i rękojeścią żelazną, w którym sklepienie z cegieł, podłoga tarciczna dobra, okien podwójnie otwierających się na zawiasach i krukach cztery, w tych szyby szkła arkuszowe niektóre spajane kitem, w tychże kraty żelazne i do okien wewnątrz po cztery kruki żelazne, a w oknach do zamykania po dwie zastawki, z tego wprost do drugiej stancji drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach i krukach z rękojeścią, klamka na słosak zapadająca i zas[z]czepką na proboj — w którym podłoga tarciczna, sklepienie ceglane, okien dwa podobnych pierwszej stancji, z kratami żelaznymi i krukami do okiennic. Piec fizyczny z kafel różnych dwa pokoje ogrzewający bez drzwiczek i wiuszek. Tamże piec krzyżowy z cegieł”⁹.

⁶ Ibid., s. 11 i n.

⁷ Ibid., nr 96, s. 11; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej*, Warszawa 1969 (mps), AGAD, AR Dz. XXVII, nr 143, s. 36; E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 4–5.

⁸ „Archiwum zajmuje kilka sal nad główną bramą położonych”, W. Syrokomla [L. Konratowicz], *Wędrowki po moich niegdyś okolicach*, Wilno 1853, s. 84.

⁹ AGAD, AR Dz. XXV, nr 2699/4, s. 8–9.

Stan uporządkowania materiałów nie był tak tragiczny, jak to opisuje Bolesław Taurogiński (1904–1974) za Eugeniuszem Barwińskim (1874–1947). Ówczesny pracownik archiwum Władysław Syrokomla (1823–1862), znany poeta (właściwie Ludwik Kondratowicz), tak pisał kilka lat później (1853): „Papiery ekonomiczne utrzymane są w porządku, ale zbiór listów jeszcze nie uporządkowany”¹⁰.

Część Archiwum Radziwiłłów bezpośrednio z Wilna zabrali ok. 1840 r. Wittgensteinowie do archiwum w Werkach pod Wilnem, do byłego pałacu biskupów wileńskich¹¹, jako potrzebne do administracji dóbr, gdzie leżały w nieładzie¹². Poza tym część akt dowieziono tam najprawdopodobniej po 1854 r., kiedy Wittgensteinowie wycofali się z zarządzania dobrami ordynacji nieświeskiej¹³. Potwierdza to znalezienie w 1897 r. przez Czesława Jankowskiego w archiwum w Werkach, majątku spadkobierczyni Wittgensteinów ks. Marii Hohenlohe-Schillingsfürst z domu Sayn-Wittgenstein (1829–1897), pliku oryginalnych listów Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” (1734–1790)¹⁴.

Wittgensteinowie byli też właścicielami cennego archiwum kalwińskiego. Archiwum to razem z aktami ogólnymi dotyczącymi księstwa słuckiego i kopylskiego w liczbie ok. 48 pudeł do 1845 r. znajdowało się w Słucku i było własnością Ludwika Wittgensteina, męża Stefanii Radziwiłłówny (1809–1832)¹⁵. Tu też prawdopodobnie ulokowali Wittgensteinowie po 1854 r. część akt po wycofaniu się z zarządu ordynacją nieświeską¹⁶.

W związku z podziałem dóbr między ordynację nieświeską i ołycką a Stefanię z Radziwiłłów Wittgensteinową, musiał nastąpić podział zasobu archiwum nieświeskiego na część ordynacką i wittgensteinowską. Pracę tę, jak wspomniano, Wilhelm Radziwiłł powierzył Romualdowi Symonowiczowi, który w 1848 r. wraz z pomocnikami¹⁷ zabrał się do podzielenia archiwum nieświeskiego na część

¹⁰ W. Syrokomla [L. Kondratowicz], *Wędrowki...*, s. 84.

¹¹ F. Radziszewski, *Wiadomości historyczno-statystyczne o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych, jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: Królestwie Polskim, Galicji, Wielkim Księstwie Poznańskim i zachodnich guberniach państwa rosyjskiego*, Kraków 1875, s. 107; T. Zielińska, *Dziewiętnastowieczny epilog sprawy dóbr neuburskich, niegdyś fortuny Radziwiłłów birżańskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 5, 1999, s. 93. Zob. „Instrukcja dla wydziału archiwum, podpisano: Werki 20 Novembra 1839 r. L.X. Wittgenstein”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 113; wyd. R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 40.

¹² K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, Warszawa-Kraków 1928, s. 309; T. Zielińska, *Dziewiętnastowieczna...*, s. 95.

¹³ *Ibid.*, s. 95.

¹⁴ *Korespondencja Karola St. Radziwiłła*, wyd. Cz. Jankowski, Kraków 1898, s. 2–3. Eugeniusz Barwiński nie jest przekonany, że ta część pochodzi z tego okresu. Sugeruje, że może pochodzić z lat 1814–1836 lub z wysyłki z 1867 r., zob. przyp. nr 18; E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 5.

¹⁵ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 10; por. *Archieograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-zapadnoj Rusi...*, t. 7, Wilno 1870, s. VI (informacja, że jest inwentarz do 21 tek zawierających 1230 jednostek inwentarzowych w języku ruskim — drugi egzemplarz tegoż w Nieświeżu).

¹⁶ T. Zielińska, *Dziewiętnastowieczny...*, s. 95.

¹⁷ „Od zaczęcia rejestracji w Archiwum byli przy tej czynności pomocnicy i po kolei wydalali się: Stankiewicz, Maliszewski, Ihnatowicz, Ramił, Buchowiecki, Bielski, Korzon, Wróblewski, Antonowicz, Snarski (przybył w sierpniu 1861 r.), Hanczarewicz”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 111, s. 12; zob. też, R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 37.

ordynacką, która zawierała akta historyczne i administracyjno-prawne i część wittgensteinowską, która zawierała akta gospodarczo-majątkowe. Ta olbrzymia praca została ukończona w 1867 r.¹⁸

Książęta Wittgenstein i ordynaci nieświescy, na konwencji 9 V 1848 r. w Berlinie, postanowili w sprawie archiwum: „że wszelkie historyczne rękopisy i ściągające do dóbr ordynacji dokumenta, oraz wspólne dokumenta pozostaną w archiwum nieświeskim. Jednocześnie JO Xiążę Jmć Wittgenstein ma wolności zalecenia archiwistom nieświeskim sporządzić dla siebie wieczytelne kopie, a w przypadku jeśliby ze sprawy jakiej sądowej okazała się potrzeba, okazania przed sądem samego dokumentu w oryginale JOO Xiążęta Radziwiłłowie nie będą się przeciwieć bynajmniej takiemu żądaniu”. Dla wypełnienia tej konwencji najpierw proponowano wyznaczyć jednego archiwistę z ramienia ordynacji, a drugiego z ramienia Wittgensteinów, którzy pod kierunkiem Symonowicza mieli rozdzielać akta, wykonać inwentarze zasobu tegoż archiwum i rozdzielić „katalogi” (inwentarze) stosownie do konwencji. Z części historycznej Wittgensteinom chodziło tylko „o rejestra rzeczy ważniejszych, mniej ważne, których użycia przewidzieć niepodobna, mogłyby przyjść przy katalogach i [w]skazówkach ogólnych. Podobnie i co do kopii”. Z uwagi na pośpiech Symonowicz pracował nad sporządzaniem inwentarzy i kopii dokumentów z dwoma manualistami ordynackimi¹⁹. Był zobowiązany do składania corocznych „wiadomości o stanie archiwum nieświeskiego”, w których informował swoich mocodawców o stanie prac²⁰.

„Wezwany w r. 1854 do rozdziału archiwum, P[an Romuald] Symonowicz proponował: «tę część archiwum, która jest bezsprzeczną własnością Xięcia Wittgenstein i żadnego związania z ordynacją nie ma, wydzielić z archiwum nieświeskiego i natychmiast zająć się spisywaniem sumariusza tej części szczegółowego i dokładnego przynajmniej co do ważniejszych papierów. Tak sporządzonego sumariusza spisać w dwóch egzemplarzach. Podobnym sposobem zrejestrować archiwum do ordynacji należące. Tak załatwiony rozdział miałby tę dogodność, że każda ze stron, wiedząc, co na własną część przyjęła, miałaby wiadomość, co się znajduje w archiwum drugiej strony. Nadto w takim porządku nie byłoby potrzeby kopiowania wielu dokumentów, które dla obu stron mogą być potrzebne, bo każda strona mogłaby zażądać w konieczności tego, co z sumariusza uzna dla się przydatnego w danym razie, albo w czasie późniejszym zadysponować kopiowaniem»²¹. Wydaje się, że od tego czasu prace inwentaryzacyjne postępowały według tej propozycji.

W pierwszej kolejności sporządzono inwentarz części drugiej: wittgensteinowskiej, o której mamy bardzo mało wiadomości, poza tymi, które podała Wileńska Komisja Archeograficzna. Wiadomo stąd, że w 1867 r. inwentarze obejmowały 5 wielkich tomów folio i 8 małych rejestrów, i że wszystkie papiery (nie wiadomo, czy były to dokumenty, korespondencja, czy też akta administracyjne) uporządkowano w układzie wg rodzin. Pięciotomowy inwentarz sporządzony przez Symo-

¹⁸ *Archieograficzeskij...*, s. VI; E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 4–5; Bolesław Taurogiński podaje, że w 1860 r., B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 36.

¹⁹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 98, s. 66–68.

²⁰ *Ibid.*, nr 114, wszędzie.

²¹ „Relacja o archiwum w Nieświeżu” (kopia), L. Rodziewicz do [R. Symonowicza], 6 XI 1857 r.; *ibid.*, AR Dz. V, nr 13150.

nowicza obejmował 8359 spraw w układzie alfabetycznym, do których odnosiło się ogółem ponad 334 tys. zarejestrowanych dokumentów (w t. 1 było 1680 spraw, w t. 2 1251, w t. 3 1522, w t. 4 1177, a w t. 5 1249 rodzin, do każdej sprawy rodzinnej od 7 do 80 dokumentów, co w sumie daje ogółem ok. 334 360 sztuk)²².

Część ta wg Bolesława Taurogińskiego zawierała następujące akta:

- a. Akta do interesów załatwianych w byłej prokuraturii i komisji zawierające 181 tek.
- b. Akta dotyczące dóbr przeszłych do Ludwika Wittgensteina, tek 100. W dziale tym znajdowało się dużo dokumentów historycznych, pergaminowych dotyczących ks. Jarosławowiczów i Olelkowiczów ks. Słuckich. Dokumenty uporządkowano w porządku alfabetycznym, wg nazwy dóbr.
- c. Inwentarze ekonomiczne, ułożone w porządku alfabetycznym, dwie duże szafy.
- d. Dokumenty odnoszące się dóbr tzw. białoruskich, tek 33. Akta dotyczyły m.in. Newla i Siebieża.
- e. Akta ogólne dotyczące księstwa kopylskiego i słuckiego, ks. Jarosławowiczów i ks. Olelkowiczów, tek 41. Akta uporządkowano alfabetycznie, wg nazw dóbr. Były to akta dotyczące samych dóbr oraz dotyczące procesów prowadzonych z Chodkiewiczami, Sapiehami i Paciejami.
- f. Akta tak zwane galicyjskie, które zajmowały „całą sień przed archiwum”. Dotyczyły pobytu Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” za granicą, wprowadzenia do Galicji nowego prawa austriackiego, akta procesowe Teresy Karoliny z Rzewuskich Radziwiłłowej (ur. 1742), żony „Panie Kochanku” i dóbr po Wiśniowieckich, Sobieskich i Marii Karoliny z Sobieskich (1697–1740), księżnej de Bouillon.
- g. Akta dotyczące interesów ukończonych przed nastaniem komisji „masy radziwiłłowskiej”, tek 85. Dotyczyły one interesów i spraw majątkowych od czasów Karola Stanisława „Panie Kochanku” i Dominika Hieronima Radziwiłła (1786–1813), aż do nastania opieki nad fortuną Stefani Radziwiłłówny²³.

Dużą część Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu w 1867 r. pakował Symonowicz z pomocnikami w czasie pobytu Wileńskiej Komisji Archeograficznej i miał odesłać, jak przypuszczali liczni, do Słucka²⁴. Przekazywanie archiwaliów i inwentarzy Wittgensteinom przez ich pełnomocnika Karola Brzostowskiego, administratora okręgowego, trwało jeszcze w 1871 r.²⁵, choć już 11 VIII 1870 r. w Berlinie Antoni

²² *Archieograficzeskij...*, s. VI; pozostali podają błędnie 6 tomów: E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 5; E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa-Kraków 1927, s. 8; F. Radziszewski, *Wiadomości...*, s. 53 i B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 36.

²³ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 36–37. Autor przytacza wykaz Bolesława Tuhan-Taurogińskiego, gdyż zwięźle charakteryzuje zawartość tej części. Bardziej szczegółowy opis części wittgensteinowskiej przerasta ramy tego artykułu, zob. AGAD, AR Dz. XXVII, nr 114, s. 41–42.

²⁴ *Archieograficzeskij...*, s. VI–VII; E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 5; F. Radziszewski, *Wiadomości...*, s. 53.

²⁵ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 86, s. 177–178 i 183; nr 87, s. 1399 i 1403 (zob. kserokopia tegoż inwentarza, *ibid.*, Pracownia Naukowa); *ibid.*, Oddział III, Inwentarz działu AR Dz. XIV (tytuł historyczny, t. 1, s. 1: „Dokumenty służące do interesów załatwianych drogą ugody w byłej Prokuraturii lub przez procesa w b. Komisji”), t. 1, s. 1683, t. 2, s. 1266, t. 3, s. 1522, t. 4, s. 1177: „Akta w niniejszym rejestrze poszczególnione należące do archiwum Jaśnie

Wilhelm Radziwiłł (1833–1904) wyznaczył Romualda Symonowicza i Michała Szyzsko Bohusza do przekazania owych Piotrowi Wittgensteinowi (zm. 1887)²⁶. Jeśli zostały odesłane, jak twierdzi Edward Chwalewik (1873–1956), archiwalia wróciły do Nieświeża w 1891 r. wraz ze zbrojownią po sprzedaży dóbr wittgensteinowskich²⁷. Sugestia ta jest raczej mało prawdopodobna, gdyż były jeszcze w 1897 r.²⁸ Raczej należy mniemać, że część archiwum wittgensteinowskiego powróciło jednak do Nieświeża dzięki staraniom archiwisty poznańskiego Józefa Paczkowskiego (1861–1933), który działał w 1900 r. jako likwidator masy spadkowej po ks. Piotrze Wittgensteinie. Paczkowski zajął się archiwami w Werkach i Słucku, wydzielił z nich materiał nadal potrzebny ks. Hohenlohe-Schillingsfürst, spadkobiercom tychże i wyekspediował je do ich bawarskiej rezydencji. (Obecnie wyodrębnione z archiwum ks. Hohenlohe-Schillingsfürst i umieszczone w Bundesarchiv w Kolencji „Akta rosyjskie i polskie”. Zostały one wydzielone przez archiwistę ks. Hohenlohe-Schillingsfürst Wolfganga A. Mommsena, uporządkowane i zinwentaryzowane)²⁹. Materiał dla nich nieprzydatny, ale mający wartość historyczną miał odesłać do Nieświeża, materiał bezwartościowy zaś wybrakować. Według relacji Paczkowskiego w Werkach dokonano się już przed jego przybyciem częściowe zniszczenie archiwum, pozostawionego w okresie likwidacji tamtejszej administracji bez opieki, wykorzystywanego jako papier do różnych celów. Z archiwum w Słucku przywieziono wówczas m.in. materiały dawnych dóbr neuburskich, olbrzymi zbiór korespondencji, a ponadto część archiwum Wittgensteinów z Werek³⁰.

W tym okresie (po 1859 r.) przybyło do Nieświeża Archiwum Krzyckie. Znany jest „Spis dyplomatów znajdujących się w archiwum krzyckiem”, a materiał aktowy z tegoż znajduje się głównie w działach korespondencji archiwum nieświeskiego. Majętność Krzyczko Małe zakupił hr. Michał Rzyszczewski, kapitan sztabu generalnego wojsk włoskich od hr. Zygmunta Grudzińskiego i stał się zarazem prawdopodobnie właścicielem archiwum krzyckiego. Od 1875 r. jego żona Eufemia z Radziwiłłów (1850–1877), córka Wilhelma Radziwiłła, w tymże roku dokupiła do swoich dóbr Krzycko Wielkie od Michała Chłapowskiego. Po niej te dobra, od 1878 r., dziedziczyły dzieci. W 1908 r. jedynym właścicielem Krzycka Małego był hr. Antoni Rzyszczewski. Małżonkowie, prawdopodobnie przynajmniej część swego archiwum przekazali do Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu³¹.

Oświeconego Książęcia Wittgensteina, upoważnionemu do przyjęcia onych [Wielmożnemu Karolowi] Brzostowskiemu wydałem z Archiwum Ordynacji Nieświeskiej, roku 1871 lipca 30 dnia, Romuald Symonowicz — archiwista”; *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 101, s. 58 i 64–65; T. Zielińska, *Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy*, „Archeion”, t. 66, 1978, s. 118; eadem, *Dziewiętnastowieczny...*, s. 95.

²⁶ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 101, s. 46.

²⁷ E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 8.

²⁸ Zob. przyp. 14.

²⁹ T. Zielińska, *Dziewiętnastowieczny...*, s. 87.

³⁰ J. Kaczmarczyk, *Józef Paczkowski (1861–1933)*, „Archeion”, t. 7, 1934, s. 16; T. Zielińska, *Archiwa Radziwiłłów...*, s. 119; eadem, *Dziewiętnastowieczny...*, s. 95–96. W biografii Józefa Paczkowskiego brak tych informacji, Z. Grot, h. *Paczkowski Józef, pseud. Józef Winnicki (1861–1933)* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 24, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 780–782.

³¹ M. St[udnicki], h. *Krzycko* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: *Słownik*), red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa 1883, s. 792; Redakcja, h. *Krzycko*, *ibid.*, t. 15, cz. 2, Warszawa 1902, s. 181; *Majątki Wielkopolskie*, t. 4:

Należy zwrócić uwagę na to, że nie tylko zwracano archiwalia Wittgensteinom. Przez wiele lat wydawano archiwalia i pomniejszym nabywcom dóbr radziwiłłowskich³². Znany jest „Rejestr papierów posługujących do dziedzictwa majątności Walił z miasteczkiem Gródkiem przy wydaniu onych J. W[ielmożnej] Aleksandrze Zofii z hrabiów Paców hrabini Niesiołowskiej [zm. 19 V 1856], generałowej wojska polskiego”³³ (Ksawery Franciszek Niesiołowski 1771–1845). Okazjonalnie, też ordynaci ściągali do Berlina rękopisy, ale głównie były to inwentarze archiwalne opracowane przez Symonowicza i Szyszko Bohusza³⁴.

Po wykonaniu pracy, która polegała na wyodrębnieniu części ordynackiej od części wittgensteinowskiej, przystąpiono do podzielenia części ordynackiej na część historyczną i część zawierającą akta administracyjno-prawne. Ustalono, że część historyczną będzie opracowywał Szyszko Bohusz z pomocnikiem Stankiewiczem, a część administracyjno-prawną Symonowicz, też z pomocnikiem. Pieczę nad całością opracowywanego zasobu sprawować miał Symonowicz³⁵.

To co pozostało w Archiwum Radziwiłłów po stratach i wywiezieniu z Nieświeża części wittgensteinowskiej stanowiło nadal olbrzymią masę nieuporządkowanych dokumentów (589 086 sztuk dokumentów)³⁶. W latach sześćdziesiątych XIX w. Symonowicz i Szyszko Bohusz zabrali się również do skrupulatnego uporządkowania tej części. Myślą przewodnią miało być oddzielenie „archiwum historycznego od administracyjnego”. Zrywając z zastanym staropolskim układem faszkułowym i ugrupowaniem archiwaliów wynikających z ich proveniencji, dokonali podziału całości materiałów na działy wg kryteriów formalnych (np. późniejsze działy; AR Dz. I: „Dokumenty pergaminowe”, AR Działy III–V korespondencja, AR Dz. VI: „Diariusze”, AR Dz. XXV: „Inwentarze dóbr”, AR Dz. XXXIV: „Gazetki pisane”) bądź rzeczowych (np. późniejsze działy; AR Dz. VII: „Akta wojskowe”, AR Dz. VIII: „Akta dotyczące duchowieństwa”, AR Dz. XVIII: „Akta posiadłości miejskich Radziwiłłów”) i niekiedy też proveniencyjnych (np. późniejszy dział AR Dz. XII: „Archiwum z Berlina przywiezione”). Przetasowanym w ten sposób materiałom nadali w obrębie działów układ alfabetyczny bądź chronologiczny. Poukładano akta w teki i do każdego działu sporządzono nowe inwentarze³⁷, w którym każdy dokument historyczny miał regest. Dokonano zatem olbrzymiej

Powiat leszczyński, oprac. M. Jarzewicz, h. Krzycko Małe i h. Krzycko Wielkie [w:] *Dawne budownictwo folwarczne*, red. nauk. serii J. Skuratowicz, Szreniawa 1996, s. 82–86; AGAD, AR dz. XXVII, nr 64, s. 1; zob. też wydawca źródeł o tym samym nazwisku Leon Rzyszczeński, przyp. 76.

³² Zob. np. wypis z akt ziemskich wileńskich oświadczenia Antoniego Łappy o uzyskaniu od sukcesorów Dominika Radziwiłła dokumentów dotyczących Bujwidyszek na miejsce znieszonych w 1812 r., z 24 V 1816 r., AGAD, Zbiór materiałów różnej proveniencji, nr 29, s. 1–4; „Rejestr papierów JW. Pana Antoniego Łappy [...] przybyłych z Archiwum Xiąząt Radziwiłłów” z maja 1817 r., *ibid.*, nr 28, s. 7–8.

³³ Sporządzony przez Romualda Symonowicza, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 59, s. 2.

³⁴ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 115, s. 1: „Wzięte zostały z archiwum nieświeskiego do Berlina w d. 31 lipca 1876 r. rejestra spisane przez planów] Szyszkę [Bohusza] i Symonowicza pod następującymi tytułami”.

³⁵ *Ibid.*, nr 99, s. 85–87.

³⁶ *Archieograficzekij...*, s. VII.

³⁷ Zob. bliżej o wcześniejszej inwentaryzacji w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, R. Janowski, *Prace...*, s. 43–55.

pracy, która każdemu badaczowi niesłychanie ułatwiała poszukiwania i dawała zarazem od razu odpowiedź na pytanie, co znajduje się w archiwum³⁸.

W początkowym okresie zatrudnienia Szyszko Bohusz pracował razem z Symonowiczem. Z części historycznej opracowali wspólnie część korespondencji³⁹ i „Rejestr dokumentów rodzinnych”⁴⁰, a sam już Symonowicz suplement korespondencji (1870)⁴¹. Z okresu, gdy zaczęto porządkować część historyczną archiwum nieświeskiego, znany jest brulion: „Rejestr ogółowy listów w archiwum nieświeskim znajdujących się”, spisany przez Symonowicza 11 I 1859 r.⁴² Tenże jest też autorem rejestru skarbów i ruchomego majątku⁴³.

Do prac porządkowych i inwentaryzacyjnych Szyszki Bohusza zaliczyć należy opracowanie dokumentów pergaminowych (1861)⁴⁴ i dokumentów historycznych (1862–1872) wraz z księgami do tego działu należącymi⁴⁵. Nad porządkowaniem tych działów pracował on ok. 12 lat. Następnie uporządkował „Miscellanea” (1871)⁴⁶, sporządził dodatkowy inwentarz „Listy Radziwiłłów”, częściowo uporządkował i zinwentaryzował „Listy domów obcych”, „Dokumenty domów obcych”⁴⁷, „Dokumenty rodzinne Radziwiłłów”⁴⁸ i „Dzienniki”⁴⁹. Inwentarze zrobione przez Szyszko Bohusza miały sztywną okładkę, oprawę w półskórek i były obłożone papierem marmurkowym w odcieniu żółto-fioletowym lub żółto-brązowym⁵⁰.

³⁸ *Archieograficzkeskij...*, s. VI–VII; E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 5–6; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 2.

³⁹ F. Radziszewski, *Wiadomości...*, s. 54; zob. *Archieograficzkeskij...*, s. VI; zob. przyp. 121.

⁴⁰ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 85, na s. 2 pełen tytuł: „Rejestr dokumentów rodzinnych domu Książąt Radziwiłłów i domów z nimi spokrewnionych” (brulion, ręką Romualda Symonowicza); *Archieograficzkeskij...*, s. VI–VII.

⁴¹ „Rejestr dodatkowy listów znajdujących się w archiwum nieświeskim”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 78, s. 1, na s. 145: „Spisany wrzesień 5 1870” (ręką Romualda Symonowicza).

⁴² „1859 — lutego 13°. Kopię takowego rejestru przesłałem JO Książęciu Jmści Bogusławowi do Berlina. R[omuald] S[ymonowicz]”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 77, s. 58; na s. 1 adnotacja ołówkiem: „Papiery te dostałem od Stanisława Ptaszyckiego drogą zamiany za akta do kniaziów Puzynów 12 VII 1910”.

⁴³ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 92, s. 43: „Spisanie rejestrów wszelkiego ruchomego majątku a mianowicie skarbów zamku nieświeskiego”, zob. przyp. 73 i 192.

⁴⁴ „Spis przywilejów, patentów, praw i innych rozmaitego tytułu dokumentów pergaminowych oraz aneksów do nich na prostym papierze, służących tak dla domu JOO. Książąt Radziwiłłów, jak dla wielu innych domów. Sporządzony w październiku 1861 roku”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 65, s. 1, na s. 3 dodano w „Nieświeżu” z indeksem osobowym na s. 178–198; *Archieograficzkeskij...*, s. VII.

⁴⁵ „Spis synchroniczny dokumentów historycznych znajdujących się w archiwum nieświeskim, tak w księgach oprawnych, jak i w sztukach oddzielnych sporządzony 1862 roku”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 70, s. 1; na s. 3 dodane: „Praca Michała Bohusza Szyszki 1862–1872” i „NB porównaj spis alfabetyczno-chronologiczny dokumentów planaj tegoż”; *Archieograficzkeskij...*, s. VII; zob. przyp. 120.

⁴⁶ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 93, s. 4: „Miscellanea czyli sprawy rozmaite archiwum nieświeskiego spisane w roku 1869–1870” i s. 299: „Dodatek do oddziału spraw rozmaitych archiwum nieświeskiego sporządzony 1871 roku” (ręką Michała Szyszko Bohusza); *Archieograficzkeskij...*, s. VII.

⁴⁷ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 84, „Spis dokumentów obcych domów znajdujących się w archiwum nieświeskim”, s. 3–103 i „Dodatek do rejestru dokumentów obcych domów spokrewnionych z domem książąt Radziwiłłów”, s. 105–157.

⁴⁸ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 2–4.

⁴⁹ *Archieograficzkeskij...*, s. VII; F. Radziszewski, *Wiadomości...*, s. 54.

⁵⁰ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 65, 70, 84 (szczególnie ss. 3–103) i 93.

Trudno teraz ocenić, w jakim stopniu obecna postać archiwum jest ich dziełem, gdyż tylko część ich inwentarzy zachowała się, ale autorstwo koncepcji jest niewątpliwe. Zapoczątkowany w tym okresie podział na działy zachował się w Archiwum Radziwiłłów do dnia dzisiejszego w tzw. Archiwum Warszawskim Radziwiłłów⁵¹, które znajduje się od 1946 r. w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Szyszko Bohusz sporządził także kopie z archiwaliów nieświeskich, z których część znajduje się w Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Były to kopie listów Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Jana Zamoyskiego (1542–1605) i Lwa Sapiehy (1557–1633), które wypełniły t. 8 *Scriptores rerum Polonicarum*⁵². Był tłumaczem głównie dzieł o treści religijnej i moralnej. Najznaczniejszym z przekładów Szyszko Bohusza było dzieło Stanisława Bużyńskiego: *Żywotów arcybiskupów gnieźnieńskich*, tłumaczenie z łacińskiego rękopisu ze zbioru Aleksandra Osińskiego⁵³.

Przed 1873 r. całe archiwum było uporządkowane⁵⁴. Po śmierci Bogusława Fryderyka Radziwiłła (1805–1873) Michał Bohusz Szyszko opuścił Nieśwież i w 1877 r. zakończył życie w Olchowie, w powiecie iłmienieńskim, w stronach rodzinnych⁵⁵.

W tym czasie wreszcie zwrócono uwagę na opłakany stan zamku nieświeskiego. W 1865 r. do Nieświeża przyjechali, nie z ciekawości, nie żeby poznać gniazdo rodzinne, lecz w interesach majątkowych, mieszkający stale w berlińskim pałacu francuska margrabianka Maria Dorota de Castellane (1840–1915), wraz z mężem Antonim Wilhelmem Radziwiłłem (1833–1904), generałem pruskim, adiutantem Wilhelma I, Fryderyka III i Wilhelma II, XIV ordynatem nieświeskim i XII ordynatem kleckim. Mimo pewnych prób ratowania niektórych sal zamkowych, poza zabezpieczeniem archiwum, Radziwiłłowie z linii berlińskiej niewiele zrobili dla utrzymania zamku. Dopiero cudzoziemka uratowała magnacką rezydencję od zagłady, która gdy tylko wjechała w jej mury znalazła się pod jej nieprzepartym urokiem. W pamiętnikach swych napisała, iż „wszystko to jakąż miało powagę, pomimo ruiny całej budowli i pomimo absolutnego zaniedbania [...]. Zamek był zupełnie nie do zamieszkania. Dachy były podziurawione mniej więcej wszędzie [...], kilka stropów spadło, inne ledwie się trzymały. Bruk na dziedzińcu był powyrywany w wielu miejscach, a wszystko to utopione w brudach nie do opisania”⁵⁶. Stan zamku był tak opłakany, że księstwo nie mogli znaleźć kilku pokoi

⁵¹ Termin „ochronny”. Pojawił się w literaturze w 1962 r., B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. (Archiwa magnackie)* (dalej: *Archiwalia...*), „Archeion”, t. 38, 1962, s. 187–188; używany już w latach 50., zob. Wstęp do inwentarza działu AR Dz. XXI Barbary Rudawskiej, AGAD, Pracownia Naukowa, s. I (30 VI 1953 r.) (mps). W Narodowym Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku obecnie brak starego podziału.

⁵² *Archiwum domu Radziwiłłów* (dalej: ADR) [w:] *Scriptores rerum Polonicarum*, t. 8, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1885.

⁵³ S. Bużeński, *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich*, przekład uzupełnił i wyd. M. Malinowski, t. 1–5, Wilno 1852–1860 (biogramy opracował Michał Malinowski, też m.in. archiwista nieświeski); T. Turkowski, h. *Bohusz Szyszko Michał (1811–1877)* [w:] PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 232.

⁵⁴ A. Jelski, h. *Nieśwież* [w:] *Słownik...*, t. 7, Warszawa 1886, s. 118.

⁵⁵ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 3; T. Turkowski, *Bohusz...*, s. 233.

⁵⁶ A. Biernacki, h. *Radziwiłłowa z domu de Castellane Maria Dorota (1840–1915)* (dalej: *Castellane...*) [w:] PSB, t. 30, s. 410; K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie...*, s. 311. Fragmenty pamiętników księżnej w przekładzie polskim opublikował J. Mycielski, „Czas”, 1926, nr 296–299.

nadających się do zamieszkania. Pierwsze pięć miesięcy po przyjeździe spędzić musieli w niedalekich Radziwiłłontach, posiadłości Leona Radziwiłła (1808–1885), X ordynata kleckiego. Jako bezdzietny, w 1874 r. odstąpił ordynację klecką Antoniemu Wilhelmowi Radziwiłłowi, ordynatowi nieświeskiemu. Po śmierci Leona Radziwiłła wszystkie cenniejsze przedmioty (w tym archiwum ordynacji kleckiej?) z Radziwiłłontów przewieziono, może do Nieświeża⁵⁷.

Restauracja zamku rozpoczęła się na dobre dopiero od 1875 r., czyli w kilka lat po śmierci Wilhelma Radziwiłła, gdy ordynatem został jego syn Antoni Wilhelm, mąż Marii Doroty de Castellane. Nie wiadomo, czy w latach 1865–1875 były wykonywane jakieś prace zabezpieczające, prawdopodobnie nie, bowiem po przyjeździe do Nieświeża po raz drugi, margrabianka Castellane zastała tam stan jeszcze gorszy⁵⁸.

„Archiwista mieszkał obok archiwum w zamku w trzech pokojach, a jego żona i córka dzieliły jego mieszkanie. Ta pani wychowywała króliki razem ze swoją rodziną. Nietrudno osądzić niebezpieczeństwo, jakie w tem tkwiło dla dokumentów tak wielkiej ceny, gdyż Nieśwież był dla Litwy składnicą archiwów państwa. Było to rzeczywiście straszne [...]”⁵⁹. Przy tymże archiwum mieszkał stróż⁶⁰.

Zastój w pracach inwentaryzacyjnych (1873–1908 r.)

Archiwum, prawie całkowicie uporządkowane i zawsze z wielką życzliwością właścicieli udostępniane pracującym na polu naukowym, zostało umieszczone ostatecznie w dużej, sklepionej sali, w szklanych szafach, dopasowanych kształtem do architektury pomieszczeń. Na szafach ustawione były marmurowe popiersia znakomitych mężów⁶¹. Część najcenniejszych dokumentów wielkokszytych była wystawiona w witrynach w bibliotece nieświeskiej⁶².

Na bibliotekę przeznaczono niemal całe piętro zachodniego skrzydła zamku z przejazdową bramą. Był to już księgozbiór nowy, kompletowany niemal od podstaw, liczący ok. 10 tys. tomów. Powstał głównie w drugiej połowie XIX w. i w początkach XX w., dzięki staraniom archiwisty Bohusza Szyzsko. Z większych nabytków „nowej” biblioteki nieświeskiej można wymienić księgozbiory po skasowanych w 1864 r. miejscowym klasztorach oo. Benedyktynów i oo. Bernardynów,

⁵⁷ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 2, *Województwo brzesko-litewskie, nowogródzkie*, Wrocław 1993, s. 323. Spis prowizoryczny działu AR Dz. XVI: „Akta ordynacji kleckiej i dawidgródzkiej” sporządzony przez Teresę Zielińską w październiku 1994 r., AGAD, Oddział III. Do ordynacji dawidgródzkiej należał pałac w Mańkowiczach na Polesiu z licznymi pamiątkami po Radziwiłłach, m.in. album z portretami wybitnych gości Kongresu Wiedeńskiego rysowanymi przez Antoniego Henryka Radziwiłła, E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 1, Warszawa–Kraków 1926, s. 450; T. Zielińska, *Archiwa różnych linii rodu Radziwiłłów w polskich zbiorach publicznych* [w:] *Miscellanea...*, t. 7, s. 111. Zob. przyp. 58.

⁵⁸ „Gdy przybyłam tam znowu do zamku, znalazłam tam już prawie rozpaczliwy upadek”. Cyt. za: K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie...*, s. 313.

⁵⁹ Cyt. za: K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie...*, s. 314–315 i B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża* (dalej: *Nieśwież...*), Warszawa 1937, s. 169.

⁶⁰ W 1846 r. Jan Jarmakowicz, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 97, s. 33.

⁶¹ *Archieograficzekij...*, s. VI–VII; S. Ptaszycki, *Gdzie się przechowywały i przechowują obecnie akty unii Litwy z Polską?*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 16, 1902, s. 591. Zob. zdjęcie Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu przed 1914 r. [w:] R. Aftanazy, *Dzieje...*, t. 2, s. 297, rys. 459.

⁶² J. Jakubowski, *Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy*, „Archeion”, t. 9, 1931, s. 8; B. Taurogiński–Tuhan, *Z dziejów...*, s. 73; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 117, s. 1.

a później także księgozbiór po namiestniku Antonim Henryku Radziwille (1775–1833), przywieziony do Nieświeża w 1880 r. Zawierał on m.in. część oprawnych rękopisów, w tym *Kronikę* Macieja Strykowskiego (ok. 1547–przed 1593), w nieznanej, odmiennej redakcji⁶³. Biblioteka Nieświeska posiadała własny ekslibris. Po I wojnie światowej ordynaci przeznaczali rocznie duże sumy na wykupienie rzadkich książek i starodruków z antykwariatów warszawskich⁶⁴.

Po kasacji zakonów nie tylko biblioteka nieświeska się wzbogaciła, ale też i archiwum. W 1864 r. Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu przejęło, poza biblioteką, także archiwalia poklasztorne oo. bernardynów nieświeskich, a w 1873 r. archiwum ss. benedyktynek nieświeskich. Archiwum benedyktynek nieświeskich składało się z 500 tomów książek o treści religijnej oraz cennego archiwum, posiadającego dokumenty dotyczące tego klasztoru. Umieszczono je przejściowo w ratuszu, gdzie 25 V 1880 r. zostały częściowo zniszczone przez pożar⁶⁵. W 1892 r., po skasowaniu w Nieświeżu siedziby oo. bernardynów, archiwalia tego zakonu włączono do archiwum nieświeskiego⁶⁶.

Romuald Symonowicz i Michał Szyszko Bohusz nie znaleźli godnych następców z podobnym zaangażowaniem, systematycznością w pracy i zmysłem porządku. Co prawda, uporządkowali prawie całe archiwum, tak wzorowo, iż zadaniem następców było tylko utrzymanie zaprowadzonego już ładu. Porządkując materiały, które później przekazano do archiwum, następcy Symonowicza i Szyszko Bohusza wzorowali się na tychże i nabytkami uzupełniali odpowiednie działy i robili aneksy do już istniejących inwentarzy⁶⁷.

W tym okresie w archiwum nieświeskim pracowali archiwiści, którzy niczym szczególnym się nie wyróżnili. Byli to kolejno: Brunon Zawadzki⁶⁸, Aleksander

⁶³ Rękopisy Biblioteki w Nieświeżu podzieliły losy Archiwum Radziwiłłów. W 1955 r. rękopisy o charakterze bibliotecznym przekazano z AGAD do Biblioteki Narodowej. Wśród nich najcenniejszy autograf dzieła Macieja Strykowskiego, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemoidzkiego y ruskiego*. Ponadto zbiory poezji Jana Andrzeja i Zbigniewa (ok. 1628–1689) Morsztynów oraz Wacława Potockiego (1621–1696), skrypty szkoły-akademii w Białej (filii Akademii Krakowskiej); *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* (dalej: *Zbiory*), oprac. D. Kamolowa przy współudziale K. Muszyńskiej, Warszawa 1988, s. 254. Zob. T. Zielińska, h. *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, oprac. zbior. red. T. Zielińska, Warszawa 1992, s. 202 i AGAD, AR Rękopisy biblioteczne.

⁶⁴ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 10; A. Biernacki, *Castellane...*, s. 410; E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 10; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 73.

⁶⁵ J. Gwóźdź, *Staropolski księgozbiór panien Benedyktyn z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki* [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn 6–7 październik 1994 r.* (dalej: *Badania...*), Warszawa 1995, s. 102–108; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 13. Zob., AGAD, AR Dz. VIII, nr 281–358.

⁶⁶ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 13. Zob. AGAD, AR Dz. VIII, nr 359–399.

⁶⁷ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 6.

⁶⁸ Archiwista od 1 VII 1887 r. do 18 VII 1887 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 37; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 102, wszędzie i notatka: „*vidi* 25 VI [18]86 B. Zawadz[ki]” w tytule historyczny: „Nieśwież. Akta dziedziczne i Rejestr dodatkowy na dobra ordynackie”, *ibid.*, Pracownia Naukowa, Inwentarz działu, AR Dz. XV: Akta ordynacji nieświeskiej. Przekazał Marii Doroty de Castellane, po swoim ojcu Józefie Zawadzkiemu, znanym księgarzu i wydawcy wileński księgozbiór z dedykacjami Mickiewicza, Słowackiego i Śniadeckiego, E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 1, s. 450.

Walicki⁶⁹ i Antoni Raczyński⁷⁰. Dopiero po ich następcy Bohdanie Pułjanowskim⁷¹ został namacalny ślad jego pracy w archiwum. On to w okresie dwunastoletniej kadencji w Archiwum Radziwiłłów kontynuował niedokończone prace porządkowe Szyszko Bohusza⁷². Jest autorem rejestru skarbów i ruchomego majątku⁷³, a ponadto uporządkował i zinwentaryzował częściowo część archiwum nieświeskiego, które znajdowało się w Nieborowie i wróciły do Nieświeża.

Do Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, które pozostało po oddzieleniu i wywiezieniu części wittgensteinowskiej, zostały dołączone w 1902 r. akta należące niegdyś do archiwum nieświeskiego znajdujące się w Nieborowie, za które Antoni Wilhelm Radziwiłł zapłacił 200 tys. rubli ówczesnemu właścicielowi Nieborowa Piotrowi Michałowi Radziwiłłowi (1833–1904). Akta zawierały: listy królów i monarchów pisane do Radziwiłłów, listy Radziwiłłów, listy domów obcych, przywileje i nadania królewskie, w tym Radziwiłłom i rodzinom spokrewnionym z nimi i obrosłe już legendą archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego. Była to część archiwum nieświeskiego, która została wywieziona do Nieborowa przez Michała Hieronima Radziwiłła (1744–1831), kasztelana i wojewodę wileńskiego, IX ordynata kleckiego pod koniec XVIII w., w czasie jego opieki nad małoletnim Dominikiem Hieronimem Radziwiłłem, później pułkownikiem wojska Księstwa Warszawskiego i gwardii Napoleona I, XI ordynatem nieświeskim i IX ordynatem ołyckim⁷⁴.

Tę część archiwista Bohdan Pułjanowski próbował włączyć do istniejących już działów: dokumentów pergaminowych, dokumentów historycznych, listów Radziwiłłów i domów obcych, które już miały inwentarze Romualda Symonowicza i Michała Szyszko Bohusza. Pozostała część rękopisów z tegoż w większości była uporządkowana pobieżnie lub nie była wcale uporządkowana i zinwentaryzowana⁷⁵.

Archiwum nieborowskie dość wcześnie zaczęło służyć pracownikom nauki i in. twórcom jako baza źródłowa. Przed 15 VIII 1846 r. czerpał z niego obficie znany historyk Leon Rzyszczewski, który wykorzystał źródła nieborowskie głównie do redagowania przez siebie tzw. *Kodeksu dyplomatycznego Polski Rzyszczewskiego*⁷⁶. W czasach Janusza Franciszka Radziwiłła (1880–1967), XIII ordynata ołyckiego, z archiwum i zbiorów nieborowskich korzystali Władysław Stanisław Rey-

⁶⁹ Archiwista od 1 I 1890 r. do 20 V 1893 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 37.

⁷⁰ Archiwista od 1 XII 1895 r. do 1896 r.; *ibid.*

⁷¹ Archiwista od 1896 r. do 15 VII 1908 r.; *ibid.*

⁷² Zob. przyp. 44 i 45.

⁷³ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 92, s. 1: „Spisanie rejestrów wszelkiego ruchomego majątku a mianowicie skarbów w zamku nieświeskim” do s. 42, który uzupełniał spis Romualda Symonowicza, od s. 43 do s. 51; zob. przyp. 43 i 192.

⁷⁴ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 6 i 9; E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 9 (podana jest cena 20 tys. rubli); B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 3–4 i 37 (podaje cenę 2 tys. rubli); AGAD, AR Dz. XXVII, nr 67, s. 1.

⁷⁵ „Katalog dodatkowy pergaminów w r. 1902 sporządzony przez archiwistę [Bohdana] Pułjanowskiego”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 67, s. 1 i „Akta publiczne”, *ibid.*, nr 71, s. 1; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 3–4.

⁷⁶ *Kodex dyplomatyczny Polski*, t. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1847, s. IX. Tu informacja, że archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego przechowywane jest w połowie XIX w. w Nieborowie u Michała Gedeona Radziwiłła (1778–1850), późniejszego wodza naczelnego powstania listopadowego; S. Ptaszycki, *Gdzie się...*, s. 590; S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp [w:] Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, Kraków 1932, s. XXIII.

mont (1867–1925), w 1910 r. poszukujący materiałów źródłowych do trylogii *Nil desperandum*⁷⁷, Szymon Askenazy (1865–1935) do monografii ks. Józefa Poniatowskiego⁷⁸, Zygmunt Batowski (1876–1944) do monografii Jana Piotra Norblina⁷⁹, Władysław Tatarkiewicz (1886–1980) do studiów nad twórczością Orłowskiego i Płońskiego⁸⁰, Kazimierz Michałowski (1901–1981) do pracy o antycznej głowie Niobe⁸¹.

Archiwum do 1923 r. mieściło się w pałacu nieborowskim, w przyziemieniu wieży zachodniej, później na trzeciej kondygnacji tejże wieży. W czasie I wojny światowej biblioteka została splądrowana, zbiór archiwalny był nietknięty. W sierpniu 1939 r. archiwum zostało zniszczone do sklepionej Sali Weneckiej na parterze i spakowane do 9 skrzyń, w których przetrwało całą wojnę. 3 II 1945 r. ówczesny dyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie Stanisław Lorentz (1899–1991) — działając na prośbę Janusza Franciszka Radziwiłła — zabezpieczył pałac i zbiory⁸².

Część archiwum linii kleckiej młodszej gałęzi ordynackiej Radziwiłłów z Nieborowa w okresie międzywojennym znajdowało się w archiwum Biblioteki Ordynacji hr. Przezdzieckich w Warszawie, na ul. Foksal 6. Było to głównie archiwum Mikołaja Faustyna Radziwiłła (1688–1756) z gałęzi na Zdzięciole, Berdyczowie i Żyrmunach przekazane przez Zygmunta Radziwiłła (1822–1892) z Nieborowa historykowi Aleksandrowi Przezdzieckiemu (1814–1871)⁸³. Obecnie resztki archiwum z Berdyczowa znajdują się w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie⁸⁴.

W 1951 r. zbiory archiwalne z tegoż archiwum (Muzeum Narodowe w Warszawie, Oddział w Nieborowie i Arkadii) przekazano podczas ogólnopolskiej akcji scalania zasobów źródłowych do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Nieborowskie w ilości 45 m.b. zawiera akta gospodarczo-administracyjne dóbr nieborowskich i starostwa bolimowskiego, akta majątkowo-prawne i rodzinne — dawniejsze (1427–1945), akta majątkowe i gospodarcze — nowsze (1802–1945) oraz korespondencję Radziwiłłów linii nieborowskiej (1709–1938)⁸⁵.

⁷⁷ J. Wagner, *Kronika [w:] Nieborów 1945–1970. Księga pamiątkowa*, Warszawa 1970, s. 25.

⁷⁸ Sz. Askenazy, *Księżę Józef Poniatowski 1763–1813*, Warszawa 1905.

⁷⁹ Z. Batowski, *Norblin*, Lwów 1911.

⁸⁰ W. Tatarkiewicz, *Aleksander Orłowski*, Warszawa 1926; idem., *Michał Płoński*, Warszawa 1926.

⁸¹ K. Michałowski, *Ein Niobekopf aus den Sammlungen des Fürsten Radziwiłł in Nieborów*, „Archäologische Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut”, 1927, szp. 58–70.

⁸² S. Lorentz, *O Nieborowie [w:] Nieborów...*, s. 95 i n.; J. Jaruzelski, h. *Radziwiłł Janusz Franciszek Ksawery (1880–1967)* (dalej: *Janusz...*) [w:] PSB, t. 30, s. 224; W. Piwkowski, *Nieborów–Arkadia*, Warszawa 1998, s. 42; idem, *Archiwum pałacu Radziwiłłów w Nieborowie (Muzeum w Nieborowie i Arkadii)* [w:] *Miscellanea...*, t. 6, Warszawa 1996, s. 83–84. Biblioteka w Nieborowie zob.: E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 5; B. Ch[lebowski], h. *Nieborów* [w:] *Słownik...*, t. 7, s. 40; F. Radziszewski, *Wiadomości...*, s. 51–52.

⁸³ K. Buczek, *Archiwa polskie*, „Nauka Polska”, t. 7, Warszawa 1927, s. 88; Z. Wdowiszewski, *Straty Biblioteki Przezdzieckich [w:] Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3, Biblioteki, Warszawa 1955, s. 378, 382–383.

⁸⁴ L. Z. Hiscowa, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie* (cz. 1) [w:] *Miscellanea...*, t. 9, Warszawa 1998, s. 128 i 137.

⁸⁵ B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (Archiwa magnackie)*, „Archeion”, t. 38, 1962, s. 193–194; T. Zielińska,

Na miejscu pozostał niewielki zespół archiwalny, dotyczący bezpośrednio spraw związanych z rezydencją i ogrodem, obejmujący inwentarze wyposażenia pałacu i ogrodu nieborowskiego oraz pawilonów ogrodowych w Arkadii, a także plany dóbr, projekty i rysunki architektoniczne, zbiory kartograficzne różne oraz zespół fotografii rodzinnych Radziwiłłów, akta osobiste Janusza Franciszka Radziwiłła i korespondencję rodzinną⁸⁶.

Drobne fragmenty archiwów radziwiłłowskich linii kleckiej, tzw. młodszej, gałęzi ordynackiej dóbr Przygodzice (w początkach XIX w. w Przygodzicach utworzono ordynację, której pierwszym ordynatem był Antoni Henryk Radziwiłł, namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego) są w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁸⁷, a dóbr Nagłowice, Oksa i Chycza w Archiwum Państwowym w Kielcach⁸⁸.

Bohdan Pułjanowski, archiwista nieświeski, po śmierci Antoniego Wilhelma Radziwiłła za przyzwoleniem wdowy Marii Doroty de Castellane brał czynny udział w rewindykacji zagrabionych przedmiotów w Nieświeżu przez admirała Czyżagowa, zakończonej pełnym sukcesem. Przy pomocy barona Foelkersama Pułjanowski wynalazł ok. 700 obiektów pochodzących z Nieświeża, które cesarz Mikołaj II rozkazem z 15 III 1905 r. nakazał zwrócić ordynacji nieświeskiej, jako część jej własności przechowywanej w Ermitażu⁸⁹. Nie wróciła nawet w części do Nieświeża biblioteka zrabowana przez Rosjan w 1772 r.⁹⁰ Za to przywieziono w 1843 r. „Archiwum z Berlina przywiezione” (obecnie dział AR Dz. XII)⁹¹ a w 1905 r., na stałe z Berlina do Nieświeża, „Archiwum rodzinne sekretne” (obecnie dział AR Dz. XIII)⁹².

W XIX w. Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu było porządkowane i opracowywane od podstaw. Głównie zajmowano się aktami starszymi i rodzinnymi, pozostawiając na uboczu masę akt administracyjno-gospodarczych. W literaturze

Archiwum..., s. 209–210; eadem, *Archiwa Radziwiłłów...*, s. 126; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 37; V. Urbaniak, Wstęp [w:] *Archiwum Radziwiłłów. Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze*, Warszawa 1992, s. 2–26, AGAD, Pracownia Naukowa, Oddział III (mps); eadem, *Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych* [w:] *Miscellanea...*, t. 6, Warszawa 1996, s. 65–79; „Krótka notatka informacyjna o Archiwum Gospodarczym w Nieborowie”, rkps z 1949 r. I. Mickiewiczowej i „Informacja o Nieborowskim Archiwum Gospodarczym” Janiny Milewskiej, Warszawa, 13 października 1976, *ibid.*, Oddział III (mps); *Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Korespondencja z lat 1712–1939* (podział na serie: Listy Radziwiłłów i Listy domów obcych), „Inwentarz opracował przed 1945 r. Bolesław Taurogiński. Przygotowała do przepisania w 1974 r. Teresa Zielińska”, Warszawa 1974, k. 151, *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III (mps). Wszystko wskazuje na to, że Bolesław Taurogiński opracował korespondencję nieborowską w czasie II wojny światowej.

⁸⁶ W. Piwkowski, *Archiwum...*, s. 85–94; *Zbiory...*, s. 175.

⁸⁷ *Archiwum Państwowe miasta Poznania i województwa poznańskiego. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. zbior. pod kierunkiem Cz. Skopowskiego, Warszawa 1969, s. 391.

⁸⁸ *Archiwum Państwowe w Kielcach i jego oddziały. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. zbior., red. S. Marcinkowski, Warszawa–Łódź 1993, s. 253.

⁸⁹ K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie...*, s. 317–318; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 32 i 73; E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 8 podaje, że zwrot nastąpił w 1907 r.

⁹⁰ K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie...*, s. 318; B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża...*, s. 169; zob. też, R. Jankowski, *Burzliwe...*, s. 55–56.

⁹¹ Zob. inwentarz działu, AGAD, Pracownia Naukowa (rkps).

⁹² B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 4; zob. przyp. 200.

przedmiotu utarł się pogląd, że prace prowadzone przez archiwistów „dworskich” w XIX w. nie stały na ogół na wysokim poziomie, choć niekiedy świadczyły o olbrzymiej ich pracowitości. W Nieświeżu było inaczej. Inwentarze opracowane przez Symonowicza i Szyszko Bohusza były wzorami do powstałych na nowo inwentarzy działów: AR Dz.: I, II i XXVI opracowanych przez Bolesława Taurogińskiego w okresie międzywojennym, by nie powiedzieć, że były żywcem spisane z pierwowzoru z XIX w. Zachowały nadal wartość użytkową inwentarze obecnych działów: AR Dz. XII: „Archiwum z Berlina przywiezione” (rkps), AR Dz. XIV: „Akta opieki nad ks. Dominikiem Radziwiłłem i Prokuratoria Poradziwiłłowskiej Masy” (rkps), AR Dz. XV: „Nieświeskie akta dziedziczne” (rkps), AR Dz. XXI: „Akta dotyczące się sług i rzemieślników domu książąt Radziwiłłów” (rkps), AR Dz. XXIII: „Dokumenty do dóbr służące” (rkps)⁹³.

W XIX w. zaczęto wykorzystywać materiał źródłowy zawarty w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu do celów naukowych. Pionierem był niewątpliwie Edward Kotłubaj (1822/23–1879); jako pierwszy wykorzystał archiwum jako bazę źródłową do prac: *Galeria nieświeska portretów radziwiłłowskich*⁹⁴ i *Życie Janusza Radziwiłła*⁹⁵. Dopiero po pół wieku znalazł naśladowców w osobie profesorów: Stanisława Ptaszyckiego (1853–1933), Wacława Sobieskiego (1872–1935) i Stanisława Krzyżanowskiego (1865–1917), którzy zaczęli badać archiwum pod kątem wyszukania materiału do swoich publikacji. Sięgać do archiwum po materiał źródłowy zaczęto również dopiero pod koniec XIX w. Pierwszym wydawnictwem źródłowym było *Archiwum domu Radziwiłłów. (Listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki — Jana Zamoyńskiego — Lwa Sapiehy)*⁹⁶, do którego to wydania fundusze, jak i gotowy rękopis dostarczył Antoni Wilhelm Radziwiłł. Były to odpisy wykonane wyłącznie z oryginałów przez Bohusza w latach sześćdziesiątych XIX w. w celu ogłoszenia drukiem. Śmierć zniweczyła plany archiwisty nieświeskiego⁹⁷. Wydawca August Sokołowski oryginałów nie widział. Dopiero w 1892 r. wydawca *Archiwum domu Sapiehów* Antoni Prochaska (1852–1930) sięgnął do oryginałów⁹⁸. Poza tym wymienić wypada jeszcze chyba tylko Kazimierza Waliszewskiego, który wydał dzieło zatytułowane *Korespondencja ks. Karola Stanisława...*⁹⁹. Oparł się wprawdzie na materiale z Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża, ale na kopiach listów, lekceważąc z niezrozumiałych względów oryginały tam się znajdujące. Oryginałami posłużył się przy wydaniu listów do niego pisanych¹⁰⁰. Od tego czasu na wiele lat

⁹³ Zob. AGAD, Pracownia Naukowa; AR Dz. XXIII, też, AR Dz. XXVII, nr 87; AR Dz. XXVI, też, ibid., nr 92; AR Dz. XIV, ibid., Oddział III.

⁹⁴ E. Kotłubaj, *Galeria nieświeska portretów radziwiłłowskich*, Wilno 1857, s. 6. (Korzystałem z egzemplarza z dedykacją: „do archiwum nieświeskiego ofiaruje autor 1858 luty 15–ty”, AGAD, Biblioteka, II 1566, s. 1). Pozwolenie na korzystania z archiwum dla tegoż z datą 16 II 1845 r. Werki, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 96, s. 63.

⁹⁵ E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła* (dalej: *Życie...*), Wilno–Witebsk 1859, s. VI i VIII.

⁹⁶ ADR, Kraków 1885.

⁹⁷ Ibid., s. I–II i IV; *Archieograficzeskij...*, s. VIII.

⁹⁸ *Archiwum domu Sapiehów* (dalej: ADS), t. 1, *Listy z lat 1575–1606*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. XIV.

⁹⁹ *Korespondencja ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” 1762–1790 ze zbiorów familijnych*, wydał K. Waliszewski, Kraków 1888.

¹⁰⁰ Ibid., s. 5 i 12. Kop. korespondencji Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku”, AGAD, AR Dz. IV, kop., ks. nr 21–35; oryg. AR Dz. IV, kop. nr 240–284.

zapomniano o archiwum, aż doszło do tego, że na początku XX w. (1902 r.) Stanisław Ptaszycki musiał przypominać nauce polskiej: *Gdzie się przechowywały i przechowują obecnie akty unii Litwy z Polską*?¹⁰¹, a tak na dobre „przywrócili nauce polskiej” zasób archiwum dopiero wielcy badacze i wydawcy źródeł: *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791* — Stanisław Kutrzeba (1876–1946) i Władysław Semkowicz (1878–1949) w 1932 r.¹⁰² Od tego czasu Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża jest jednym z najczęściej wykorzystywanych archiwów prywatnych, którego żaden z szanujących się historyków Litwy nie może ominąć, jest też jedną z podstaw źródłowych polskiej historiografii. Notabene Antoni Wilhelm Radziwiłł powziął myśl wydania akt unii Polski z Litwą ok. 1902 r. w fotograficznej reprodukcji. Wydawnictwo to powierzył archiwście nieświeskiemu Bohdanowi Pułjanowskiemu¹⁰³. Sam tak podobno drżał o losy aktów unii, że wyjeżdżając za granicę, woził je ze sobą w specjalnej skrzyni¹⁰⁴.

W XIX w. po raz pierwszy notujemy zainteresowanie obcych uczonych Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu. Pierwszymi byli uczeni rosyjscy P. Giltiebrandt i A. Mirotworcew, których w 1867 r. Wileńska Komisja Archeograficzna wysłała do Nieświeża w składzie specjalnej komisji w celu zbadania i wykorzystania zasobu tutejszego archiwum do wydawnictw źródłowych. Owoc ich pracy ogłoszono w *Archieograficzskim sborniku dokumentow...*¹⁰⁵. Tam znalazły się we wstępie, krótkie informacje o dziejach, pracach inwentaryzacyjnych i zawartości archiwum¹⁰⁶. Następnym był bibliotekarz G. Bianu z Akademii Umiejętności w Bukareszcie, który przeprowadził kwerendy w archiwum w 1886 r. i wiele listów z tegoż wydał¹⁰⁷.

Stan fizyczny dokumentów w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu po tak burzliwych losach archiwum na przełomie XVIII i XIX w. pozostawiał wiele do życzenia. Na tle innych archiwów, np. archiwum krasiczyńskiego czy sławuckiego, dokumenty, zwłaszcza w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, były nadpsute, wilgocią zniszczone lub w części do odczytu. Przy opisach stanu fizycznego dokumentów z tego archiwum nie były rzadkością takie sformułowania: „wilgocią uszkodzony”, „bardzo wilgocią uszkodzony”, „od wilgoci bardzo uszkodzony”, „oryginał z cedułą [...], zupełnie od wilgoci zepsutą nieczytelną”¹⁰⁸. W XIX w. lub w okresie międzywojennym w archiwum doszło do barbarzyńskiego procederu wycinania pieczęci lakowych na szeroką skalę, głównie zauważalne jest to w dziale AR Dz. IV: „Listy książąt Radziwiłłów”¹⁰⁹.

W tym okresie wprowadzono introligatorskie sposoby ochrony archiwaliów za pomocą specjalnych opraw (obwolut) na pliki (jednostki archiwalne) i pudeł. Do-

¹⁰¹ S. Ptaszycki, *Gdzie się...*, s. 588–591.

¹⁰² *Akta...*

¹⁰³ S. Ptaszycki, *Gdzie się...*, s. 591.

¹⁰⁴ S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp...*, s. XXIII.

¹⁰⁵ *Archieograficzskij...*, t. 7, Wilno 1870.

¹⁰⁶ *Ibid.*, s. V–VII.

¹⁰⁷ Zob. E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 2 i AGAD, AR Dz. XXVII, nr 102 (korespondencja z Rumuńską Akademią Nauk z lat 1886–1887).

¹⁰⁸ ADS, s. XVIII i np.: nr 28, s. 20; nr 30, s. 22; nr 35, s. 27.

¹⁰⁹ Zob. AGAD, AR Dz. IV, wszędzie.

kumenty ruskie XV i XVI w. często wkładano do środka składki z transliterowaną kopią¹¹⁰. Prawdopodobnie w okresie międzywojennym zaczęto reperować dokumenty poprzez uzupełnianie braków masą papierową lub przejrzystą folią¹¹¹.

Przejęcie ordynacji nieświeskiej przez Radziwiłłów z linii kleckiej pociągnęło za sobą stopniowy dopływ do Nieświeża archiwaliów z tej linii. Były to głównie nowsze (jak archiwum z Berlina przywiezione w 1843 r. — zob. inwentarz działu AR Dz. XII), ale i po części dawne papiery rodzinno-majątkowe. Po trochu zaczęły spływać też do archiwum w ciągu XIX w. papiery kolejnych ordynatów oraz archiwalizujące się akta administracji dóbr.

Stopniowe, dokładne odnawianie i przebudowa wnętrza zamku trwały ćwierć wieku, ale do dawnej świetności powróciły tylko niektóre sale i pokoje. Początek XX w. przyniósł archiwum nieświeskiemu nowe nabytki. Pierwszym z nich była część archiwum wittgensteinowskiego, zawierająca głównie materiały do dawnych dóbr neuburskich i w ogóle do dóbr allodialnych Radziwiłłów nieświeskich, przekazana staraniem archiwisty poznańskiego, Józefa Paczkowskiego, który działał w 1900 r. jako likwidator masy spadkowej po ks. Piotrze Wittgensteine. Z archiwum w Słucku przywieziono do Nieświeża ponad tysiąc rękopisów z XVI–XVIII w., olbrzymi zbiór korespondencji, a ponadto część archiwum Wittgensteinów z Werek. W 1902 r. Antoni Wilhelm Radziwiłł odkupił od Piotra Michała Radziwiłła z Nieborowa za 200 tys. rbs. część archiwum nieświeskiego, wywiezioną tam przez Michała Hieronima Radziwiłła w okresie sprawowania opieki nad Dominikiem Hieronimem Radziwiłłem. W 1905 r. przywieziono z Berlina późniejszy dział AR Dz. XIII: „Archiwum familijne sekretne”. Nie wiadomo natomiast, gdzie Radziwiłłowie nieświescy przechowywali w XIX i XX w. swe bieżące archiwum względnie archiwa osobiste i rodzinne, w każdym razie ślad po nim zaginął¹¹². Mamy informację, że Maria Dorota Radziwiłłowa z domu de Castellane schyłek życia poświęciła porządkowaniu swego archiwum i wspomnianiu przeszłości¹¹³. Został tylko ślad po kancelarii Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w postaci szczątków korespondencji z lat 1837–1944¹¹⁴. Archiwum gospodarcze XIX i XX w. znajduje się obecnie w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku, fragmenty w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie i Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie¹¹⁵.

¹¹⁰ Kopia miała swojego autora np.: „Teodor Tiedor Stawski skoryktował”, AGAD, AR, Dz. XXIII, wszędzie. Wg Jarosława Zawadzkiego były dwa okresy, w których robiono transliteracje. Pierwszy okres to przełom XVIII i XIX w. (może okres pracy komisji radziwiłłowskiej 1816–1838), a drugi to druga połowa XIX w. (okres pracy w archiwum Romualda Symonowicza i Michała Szyszko Bohusza).

¹¹¹ Np. porównaj opis stanu fizycznego listów Lwa Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z przyp. 52 z stanem fizycznym, AGAD, AR Dz. V, nr 13855, wszędzie. Też liczne przykłady w innych numerach z AR Dz. V, wszędzie.

¹¹² T. Zielińska, Wstęp [w:] Inwentarz działu AR Dz. XI, Warszawa, w październiku 1975, AGAD, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, s. 1 (mps).

¹¹³ A. Biernacki, *Castellane...*, s. 411.

¹¹⁴ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 96–112.

¹¹⁵ Zob. przyp. 198 i 221–226.

Antoni Iwanowski¹¹⁶ — koncepcja układu działowego Archiwum Radziwiłłów

W ostatnich czterdziestu latach XIX w. archiwum pracowało wielu niefachowych archiwistów, a zwłaszcza mało systematycznych. W związku z tym zatracił się ogólny przegląd części składowych archiwum. Brak nawet ogólnikowych spisów działów, a więc nie wiadomo było, gdzie czego należy szukać. Całe archiwum sprawiało wrażenie nieuporządkowanego. Nowe nabytki, jeśli były wcielane do odpowiednich działów, porządkowano źle i niepraktycznie, np. dodając do starej serii działu korespondencji nowe nabytki (31 tek), tworząc nową serię: nowe dodatki, w której niemal każda teka to nowa seria, gdyż obejmowała listy od A do Z. Do nabytków nie robiono inwentarzy, a w tych nielicznych nie rozróżniano, np. akt od korespondencji i opisywano jedno i drugie *promiscue* (mieszanina). W dziale: „Dokumenty historyczne” nabytki włączono do starego zasobu chronologicznie w odpowiednich miejscach, a w inwentarzu nie uzupełniono. Dział: „Dokumenty pergaminowe” był źle przechowywany. Pergaminy z pieczęciami leżały w gablotach pod szkłem albo w szufladach jeden na drugim, bez koszulek, po kilkanaście sztuk, bez zabezpieczenia pieczęci. Na skutek interwencji Eugeniusza Barwińskiego miały być porobione specjalne komody z płytkimi szufladami i z wgłębieniami na pieczęcie. Najsmutniejszy widok przedstawiały działy części administracyjnej, przy których od czterdziestu lat w ogóle nic nie było robione. Setki tysięcy aktów, tysiące tomów i poszytów leżały w zupełnym chaosie¹¹⁷.

W lecie 1908 r. przez dwa tygodnie przeprowadzał kwerendę archiwalną w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu Eugeniusz Barwiński, po odejściu długoletniego kierownika archiwum Bohdana Pułjanowskiego, a w trakcie obejmowania posady przez nowego archiwistę, Antoniego Iwanowskiego. Przy okazji też starał się też poznać rozmiar, układ i zawartość archiwum¹¹⁸. Rezultatem tych właśnie badań jest następujący opis wszystkich działów części historycznej i niektórych działów części administracyjnej archiwum¹¹⁹:

I — kompleks (nazwa Eugeniusza Barwińskiego) — „Dokumenty historyczne”.

W dziale było 20 tek i 69 tomów akt, co stanowi ok. 15 tys. dokumentów. Do działu były inwentarze: „Spis synchroniczny” i „Spis alfabetyczno-chronologiczny”¹²⁰, które wiele aktów nie uwzględniają. Obecny dział AR Dz. II: „Dokumenty historyczne”.

II — „Korespondencja Radziwiłłowska”. Dział obejmował serię starą: listy Radziwiłłów — w której 38 tek oryginałów, listy innych osób do litery R — 357 tek,

¹¹⁶ Archiwista od 15 VIII 1908 r. do września 1939 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 37.

¹¹⁷ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 6–8. Opinia Eugeniusza Barwińskiego jest sprzeczna z opinią Stanisława Ptaszyckiego: „archiwum nieświeskie zostało obecnie przyprowadzone do wzorowego porządku, dzięki umiejętnej i niezmordowanej pracy dr. [Bohdana] Pułjanowskiego”, S. Ptaszycki, *Gdzie się...*, s. 591.

¹¹⁸ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 1.

¹¹⁹ *Ibid.*, s. 7–10. Za nim kolejno: E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 8–9; (nie do końca) T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik dla studiów archiwalnych*, wyd. 2 zmienione i rozszerzone po śmierci autora przez K. Tyszkowskiego i B. Włodarskiego, Lwów–Warszawa 1926, s. 285 (powinno być s. 235).

¹²⁰ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 70 (na s. 372 inwentarza informacja, że są 24 teki?), zob. *Archieograficzeskij...*, s. VII (70 ksiąg).

kluczy i cyfr — 2 teki, kopiariuszy listów — 54 teki i serię nową: suplement korespondencji — 20 tek i nowe dodatki — 31 tek, czyli ogółem zawierał 502 teki. Każda z tek ma ok. 500 listów, co daje ogółem ok. 250 tys. listów. Do serii starej istniał jeden olbrzymi i drugi mniejszy tom inwentarza „Rejestr szczegółowy listów”, autorstwa Romualda Symonowicza i Michała Szyszko Bohusza, który jest ułożony alfabetycznie wedle nazwisk piszących, pod każdym zaś nazwiskiem wymieniono daty listów oraz oznaczono, do kogo są pisane¹²¹ i jeden inwentarz do suplementu korespondencji¹²². Nowa seria nie posiada inwentarza i prawie każda teka zawiera autorów listów od litery A do Z. Zachował się też maszynopis: „Wykaz osób, do których były pisane listy Karola x-cia Radziwiłła („Panie Kochanku”) 1784–1786 r.”¹²³ Prawdopodobnie kompleks II obejmował obecne działy: AR Dz. IV: „Listy książąt Radziwiłłów” i AR Dz. V: „Listy domów obcych”.

- III — „Dyplomy pergaminowe”. Posiadało ich archiwum w owym czasie 1246 sztuk niewłaściwie przechowywanych. Do działu inwentarz z regestami i indeksem osobowym autorstwa Michała Szyszko Bohusza¹²⁴. Obecnie dział AR Dz. I: „Dokumenty pergaminowe”, AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7212–8355, 8385–8437 i 8681.
- IV — „Diariusze sejmowe”. Posiadało ich archiwum 31 tomów¹²⁵. Obecnie dział AR Dz. VI: „Diariusze”.
- V — „Dokumenty rodzinne domu Radziwiłłów i domów z nimi spokrewnionych”. Dział mieści się w 22 tekach (ok. 12 tys. dokumentów) i posiada inwentarz autorstwa Romualda Symonowicza¹²⁶. Obecnie dział AR Dz. XI: „Dokumenty rodzinne”.
- VI — „Dokumenty domów obcych”. Tylko do 6 pierwszych tek z 31 (ok. 15 tys. dokumentów) był inwentarz¹²⁷, z którego wynika, że Eugeniusz Barwiński mylił się — jest opracowanych 21 tek z 32 tek¹²⁸, reszta dorywczo i niedokładnie uporządkowana¹²⁹. Obecnie dział AR Dz. X: „Dokumenty domów obcych”.
- VII — „Archiwum Kisków”. Tek 11 bez inwentarza. Eugeniusz Barwiński mylił się, że dział nie ma inwentarza, gdyż 11 tek dokumentów z archiwum Kisków zostało ujęte w spisie dokumentów obcych domów Michała Szyszko Bohusza¹³⁰. Część obecnego działu AR Dz. X: „Dokumenty domów obcych”.

¹²¹ Prawdopodobnie miał Eugeniusz Barwiński na myśli inwentarze zob., AGAD, AR, Dz. XXVII, nr 76 i 75. Autorstwo prawdopodobnie błędne; por. *Archieograficzkeskj...*, s. VI.

¹²² Zob. przyp. 41.

¹²³ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 80, s. 1.

¹²⁴ Zob. przyp. 44.

¹²⁵ Rkps obejmujący diariusze sejmów z 1592, 1593, 1596 i 1597 r. w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu (nr 91), sejmu z 1595 r. w Bibliotece Kórnickiej (nr 179), E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 8–9; por. *Archieograficzkeskj...*, s. VII (30 diariuszy) i B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 78–79 (27 diariuszy).

¹²⁶ Zob. przyp. 40; por. *Archieograficzkeskj...*, s. VI–VII (27 tek — w każdej 550 dokumentów co daje razem 14,8 tys., współautor Michał Szyszko Bohusz).

¹²⁷ Zob. przyp. 47.

¹²⁸ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 84, s. 1–2.

¹²⁹ Zob. przyp. 47 i fragment inwentarza działu X — rodziny na literę S, s. 158–164.

¹³⁰ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 84, na s. 69: „Spis ważniejszych dokumentów tyczących rodziny Kisków” do s. 85 (11 tek).

- VIII — „Archiwum nieborowskie”. Zakupione przez Antoniego Radziwiłła za 200 tys. rubli. Zawierało 27 tek (15 tys. dokumentów)¹³¹. Do działu był ogólnikowy spis¹³². Włączone prawdopodobnie w całości do obecnych działów: AR Dz. I: „Dokumenty pergaminowe”, AR Dz. II: „Dokumenty historyczne”, AR Dz. III: „Listy domów panujących”, AR Dz. IV: „Listy książąt Radziwiłłów”, AR Dz. V: „Listy domów obcych”, AR Dz. XI: „Dokumenty familijne” i AR Dz. XXV: „Inwentarze dóbr”.
- IX — „Archiwum sekretne”. Zawiera korespondencję i inne papiery osobiste i rodzinne Antoniego Henryka Radziwiłła, namiestnika wielkiego księstwa poznańskiego, jego synów: Wilhelma i Bogusława Fryderyka oraz wnuka Antoniego Wilhelma wraz z żonami i innymi krewnymi. Niektóre akta spraw majątkowych ordynacji nieświeskiej z lat 1781–1904. Eugeniusz Barwiński przy opisie zawartości tegoż pomylił z „Archiwum z Berlina”. Dział ten był opieczętowany i niedostępny dla badaczy. Obecnie dział AR Dz. XIII: „Archiwum familijne sekretne”.
- X — „Dokumenty familijne i genealogiczne”. Dział złożony osobno, nie był opracowany.
- XI — [?] brak opisu.
- XII — „Gazetki i dawne druki”. Złożone były w osobnej szafie, zupełnie nieuporządkowane. Obecnie dział AR Dz.: XXXIV: „Gazetki pisane”.
- XIII — „Akta dotyczące duchowieństwa w dobrach Radziwiłłowskich”. Dział zawierał 10 tek duchowieństwa rzymskokatolickiego, 6 tek prawosławnego, 4 teki ewangelickiego i do tego inwentarz. Obecnie dział AR Dz. VIII: „Akta dotyczące duchowieństwa”.
- XIV — „Akta dotyczące sług i rzemieślników w dobrach Radziwiłłów”. Było tek 48 z inwentarzem¹³³. Obecnie dział AR Dz. XXI: „Akta dotyczące się sług i rzemieślników domu ks. Radziwiłłów”.
- XV — „Nieświeskie akta dziedziczne”. Było tek 15 z inwentarzem¹³⁴. Znamy też z tego okresu inwentarz: „Ołyka akta dziedziczne”¹³⁵. Obecnie dział AR Dz. XV: „Akta ordynacji nieświeskiej”.
- XVI — „Archiwum z Berlina”. Zawiera układy podziału spadku po Dominiku Hieronimie Radziwille i oddzielenie jego dóbr alodialnych od ordynackich, akt sporów między spadkobiercami i pretensji wierzycieli; postępowanie spadkowe po śmierci Antoniego Henryka Radziwiłła, namiestnika wielkiego księstwa poznańskiego, ordynata nieświeskiego i przygodzickiego; sprawy ordynacji przygodzickiej i pałacu Radziwiłłów w Berlinie. Do tego był inwentarz w języku niemieckim¹³⁶. Obecnie dział AR Dz. XII: „Archiwum z Berlina przywiezione”.

¹³¹ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 6 i 9.

¹³² Spisy Bohdana Pułjanowskiego, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 67 i 71; zob. przyp. 75.

¹³³ „Akta dotyczące się sług i rzemieślników domu książąt Radziwiłłów”, AGAD, Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XXI (rkps).

¹³⁴ „Nieśwież akta dziedziczne”, AGAD, Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XV (rkps). Do niego później dołączono: „Nieśwież z atynencjami. Akta z ziemianami i szlachtą na gruntach w księstwie nieświeskim osiadłemi” — t. 16–20.

¹³⁵ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 63 (11 tek).

¹³⁶ Ibid., Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XII; zob. spis tegoż, ibid., AR Dz. XXVII, nr 116 i 118.

XVII — „Miscellanea”. W 19 tekach były: przywileje, dokumenty procesowe, różnych domów, dokumenty procesowe dóbr słuckich i birżańskich, procesowe Radziwiłłów nieświeskich, rejestra ekonomiczne, inwentarze, rachunki, inkwizycje kryminalne do tego inwentarz Michała Szyszko Bohusza z dodatkiem¹³⁷. Późniejszy dział AR Dz. XXXIII: „Miscellanea” — obecnie już nie istnieje.

XVIII — „Rejestra i inwentarze”. Dział miał inwentarz: „Spis rejestrów wszelkiego ruchomego majątku, a mianowicie skarbców w zamku nieświeskim”, który zawiera 749 numerów autorstwa Bohdana Pułjanowskiego¹³⁸, uzupełnia tenże spis autorstwa Romualda Symonowicza¹³⁹. W 1908 r. Eugeniusz Barwiński nie był w stanie działu odszukać. Obecnie dział AR Dz. XXVI: „Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku”.

XIX — „Plany dóbr”. Nowy inwentarz. Obecnie dział AR Dz. XXIV: „Zbiór map i planów”, AGAD, Zbiór kartograficzny. Teki 415–453 (ok. 1500 map i planów).

Tak przedstawia się wykaz tego, co obejrzał Eugeniusz Barwiński. Niektóre z wymienionych inwentarzy znajdowały się na szafach, porzucone i zapyłone w kątach; widać, że niezbyt o nie się troszczono. Reszta akt zamknięta była w kilkudziesięciu szafach, zabita w kilku skrzyniach lub złożona w stosy — były to prawdopodobnie akta administracyjne. Prócz tego w różnych kątach archiwum znajdowało się kilkadziesiąt rękopisów nie należących do żadnego działu. Były tam „*Silva rerum*” z XVIII w., kopiariusz listów Jerzego Radziwiłła z dwu ostatnich dziesiątek XVI w., Metryka Litewska z lat 1511–1518¹⁴⁰, pamiętniki szkolne któregoś z Radziwiłłów z XIX w. itp.¹⁴¹

Poza tym kilka rękopisów znajduje się w bibliotece, z których korzystanie było utrudnione, gdyż znajdowały się między drukami. Eugeniusz Barwiński radził bibliotekarzowi, ażeby je wyjął spośród druków i umieścił osobno, i przystąpił do opracowania owych¹⁴².

Mimo pozorów chaosu, istniał w niektórych partiach archiwum, jak sam Barwiński zaznacza, pewien porządek czy wprost były działy znakomicie uporządkowane¹⁴³, ale jako całość archiwum potrzebowało ręki, która by potrafiła dawne inwentarze uzupełnić o nowe nabytki, nie ujęte w inwentarzach akta spisać i opisać¹⁴⁴.

Przytoczony opis nie wystawia zbyt chlubnej opinii poprzednikom Antoniego Iwanowskiego. On sam w opinii Eugeniusza Barwińskiego rad i pomocy potrzebował przy poznaniu archiwum. Inteligencja i gorliwość, z jaką zabierał się do poznania obcego dla siebie archiwum, gotowość, z jaką fachowe rady i wskazówki przyjmował wyrokowały w nim przede wszystkim systematycznego i skrupulatnego kierownika archiwum¹⁴⁵. Barwiński w swojej opinii co do Antoniego Iwanowskiego nie pomylił się.

¹³⁷ Zob. przyp. 46; zob. *Archieograficzeskij...*, s. VII (12 tek, minimum w każdej tece 550 dokumentów co daje ok. 6,6 tys. dokumentów).

¹³⁸ Zob. przyp. 73.

¹³⁹ Zob. przyp. 43.

¹⁴⁰ Obecnie: AGAD, AR Dz. II, ks. nr 69/10.

¹⁴¹ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 10.

¹⁴² Ibid., s. 10. Obecnie rękopisy biblioteczne w zespole: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, zob. T. Zielińska, *Archiwum...*, s. 202; AGAD, AR Rękopisy biblioteczne.

¹⁴³ E. Barwiński, *Archiwum...*, s. 2.

¹⁴⁴ Ibid., s. 7.

¹⁴⁵ Ibid., s. 7.

Od 1908 r. Iwanowski, po dogłębnej analizie zawartości archiwum, jeszcze przed I wojną światową wprowadził nowy, bardziej logiczny i przejrzysty podział na działy, co potwierdza spis ewakuowanego archiwum w 1915 r. do Mińska Białoruskiego. „Archiwum Ordynacji Nieświeskiej J.O. Książąt Radziwiłłów Nieśwież — Zamek”, bo taką oficjalną nazwę nosiło w tym okresie, podzielił na następujące działy¹⁴⁶:

- Dział I: „Dokumenty na pergaminie i zwykłym papierze” <Pergaminy i dyplomy papierowe> (Pergaminy i dyplomy na zwykłym papierze) ([Dokumenty pergaminowe]);
- Dział II: ([<„Dokumenty historyczne”>]);
- Dział III: [<„Listy monarchów i ich rodzin”>] (Listy domów panujących);
- Dział IV: (<„Listy książąt Radziwiłłów”>) ([Listy Radziwiłłów]);
- Dział V: „Listy różnych osób” ([<Listy domów obcych>]);
- Dział VI: ([<„Diariusze”>]);
- Dział VII: ([<„Akta wojskowe”>]);
- Dział VIII: [<„Akta dotyczące duchowieństwa, kościołów, klasztorów etc.”>] ([Akta dotyczące duchowieństwa]);
- Dział IX: [<„Akta dotyczące włościan”>];
- Dział X: <„Dokumenty obcych domów”> ([Dokumenty domów obcych]);
- Dział XI: <„Dokumenty rodzinne książąt Radziwiłłów”> (Dokumenty rodzinne Radziwiłłów) ([Dokumenty rodzinne]);
- Dział XII: „Archiwum rodzinne (radziwiłłowskie) z Berlina przywiezione” <Akta przywiezione z Berlina> ([Archiwum z Berlina przywiezione]);
- Dział XIII: ([„Archiwum rodzinne sekretne”]);
- Dział XIV: [<„Akta dotyczące opieki nad ks. Dominikiem i Prokuratorii masy radziwiłłowskiej”>] [Akta opieki nad ks. Dominikiem (Radziwiłłem) i Prokuratorii Radziwiłłowskiej Masy] (Akta opieki nad ks. Dominikiem Radziwiłłem i Prokuratoria Poradziwiłłowskiej Masy);
- Dział XV: „Akta ordynacji nieświeskiej i ołyckiej (Akta dziedziczne)” ([<Akta ordynacji nieświeskiej>]);
- Dział XVI: ([<„Akta ordynacji kleckiej i dawidgródzkiej”>]);
- Dział XVII: <„Akta dotyczące starostwa i ekonomii ks. Radziwiłłom nadawanych”> [Akta dotyczące starostw i ekonomii nadawanych Radziwiłłom] [Akta starostw i ekonomii] (Akta starostw);
- Dział XVIII: <„Akta dotyczące pałaców, domów, placów etc. Radziwiłłowskich”> [Akta dotyczące pałaców, domów, placów Radziwiłłów] ([Akta posiadłości miejskich Radziwiłłów]);

¹⁴⁶ Nazwy działów, w cudzysłowach w brzmieniu Antoniego Iwanowskiego, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 119, s. 2–4, w nawiasach <...> wg Karola Buczka, K. Buczek, *Archiwa polskie* [w:] *Nauka Polska*, t. 12, Warszawa 1930, s. 76–81, w nawiasach [...] wg Bolesława Taurogińskiego, B. Taurogiński, *Z dziejów...*, s. 77–84, w nawiasach [...] wg Barbary Smoleńskiej i Teresy Zielińskiej, B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 188–193, w nawiasach (...) wg Teresy Zielińskiej, T. Zielińska, *Archiwum...*, s. 195–202. W tekście nazwy działów wg ostatniego opracowania.

- Dział XIX: {<„Akta dotyczące radziwiłłowskich fabryk i zakładów przemysłowych”> {Akta dotyczące fabryk i zakładów przemysłowych} ({<Akta fabryk i zakładów przemysłowych>})};
- Dział XX: ({<„Akta dotyczące handlu spławnego”>}) [Akta handlu spławnego z Gdańskiem, Królewcem, Rygą itd.];
- Dział XXI: {„Akta dotyczące rzemieślników i sług radziwiłłowskich”} <Akta dotyczące rzemieślników i służby radziwiłłowskiej> [Akta rzemieślników i sług radziwiłłowskich] (Akta tyczące się sług i rzemieślników domu ks. Radziwiłłów);
- Dział XXII: {<„Akta dotyczące oficjalistów i graczalistów radziwiłłowskich”>};
- Dział XXIII: „Dokumenty do dóbr radziwiłłowskich służące” <Dokumenty dotyczące dóbr> ({Dokumenty do dóbr służące});
- Dział XXIV: [{<„Plany dóbr radziwiłłowskich”>}] {Plany} (Zbiór map i planów);
- Dział XXV: {„Inwentarze”} (<Inwentarze dóbr>) [Inwentarze dóbr radziwiłłowskich];
- Dział XXVI: ({<„Rejestry skarbów i wszelkiego ruchomego majątku”>});
- Dział XXVII: „Sumariusze dokumentów i wykazy archiwalne” <Sumariusze dokumentów, czyli katalogi archiwalne> {Sumariusze dokumentów} [Sumariusze i inwentarze archiwalne] (Sumariusze i inwentarze archiwów radziwiłłowskich);
- Dział XXVIII: {<„Akta administracyjne”>};
- Dział XXIX: ({<„Akta ekonomiczne”>});
- Dział XXX: {<„Akta leśne”>};
- Dział XXXI: „Akta prawne”;
- Dział XXXII: „Akta kasowe”;
- Dział XXXIII: „Miscellanea”;
- Dział XXXIV: „Dawne gazety i druki” [Dawne gazety pisane i druki] (Gazetki pisane);
- Dział XXXV: „Papiery nie uporządkowane”;

Całość zasobu mieściła się w 36 szafach¹⁴⁷.

W czasie I wojny światowej, gdy w sierpniu 1915 r. front zbliżył się do Nieświeża, rząd rosyjski nakazał ewakuację zbiorów nieświeskich. Dzięki zaangażowaniu kustosa archiwum Antoniego Iwanowskiego i Marii Róży (Biszeta) z Branicz Radziwiłłowej (1863–1941) ewakuacja archiwaliów przebiegła bez przeszkód i strat. Większa część zbiorów nieświeskich znalazła przytułek w Mińsku Białoruskim u mnichów w klasztorze św. Ducha¹⁴⁸. Wywieziono tam 78 pak dokumentów, 18 pak wywiózł Edward Bohdanowicz 30 VIII 1915 r. do Białej Cerkwi, a 16 pak znalazło się w Moskwie, co daje 112 pak dokumentów¹⁴⁹.

¹⁴⁷ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 119, s. 1–158.

¹⁴⁸ S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp...*, s. XXIII; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 52; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 109, s. 79.

¹⁴⁹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 120, s. 125.

Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie w latach 1919–1939

Archiwum tzw. Warszawskie Radziwiłłów (oficjalna nazwa: „Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie”)¹⁵⁰ uformowało się w obecnej postaci w Nieświeżu w połowie XIX w., a przewiezienie części jego zasobu po I wojnie światowej do Warszawy miało znaczenie tylko manipulacyjne, nie wynikało zaś z procesów archiwizacyjnych. Do Warszawy Radziwiłłowie przywieźli część historyczną zasobu archiwum z powodu niepewnej sytuacji na pograniczu (Nieśwież leżał kilka kilometrów od granicy i obawiano się rabunku przez bandy bolszewików), a głównie dla zapewnienia splendoru domowi Radziwiłłów (zob. np. instytucje o podobnym charakterze w Warszawie: Biblioteka Ordynacji hr. Krasińskich, Biblioteka Ordynacji hr. Przezdzieckich, Biblioteka Ordynacji hr. Zamoyskich)¹⁵¹ i ułatwienia korzystania z zasobu tegoż ogromnej rzeszy historyków. Proces kształtowania się tego zasobu dokonał się w ciągu XIX w.

W 1919 r., po zajęciu Mińska Białoruskiego przez wojska polskie, przewieziono archiwum do Warszawy z wyjątkiem, jak podaje Karol Buczek działów: IX, XV, XVI, XVII, XXII¹⁵², XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX¹⁵³ (na liście Bolesława Taurogińskiego jest w Nieświeżu Dz. XII, a brak działów: XV, XXIV, XXVII, i ta informacja jest bliższa prawdzie, gdyż pokrywa się [z wyjątkiem działu XXVII] z wykazem działów Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, które nie znajduje się w Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie podpisanym przez Büttkūsa, kierownika Urzędu Archiwalnego [Archivamy] w Warszawie¹⁵⁴)¹⁵⁵, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXV¹⁵⁶, które wróciły do Nieświeża i umieszczono w Miejskim Muzeum Pedagogicznym przy ul. Jezuickiej 4, gdzie pozostały do 1922 r.

Podczas II wojny światowej (po 10 II 1942 r.) dowieziono następujące działy: XII, XV, XVI, XVII, XXVII, XXIX (fragment)¹⁵⁷ i XXXIV¹⁵⁸.

¹⁵⁰ Podstawowa literatura dotycząca tzw. Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów zwanego oficjalnie: „Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie” [taką nazwą funkcjonowała w okresie międzywojennym, zob. np. AGAD, AR Dz. XXVII, nr 105–110, wcześniej całość Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu miało oficjalną nazwę: „Archiwum Ordynacji Nieświeskiej J.O. Książąt Radziwiłłów Nieśwież — Zamek”, *ibid.*, nr 103 i 111], to głównie opisy zawartości tegoż: K. Buczek, *Archiwa...*, s. 76–81; B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 187–193; T. Zielińska, *Archiwa różnych...*, s. 105–129, szczególnie: *Archiwa radziwiłłowskie, głównie tzw. warszawskie*, s. 116–126; eadem, *Archiwum...*, s. 195–203.

¹⁵¹ E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, Warszawa 1927, s. 296–307.

¹⁵² Karol Buczek podaje błędnie, że dział XXII jest w Warszawie, K. Buczek, *Archiwa...*, t. 12, s. 76 i 80. Zob. B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 83. Jest to mało prawdopodobne, że po przywiezieniu do Warszawy w latach 30. został dział XXII wywieziony do Nieświeża.

¹⁵³ K. Buczek, *Archiwa...*, t. 12, s. 76–81.

¹⁵⁴ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 124, s. 1–3. Wg tego wykazu w Nieświeżu są następujące działy: IX, XII, XVI, XVII, XXII, XXIII, XXVII, XXVIII, XXIX i XXX.

¹⁵⁵ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 77–84.

¹⁵⁶ U Karola Buczka i Bolesława Taurogińskiego brak informacji o składowaniu działów: XXXI — XXXV; K. Buczek, *Archiwa...*, t. 12, s. 81; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 84. Brak tych działów z wyjątkiem XXXIV w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 193; T. Zielińska, *Archiwum...*, s. 195 i 202.

¹⁵⁷ Jedynie fragment różnych akt gospodarczych. Nie jest pewne, czy z tegoż działu; B. Janicka, W. Lipińska, Wstęp [w:] Inwentarz działu AR Dz. XXIX, AGAD, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, s. 13–14; B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 192. Zob. też przyp. 198.

¹⁵⁸ Gdyż znajdują się w tzw. Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 190–193; T. Zielińska, *Archiwum...*, s. 197–202. Potwierdzenie, przy-

Na skutek domagania się historyków i instytucji naukowych polskich, m.in. Polskiej Akademii Umiejętności, oraz delegacji polskiej w Moskwie przeprowadzającej rewindykację zabytków historycznych ewakuowanych przez Rosję, Archiwum Radziwiłłów zostało przeniesione do pałacu Janusza Franciszka Radziwiłła w Warszawie na ul. Bielańskiej 14, z wyjątkiem najcenniejszych dokumentów, do których zaliczono akty unii lubelskiej i horodelskiej oraz przywilej na przechowywanie przywilejów ziemskich, wydany rzekomo w 1551 r., które złożono w opieczetowanym pudle w 1927 r. na przechowanie do Biblioteki Ordynacji hr. Krasińskich w Warszawie¹⁵⁹. Archiwum leżało w pałacu w skrzyniach, gdzie opiekował się nimi dawny archiwista nieświeski Antoni Iwanowski¹⁶⁰ i w wyjątkowych przypadkach udostępniane było dla poszukiwań historycznych, np. w celu dostarczenia materiałów do rewindykacji zabytków nieświeskich delegacji polskiej znajdującej się w Moskwie¹⁶¹. W listopadzie 1929 r. Archiwum Radziwiłłów zostało umieszczone w domu przy ul. Marszałkowskiej 113 m. 2, w lokalu od frontu nowoczesnej kamienicy czynszowej, na pierwszym piętrze. Jedno z pomieszczeń przeznaczone było na pracownię naukową¹⁶². Od 10 X 1929 r. w archiwum pracuje Bolesław Taurogiński (1904–1974)¹⁶³, najpierw jako pomocnik Antoniego Iwanowskiego, później jako pełnoprawny archiwista. W tym czasie Archiwum Radziwiłłów w Warszawie wypełniało jedną z podstawowych funkcji archiwum, jaką jest udostępnianie akt, przy czym możliwe było korzystanie z akt poza archiwum¹⁶⁴. Odwiedziło i korzystało z jego materiałów wielu historyków polskich i zagranicznych, którzy czerpali tam materiał do swoich prac naukowych¹⁶⁵. Pierwszym korzystającym zarejestrowanym 1 IX 1930 r. był Stanisław Herbst (1907–1973)¹⁶⁶. Do II wojny światowej (do 22 VI 1939 r.) były 5243 rejestracje użytkowników¹⁶⁷. Z powodu śmierci Antoniego Albrechta Radziwiłła (1885–1935) na żądanie rodziny w okresie 18 XII 1935 r. – 20 II 1936 r. archiwum było zamknięte¹⁶⁸.

Na początku 1930 r. rozpoczęto w archiwum od podstaw systemową inwentaryzację działów Archiwum Radziwiłłów¹⁶⁹. Skala i cele, jakie sobie postawiono

najmniej zamiaru przewiezienia zasobu archiwum z Nieświeża; zob. AGAD, AR Dz. XXVII, nr 112, s. 28 (10 II 1942 r.).

¹⁵⁹ W Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie od 16 VI 1936 r., AGAD, AR Dz. XXVII, nr 122, s. 6.

¹⁶⁰ Ibid., nr 104, s. 3; E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 9 i 419; J. Jakubowski, *Archiwum państwowe W.X. Litewskiego i jego losy*, „Archeion”, t. 9, 1931, s. 8 i 18; S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp...*, s. XXIII; T. Wierzbowski, *Vademecum...*, s. 285 (235).

¹⁶¹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 105, s. 16–18 (3 kopie).

¹⁶² K. Buczek, *Archiwa...*, t. 12, s. 81; S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Wstęp...*, s. XXIII.

¹⁶³ Najpierw pomocnik, później archiwista. W archiwum pracuje od 10 X 1929 r. do 15 V 1945 r.; R. Jankowski, *Archiwiści...*, s. 38; W biogramie tegoż (B. Frankiewicz, h. *Tuhan-Taurogiński Bolesław* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, 1918–1984, Warszawa–Łódź 1988, s. 216), brak bliższych informacji o pracy w Archiwum Radziwiłłów. Cały ten okres mieszka przy archiwum, zob. prośba o pozwolenie na broń w celu ochrony tegoż, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 109, s. 26.

¹⁶⁴ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 105–110, wszędzie.

¹⁶⁵ K. Buczek, *Archiwa...*, t. 12, s. 76; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 52; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 109, s. 79, zob. też *ibid.*, nr 126–127.

¹⁶⁶ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 126, s. 2.

¹⁶⁷ Ibid., nr 127, s. 9.

¹⁶⁸ Ibid., nr 122, s. 1–5.

¹⁶⁹ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 1.

dorównywały tej inwentaryzacji z połowy XIX w. przeprowadzonej przez Romualda Symonowicza i Michała Bohusza Szyszko wraz z pomocnikami lub pod ich fachowym nadzorem. Inwentarze opracowane przez powyższych stanowiły wzór dla powstałych na nowo inwentarzy działów: AR Dz. I, II i XXVI opracowanych przez Bolesława Taurogińskiego w okresie międzywojennym, by nie powiedzieć, że były żywcem spisane z XIX w. pierwowzoru. Z tego okresu nadal miały wartość użytkową inwentarze działów: AR Dz. X: „Dokumenty domów obcych”¹⁷⁰; AR Dz. XI: „Dokumenty familijne”¹⁷¹; AR Dz. XII: „Archiwum z Berlina przywiezione”¹⁷², AR Dz. XIV: „Akta opieki nad ks. Dominikiem Radziwiłłem i Prokuratoria Poradziwiłłowskiej Masy”¹⁷³, AR Dz. XV: „Nieświeskie akta dziedziczne”¹⁷⁴, AR Dz. XVIII: „Akta posiadłości miejskich Radziwiłłów”¹⁷⁵; AR Dz. XXI: „Akta dotyczące się sług i rzemieślników domu książąt Radziwiłłów”¹⁷⁶, AR Dz. XXIII: „Dokumenty do dóbr służące”¹⁷⁷ i AR Dz. XXXIII: „Miscellanea”¹⁷⁸. Ta z lat trzydziestych miała też dwóch autorów w osobach Antoniego Iwanowskiego i Bolesława Taurogińskiego.

Nad inwentaryzacją jednego z najcenniejszych działów AR Dz. V: „Listy domów obcych” (452 pudła — 19093 autorów listów) pracował prawdopodobnie przez 5 lat sam Antoni Iwanowski (1929–1933)¹⁷⁹ lub z współudziałem pomocnika, jakim w tym okresie był Bolesław Taurogiński. Tenże uzupełnił go w 1937 r.¹⁸⁰ Do działu została dołączona korespondencja przywieziona z Nieborowa w 1902 r. Inwentarz działu AR Dz. XXV: „Inwentarze dóbr” (1931), też miał prawdopodobnie dwóch autorów, Antoniego Iwanowskiego i Bolesława Taurogińskiego¹⁸¹.

W okresie piętnastoletniej pracy w archiwum Taurogiński uporządkował następujące działy: AR Dz. IV: „Listy książąt Radziwiłłów” (1933–1934)¹⁸² i AR Dz. VII:

¹⁷⁰ Zob. przyp. 47.

¹⁷¹ Zob. przyp. 40.

¹⁷² AGAD, Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XII (rkps w j. niem.).

¹⁷³ Ibid., Oddział III, tytuł historyczny: „Dokumenty służące do interesów załatwianych drogą ugody w byłej Prokuratorii lub przez procesa w b. Komisji”, t. 1–4 (też ręką Romualda Symonowicza).

¹⁷⁴ Ibid., Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XV, na s. 1 tytuł historyczny: „Nieśwież. Akta Dziedziczne”, na s. 123: „Rejestr Dodatkowy na dobra Ordynackie” (rkps).

¹⁷⁵ Ibid., AR Dz. XXVII, nr 86, tytuł historyczny: „Rejestr aktów dotyczących się jurydyk i pałaców w różnych miastach będących w posiadaniu książąt Radziwiłłów” (s. 1) + „Rejestr dodatkowy aktów ściągających się do domów i placów w rozmaitych miastach” s. 179–183 (ręką Romualda Symonowicza).

¹⁷⁶ Ibid., Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XXI, na s. 3 tytuł historyczny: „Akta dotyczące się sług i rzemieślników Domu Książąt Radziwiłłów”.

¹⁷⁷ Ibid., AR Dz. XXVII, nr 87, karta tytułowa: „Rejestr dokumentów służących na dobra będące w dziedzicznym posiadaniu JOgo Księcia Wittgensteina”, na s. 1267: „Rejestr dodatkowy. Akta dotyczące dóbr w posiadaniu JO Księcia Wittgensteina” + s. 1400: „Spis dokumentów dotyczących się dóbr zwanych neiburskimi” [s] (też ręką Romualda Symonowicza).

¹⁷⁸ Zob. przyp. nr 46.

¹⁷⁹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 82, s. 314: „Listy skatalogowano 1929–1933 r. A[ntoni] Iwanowski”; B. Taurogiński-Tuhan, Z dziejów..., s. 78.

¹⁸⁰ „Uzupełniono dn[ia] 4 VI 1937 r. B[olesław] T[auroginiński]”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 82, s. 314.

¹⁸¹ „Inwentarze spis 1931”, ibid., nr 90, s. 1 (mps), na s. 31: „razem sztuk [...] 18 maja 1931 r. A[ntoni] Iwanowski”; brulion tegoż, ibid., nr 89 i inna wersja brulionowa inwentarza, ibid., nr 91, część w maszynopisie (prawdopodobnie ręką Bolesława Taurogińskiego); zob. B. Taurogiński-Tuhan, Z dziejów..., s. 4 i 83.

¹⁸² „Katalog listów książąt Radziwiłłów”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 79, s. 3 (mps).

„Akta wojskowe” (1935)¹⁸³. Dział I: „Dokumenty pergaminowe” posiadał inwentarz chronologiczny, sporządzony przez Michała Szyszko Bohusza¹⁸⁴ i inwentarz dokumentów pergaminowych przewiezionych z Nieborowa¹⁸⁵. W latach 1934–1935 Taurogiński skomasował dokumenty pergaminowe i opracował nowy inwentarz chronologiczny wszystkich dokumentów pergaminowych znajdujących się w Archiwum Radziwiłłów¹⁸⁶. Inwentarz działu AR Dz. II: „Dokumenty historyczne” sporządzony w latach 1862–1872 przez Szyszko Bohusza¹⁸⁷ został uzupełniony dokumentami z archiwum nieborowskiego¹⁸⁸. Sporządzono nowy inwentarz¹⁸⁹ tegoż działu, zawierający w sobie wszystkie dokumenty¹⁹⁰. W związku z komasacją dokumentów pergaminowych i dokumentów historycznych zaszła potrzeba przesygnowania na nowo zawartości tych działów. Obok nowej sygnatury Taurogiński w inwentarzu pozostawił w nawiasach dawną sygnaturę, a to z tego względu, że spora ilość jednostek znana była w nauce polskiej i cytowana pod starą sygnaturą¹⁹¹. Przed wojną Taurogiński opracował: AR Dz. XXVI: „Rejestra skarbów i wszelkiego ruchomego majątku” (1938)¹⁹² i AR Dz. III: „Listy monarchów i ich rodzin” (1939)¹⁹³.

Bolesław Taurogiński już w okresie międzywojennym wydał drukiem kilka pozycji, które napisał w okresie swej pracy w Archiwum Radziwiłłów w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 113 m. 2. Najważniejsza z nich to *Z dziejów Nieświeża*¹⁹⁴. Ukoronowaniem dorobku Taurogińskiego była praca wydana na prawach rękopisu, pt. „Z dziejów Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej”, już po II wojnie światowej¹⁹⁵.

¹⁸³ „Praca B[olesława] Taurogińskiego, Warszawa, dn[ia] 1 maja 1935 r.”, *ibid.*, nr 83, s. 3; Bolesław Taurogiński podaje 1933 r., B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 4.

¹⁸⁴ Zob. przyp. 44.

¹⁸⁵ Zob. przyp. 75.

¹⁸⁶ AGAD, Pracownia Naukowa (2 egz.) oraz Oddział III (2 egz. wersja pierwotna z konkordacją i wersja ostateczna, mps); brudnopis tegoż, *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 68 i „Skorowidz nazwisk i miejscowości działu I, opracował B. Taurogiński”, *ibid.*, nr 69, s. 1 (mps).

¹⁸⁷ Zob. przyp. 45.

¹⁸⁸ „Uzupełniono dn[ia] 25 III [19]38” (adnotacja na egzemplarzu inwentarza Michała Szyszko Bohusza), AR Dz. XXVII, nr 70, s. 3. Wykaz dokumentów publicznych z archiwum nieborowskiego, zob. też, *ibid.*, nr 71.

¹⁸⁹ „Dział II Miscellanea, pisać rozpocząłem 16 V 1940 r.”, *ibid.*, nr 73, s. 1 (rkps); B. Taurogiński podaje, że był zrobiony w 1937 r., B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 4.

¹⁹⁰ AGAD, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarz działu AR Dz. II (mps); *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 73.

¹⁹¹ *Ibid.*, nr 65 i 70.

¹⁹² „Praca B[olesława] Taurogińskiego, rozpoczęto dn[ia] 30 IX 1938 r., ukończono dn[ia] 10 XI 1938 r.”, *ibid.*, Pracownia Naukowa (rkps). Jest to poprawiony rejestr Bohdana Pułjanowskiego z dołączonym na końcu spisem Romualda Symonowicza, zob. *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 92; zob. przyp. 43 i 73.

¹⁹³ „Praca B[olesława] Taurogińskiego, ogółem listów królewskich i domów obcych panujących 4426, Warszawa, dn[ia] 25 kwietnia 1939 r.”, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 74, s. 4 (mps).

¹⁹⁴ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża...*; zob. AGAD, AR Dz. XXVII, nr 130 i 132–135.

¹⁹⁵ B. Taurogiński-Tuhan, *Geneza powstania Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej*, Warszawa 1955, Biblioteka Narodowa, nr akc. 9067 (mps); *idem*, *też* praca inna wersja pt.: *Przyczynek do historii Archiwum Radziwiłłów*, Warszawa 30 X 1957, AGAD, Spuścizna Adama Stebelskiego, (nr 42) akta nie sygnowane (mps) i *idem*, *tychże* prac wersja poprawiona i uzupełniona pt.: *Z dziejów...*, Warszawa 1969, AGAD, AR Dz. XXVII, nr 143. Zob. też spuściznę aktową tegoż; *ibid.*, AR Dz. XXVII, wg indeksu i w Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie.

Do lokalu archiwum, który mieścił się w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 113, przywieziono w zasadzie działy zawierające materiały „historyczne”, na miejscu w Nieświeżu zaś pozostały działy „ekonomiczne”, czyli pochodzące z registratury administracji dóbr. Podział ten został jednak przeprowadzony niezbyt konsekwentnie.

Mała część archiwum gospodarczego znajdowała się w Warszawie (AR Dz. XIX: „Akta dotyczące fabryk i zakładów przemysłowych”, AR Dz. XX: „Akta handlu spławnego”, AR Dz. XXI: „Akta dotyczące rzemieślników i sług radziwiłłowskich”). Duża część zasobu znajdowała się w okresie międzywojennym ze względów praktycznych w Nieświeżu i udostępniana była badaczom bardzo niechętnie z uwagi na brak uporządkowania. Była przechowywana w opłakanym stanie¹⁹⁶ i pozostała poza Warszawą, też po II wojnie światowej. W Nieświeżu pozostały działy: AR Dz. IX: „Akta tyczące włościan”, AR Dz. XXII: „Akta dotyczące oficjalistów i graczalistów radziwiłłowskich”, AR Dz. XXVIII: „Akta administracyjne”, AR Dz. XXX: „Akta leśne”, AR Dz. XXXI: „Akta prawne”, AR Dz. XXXII: „Akta kasowe”, AR Dz. XXXIII: „Miscellanea” i AR Dz. XXXV: „Papiery nie uporządkowane”¹⁹⁷. Teresa Zielińska twierdzi, że w Warszawie znalazła się tylko część działów; AR Dz. XVI: „Akta ordynacji kleckiej i dawidgródeckiej”, AR Dz. XXVII: „Sumariusze i inwentarze archiwów radziwiłłowskich”, AR Dz. XXIX: „Akta ekonomiczne” i AR Dz. XXXIII: „Miscellanea”¹⁹⁸.

Losy okupacyjne archiwum (1939–1946 r.)

W czasie okupacji Bolesław Taurogiński kontynuował opracowanie zasobu. 14 XI 1942 r. rozpoczął prace nad katalogiem planów¹⁹⁹ (AR Dz.: XXIV), a w 1943 r. Taurogiński opracował dział AR Dz. XIII: „Archiwum rodzinne sekretne”, przewiezione z Berlina w 1905 r.²⁰⁰ Poza tym wykonywał kopie w 4 egzemplarzach inwentarzy AR Dz.: I, II i V, które przekazano do Dyrekcji Archiwów GG w Krakowie²⁰¹ (np. inwentarz AR Dz. V przekazano stamtąd do Dyrekcji Archiwów w Poczdamie w 1942 r.)²⁰² i kwerendy dla okupanta i pisał raporty o pracach w archiwum²⁰³. Sporadycznie zasób archiwum było udostępniane pracownikom nauki i okupantowi od 1 XII 1939 r. aż do 20 VII 1944 r.²⁰⁴

¹⁹⁶ E. Chwalewik, *Zbiory...*, t. 2, s. 9; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 11; T. Wierzbowski, *Vademecum...*, s. 235.

¹⁹⁷ B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia...*, s. 188; T. Zielińska, *Archiwum...*, s. 195; eadem, *Archiwa...*, s. 120 (nie jest wymieniony Dz. XXXIII).

¹⁹⁸ T. Zielińska, *Archiwa Radziwiłłów...*, s. 120. Autorka nie wymienia działu XXXV, zob. AGAD, AR Dz. XXVII, nr 119, s. 4.

¹⁹⁹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 88, s. 1 (fragment brulionu).

²⁰⁰ „Teil XIII das Archiv von Nieśwież. Das geheime Familienarchiv gebracht im Jahre 1905 aus Berlin. Der Katalog wurde im Jahre 1943 vom Archivar aus Nieśwież. Bol[esław] Taurogiński verfertigt.”, *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarz działu AR Dz. XIII; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 4 i 80.

²⁰¹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 125, s. 9.

²⁰² Katowice, Archiwum Państwowe w Katowicach, Staatsarchiv Kattowitz 1939–1945, nr 2, s. 163.

²⁰³ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 112, wszędzie i nr 125, s. 9–11.

²⁰⁴ *Ibid.*, nr 127, s. 9–14.

W czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. Archiwum Radziwiłłów nie poniosło żadnych strat, choć było w pewnym zagrożeniu, gdy od zapalającej bomby zaczęła się palić klatka domu, w którym znajdowało się archiwum²⁰⁵.

W okresie II wojny światowej Archiwum Radziwiłłów przeszło ciężkie koleje losu. Po wkroczeniu hitlerowców do Warszawy, archiwum zostało pozbawione funduszy na utrzymanie i konserwację zbiorów, gdyż Zarząd Główny Ordynacji Nieświeskiej pozostał po stronie ZSRR. Zdobywaniem funduszy na utrzymanie archiwum zajął się archiwista Bolesław Taurogiński poprzez wyprzedaż mienia ruchomego. W poszukiwaniu dalszych funduszy zaczął prowadzić gospodarkę rolną na działce ziemi w okolicach Ursynowa²⁰⁶.

Moralnym opiekunem Archiwum Radziwiłłów był Adam Stebelski (1894–1969), przed wojną dyrektor AGAD w Warszawie, a w czasie wojny pełniący faktycznie funkcje kierownika tegoż, uznany na tym stanowisku przez władze Walczącej Polski Podziemnej. Z ramienia zaś Ministerstwa Oświaty i Wyznań Religijnych opiekunem był Stanisław Herbst²⁰⁷.

W czasie okupacji utworzony Urząd Archiwalny (Archivamt) w Warszawie przejął archiwum w depozyt. Taurogiński, by uchronić archiwum przed wywiezieniem do Mińska Białoruskiego, gdzie Komitet Białoruski, współpracujący z Niemcami, usilnie zabiegał o przywiezienie archiwum,łożył część wydatków na utrzymanie archiwum, zachowując w ten sposób charakter prywatny tegoż. Nie uległ nawet wtedy, gdy otrzymał listowną propozycję komisarza Ostlandu wyjazdu do Mińska Białoruskiego i objęcia tam stanowiska archiwisty. Po naradzie z Stebelskim oraz Teresą Lubomirską z Radziwiłłów (1889–1975), siostrą Leona Władysława Radziwiłła (1888–1959), postanowiono zwrócić wyłożoną przez Archivamt sumę na utrzymanie archiwum, która do dnia 31 XII 1942 r. wynosiła 2406 zł i wziąć na siebie obowiązek utrzymania archiwum. Prawną opiekunką archiwum została Teresa Lubomirska z Radziwiłłów²⁰⁸.

We wrześniu 1942 r. po pierwszym nalocie na Warszawę, zaszła potrzeba ewakuacji archiwum, gdyż dom, w którym się ono znajdowało, stał w niedalekiej odległości od Dworca Głównego, bombardowanego często przez samoloty radzieckie. W dniu 12 IX 1942 r., przy wydajnej pomocy Adama Stebelskiego, Adama Wolffa (1899–1984) oraz archiwistów Archiwum Głównego Akt Dawnych, rozpoczęto pakowanie najcenniejszych działów archiwum w celu zabezpieczenia ich w forcie sokolnickim na Żoliborzu. Prace ukończono 26 września tegoż roku, a przewiezienie spakowanych działów (II, III, IV, V, VI)²⁰⁹ do fortu nastąpiło 28 IX 1942 r. Gdy w nocy z 13 na 14 V 1943 r. nastąpił ponowny nalot samolotów radzieckich na Warszawę i w promieniu ok. 50 m od budynku, w którym znajdowało się archiwum spadło kilka bomb, postanowiono spakować resztę akt, w celu zabezpieczenia w forcie. Tymczasem pilna stała się ewakuacja archiwum do innego bezpieczniejszego lokalu, gdyż złożenie akt w forcie uniemożliwiałoby dalszą pracę nad porządkowaniem zasobu i potajemne udostępnianie materiałów pracownikom

²⁰⁵ B. Taurogiński–Tuhan, *Z dziejów...*, s. 55.

²⁰⁶ *Ibid.*, s. 53.

²⁰⁷ *Ibid.*, s. 53–54.

²⁰⁸ *Ibid.*, s. 54–55.

²⁰⁹ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 125, s. 9.

naukowym. W tym czasie Archivamt też zamierzał przenieść całość Archiwum Radziwiłłów do gmachu Archiwum Głównego Akt Dawnych przy ul. Długiej 24, na rogu placu Krasińskich i Długiej, motywując to tym, że lokal dotychczasowy narażony jest na zbombardowanie jako sąsiadujący z dworcem. Bolesław Taurogiński nie dopuścił do tego, argumentując, że gmach AGAD może być też zbombardowany; zaangażowany w AK wiedział, że ma wybuchnąć powstanie²¹⁰. Ostatecznie 2 IX 1944 r. budynek AGAD został podpalony i spłonął wraz z 90 % zasobu archiwalnego²¹¹.

Bolesław Taurogiński wysunął projekt przewiezienia Archiwum Radziwiłłów z Żoliborza do Państwowej Szkoły Ogrodniczej z internatem na Ursynowie. Projekt ten został zreferowany Adamowi Stebelskiemu i kierownikowi Archivamtu dr Branigowi i uzyskał od nich przychylną opinię. Interwencja radcy archiwalnego odniosła pożądany skutek i po uporządkowaniu lokalu 22 VII 1943 r. zaczęto przewozić Archiwum Radziwiłłów do Ursynowa. Praca ta trwała do dnia 27 lipca tr. Ogółem przewieziono 9 dużych autobusów pocztowych z aktami. Transport ten wraz z honorarium robotników kosztował, jak pisze Taurogiński, przeszło 6000 zł²¹².

W drugiej połowie lipca 1944 r., z powodu zbliżania się frontu do linii Wisły i ostrzeliwania okolic Ursynowa przez artylerię i samoloty radzieckie, Taurogiński postanowił zabezpieczyć Archiwum Radziwiłłów w forcie Służew, położonym obok Ursynowa. Gdy 12 sierpnia pociski radzieckie gęsto zaczęły padać koło Ursynowa, zdecydował się nie zwlekać z przewiezieniem archiwum do fortu Służew. Następnego dnia, pod gęstym ostrzałem artylerii radzieckiej, rozpoczął własnymi siłami ładować archiwum na wóz i przewozić do fortu. Praca ta, z narażeniem własnego życia i sąsiadów, którzy samorzutnie ofiarowali mu swoją pomoc, trwała do 3 IX 1944 r.²¹³

By zachować w dalszym ciągu opiekę nad Archiwum Radziwiłłów, Taurogiński przeniósł się z rodziną do fortu i zamieszkał w tym samym lokalu, w którym umieścił archiwum. Obawiał się bowiem, aby przez nieostrożność wysiedlonych warszawiaków, którzy zamieszkali w forcie, archiwum nie spłonęło. W międzyczasie do fortu przybyły oddziały wehrmachtu, które usunęły uchodźców, rozlokowały się w forcie, a ciężką artylerię ustawiły na dziedzińcu fortu, ostrzeliwując z niej zbliżające się do Warszawy wojska radzieckie. Między hitlerowcami znajdowały się oddziały własowców. W końcu sierpnia 1944 r. zdarzył się charakterystyczny wypadek. W lokalu, gdzie znajdowało się Archiwum Radziwiłłów, pijany własowiec zaczął oglądać archiwalia, które z braku skrzyń nie były zapakowane i zabezpieczone, i próbował je podpalić. Energiczna postawa Taurogińskiego uratowała je, udało mu się nawet uzyskać opiekę nad zbiorami archiwalnymi. Oficer niemiecki, narodowości austriackiej, wydał do żołnierzy rozkaz zabraniający wstępu do lokalu archiwalnego, a Ukraińca obiecał przykładowie ukarać²¹⁴.

²¹⁰ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 55–56; A. Stebelski, *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych* [w:] *Straty archiwum i bibliotek warszawskich*, t. 1, *Archiwum Głównych Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 24.

²¹¹ A. Stebelski, *Dzieje...*, s. 26–28.

²¹² B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 56; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 127, s. 9.

²¹³ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 57.

²¹⁴ Ibid., s. 57–58; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 127, s. 14–15.

8 IX 1944 r. przyjechał do Ursynowa Branig i starosta powiatu warszawskiego dr Rupprecht. Polecili oni Taurogińskiemu spakować archiwum w skrzynie (62 sztuki) celem ewakuacji do Częstochowy. Jednocześnie Rupprecht zaproponował Taurogińskiemu, że wystawi dla niego i rodziny żelazny list na wyjazd do Niemiec łącznie z Archiwum Radziwiłłów. Jak pisze Taurogiński, propozycji tej nie przyjął²¹⁵.

Pakowanie archiwum trwało do 11 września, a 12 przybył do Ursynowa oficer SS, obejrzał archiwum i zapowiedział, że następnego dnia przyjedzie z samochodem po archiwum. Gdy Taurogiński stwierdził, że Branig był w tej sprawie i kazał przygotować zbiory do ewakuacji do Częstochowy, po które za kilka dni ma przyjechać — odpowiedział, że Branig nie dostanie transportu, a on jako wojskowy ma samochody, a zbiory Biblioteki Krasińskich, z Łazienek, z Belwederu i część Archiwum Akt Nowych zostały przez niego zabrane i wywiezione. 14 IX 1944 r. Archiwum Radziwiłłów zostało załadowane na 9 samochodów ciężarowych i wywiezione na Dworzec Zachodni. Jak wynikało z opowiadań robotników zatrudnionych przy załadunku skrzyń z archiwaliami do wagonu, pociąg został skierowany do Kutna. Taurogiński prosił tego oficera o pokwitowanie skrzyń z archiwaliami, zabranych z fortu. Oficer obiecał Taurogińskiemu, że przywiezie pokwitowanie na drugi dzień, jednak nie dotrzymał słowa. Gdy w parę dni po wywiezieniu archiwum z Ursynowa przez oficera SS, przyjechał z samochodami Branig był bardzo zdziwiony i zaniepokojony wywiezieniem, gdyż, jak się wyraził, archiwalia zostały wywiezione przez bandytów. 29 października Taurogiński spotkał się w Pruszkowie z Branigiem, który zakomunikował mu, że rozmawiał z owym oficerem policji SS. Archiwum Radziwiłłów, które zostało zabrane z Ursynowa, wywieziono do miasta Brück w Górnej Austrii, do zamku Fischhorn, a oficer, który wywiózł archiwum, nazywał się Spilkier²¹⁶.

W okresie II wojny światowej, tzw. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów zostało ocalone za wyjątkiem akt unii horodelskiej i lubelskiej²¹⁷. Powyższe akta, wraz z aktem ustanowienia ordynacji, który ocalał do 1940 r., znajdowały się w Archiwum Radziwiłłów w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 113 m. 2. W marcu tr. Antoni Iwanowski, kustosz archiwum, zabrał wspomniane dokumenty i doręczył je Januszowi Franciszkowi Radziwiłłowi w celu lepszego zabezpieczenia. Do wybuchu powstania warszawskiego dokumenty te znajdowały się w piwnicy pałacu przy ul. Bielańskiej 14, w żelaznej skrzyni zabezpieczającej akta przed pożarem. Według słów Janusza Franciszka Radziwiłła, po upadku powstania warszawskiego żelazna skrzynia z aktami została wyszabrowana. Nasuwa się przypuszczenie, że została zabrana przez Niemców, ewentualnie przez szabrowników i dotychczas nie mamy żadnych wiadomości o tych aktach²¹⁸. Krążąca wersja, jakoby powyższe akta zostały zamurowane w pałacu przy ul. Bielańskiej 14 i w czasie pożaru pałacu (25 VIII 1944) spłonęły jest nieprawdziwa, gdyż akt fundacji ordynacji

²¹⁵ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 58; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 127, s. 15–24.

²¹⁶ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 58–59; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 127, s. 25.

²¹⁷ *Akta...*, nr 49, s. 50–54, nr 148 (1) s. 331–347 i nr 149 (2) s. 348–362.

²¹⁸ J. Jaruzelski, *Janusz...*, s. 224. Wg relacji Bolesława Tuhan-Taurogińskiego i Izabeli Radziwiłłowej (ur. 1915).

radziwiłłowskich ocalał i znajduje się w AGAD²¹⁹, utracono jednak, zapewne bezpowrotnie, akty unii horodelskiej i lubelskiej.

W czasie powstania warszawskiego spłonęła mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r., wykonana przez sztycharza Tomasza Makowskiego, relikwiarz Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, trochę zbroi zabytkowych, parę lasek marszałkowskich i piec srebrny (patelnia) służący do ogrzewania łóżka Napoleona w czasie jego kampanii moskiewskiej, ponadto 4 siodła tureckie wysadzone perłami, zdobytych króla Jana III Sobieskiego spod Wiednia. Taurogiński nie zdążył tych rzeczy zabezpieczyć i wywieźć do Ursynowa. Pozostały one przy ul. Marszałkowskiej 113 m. 2 w Warszawie²²⁰ i przepadły w czasie powstania warszawskiego.

Ogromna część archiwum gospodarczego, które do 1939 r. znajdowało się w zamku nieświeskim, zostało ewakuowane przez Rosjan do Mińska Białoruskiego i tam, wraz z wywiezionym Archiwum Państwowym z Wilna, umieszczone w gmachu Akademii Umiejętności. Gdy armia radziecka zmuszona była opuścić Mińsk Białoruski, chwilowo akta zostały bez żadnej opieki. Maruderzy wojskowi wdarli się do lokalu archiwalnego, poniszczyli pieczęcie od dokumentów; część akt użyto na podpałkę do pieców, część do robienia skrętów. Po wkroczeniu Niemców do Wilna władze zorganizowały urząd archiwalny. Oddziały wojska niemieckiego, które zajęły gmach akademii, zabroniły osobom prywatnym wstępu do pomieszczeń archiwum, jednak ze względu na to, że wojsko potrzebowało lokalu dla żołnierzy postanowiono pomieszczenie jak najprędzej uprzątnąć z akt. Z tego powodu oddział zajmujący kwaterę w akademii przenosił akta bez żadnego archiwalnego nadzoru z jednego do drugiego skrzydła budynku. Tam były składowane w nieodpowiednich warunkach, wobec czego dużo dokumentów ucierpiało, a część zostało zniszczonych²²¹.

Przez wielokrotne przenoszenie dokumentów z miejsca na miejsce archiwum administracyjne i gospodarcze Radziwiłłów zostało pomieszczone z aktami Archiwum Państwowego w Wilnie. Gdy monachijski archiwariusz dr Erich Randt bawił w Mińsku Białoruskim, generalny komisarz powierzył mu kontrolę nad materiałem archiwalnym znajdującym się w Mińsku. Postanowiono, żeby Archiwum Radziwiłłów, znajdujące się tymczasowo w gmachu Akademii Umiejętności, przenieść do klasztoru Bernardynów, część do gmachu, który został przeznaczony dla Archiwum Radziwiłłów przy ul. Panzerstrasse 6. Częściowe zabezpieczenie archiwum administracyjnego Radziwiłłów nastąpiło skutek interwencji Bolesława Taurogińskiego w Archivamcie w Warszawie. W tej sprawie kilkakrotnie rozmawiał z dr Büttkūsem, kierownikiem Archivamtu, który w sprawie zabezpieczenia archiwum administracyjnego i gospodarczego Radziwiłłów znajdującego się w Mińsku Białoruskim, oraz ewentualnego przewiezienia akt do Warszawy, korespondował z komisarzem Ostlandu i w 1942 r. wyjechał w tej sprawie do Nieświeża²²².

Czy istotnie w 1942 r. zaproponowano Bolesławowi Taurogińskiemu wyjazd do Mińska Białoruskiego dla objęcia stanowiska archiwisty? Propozycji tej podobno nie przyjął, a opiekę nad zbiorami powierzono dyrektorowi Archiwum Państwowego

²¹⁹ AGAD, Zbiór dok. perg., nr 8434.

²²⁰ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 60–61.

²²¹ *Ibid.*, s. 61.

²²² *Ibid.*, s. 61–62.

w Wilnie Wacławowi Studnickiemu, który wyjechał do Mińska. Gdy w 1944 r. hitlerowcy pod naporem armii radzieckiej zmuszeni byli opuścić Mińsk, archiwum nieświeskie zostało wywiezione przez Niemców do Rygi i po wyzwoleniu Rygi sprowadzone z powrotem do Mińska. Tam archiwiści radzieccy uporządkowali je i zinwentaryzowali²²³. Leokadia Olechnowicz twierdzi, że w czasie II wojny światowej dokumenty z archiwum nieświeskiego będące w Mińsku Niemcy wywieźli do kilku miast. Część z nich trafiła do Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie²²⁴.

Obecnie w Fondzie (nr 694) Radziwiłłów w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku znajduje się 24 654 j. inwentarzowych z lat 1366–1937. Przeważająca część akt ma charakter prawno–majątkowy i ekonomiczno–administracyjny. Prócz akt radziwiłłowskich Fond zawiera również inne dokumenty, najczęściej dotyczące rodzin z nimi spokrewnionych, np. Flemmingów, Sobieskich, Wittgensteinów, Zawiszów. Kiedy w latach 1950–1952 przystąpiono do opracowania tego zespołu, okazało się, że praktycznie był to rozsyp; brakowało jakichkolwiek materiałów ewidencyjnych, a wszelkie prace porządkowe należało rozpoczynać od podstaw. Kolejne prace archiwalne podjęto w początkach lat osiemdziesiątych. Przygotowano wówczas wstęp do inwentarzy i ujednolicono formę zapisu. Cały Fond został podzielony na 15 opisów bardzo zróżnicowanych pod względem wielkości i zawartości²²⁵.

Jak sugerują Lubow Z. Hiscowa i I. E. Antonienko, część swego zasobu archiwum administracyjne Radziwiłłów utraciło na rzecz Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie, w wyniku przemieszczeń dokonanych przez Niemców w czasie okupacji. W latach 1942–1943 prowadzili selekcję materiałów archiwalnych do wywozu z Białorusi, Łotwy i Ukrainy, w wyniku czego dokumenty z tych państw znalazły się w 1944 r. w Zachodnich Czechach, w Archiwum Państwowym w Opawie (niemieckie Troppau), gdzie Niemcy utworzyli główne centrum gromadzenia archiwaliów ze Związku Radzieckiego. Na początku 1946 r. archiwalia wróciły do Kijowa. Podczas tych wymuszonych wędrówek dokumentacja w pewnym stopniu przemieszała się. O tym, że wiele j.a. należy do białoruskiej części archiwum nieświeskiego świadczą okładki kancelaryjne: „Główny Zarząd Jego Wysokości Księcia Antoniego Radziwiłła” lub „Zarząd Główny Dóbr

²²³ Ibid., s. 11–12 i 62.

²²⁴ L. Olechnowicz, *Przegląd archiwaliów Radziwiłłów w zbiorach publicznych na Litwie* [w:] *Miscellanea...*, t. 7, s. 86 (sic); eadem, *Archiwa rodowe i osobiste w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym* [w:] *Miscellanea...*, t. 9, Warszawa 1998, s. 157; *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, oprac. M. Kocójowa, Kraków 1993, s. 243–244. Zob. E. Bagińska, *Źródła do dziejów Radziwiłłów w archiwach i bibliotekach wileńskich*, „Białostockczyzna”, r. 48, 1997, z. 4, s. 69–73.

²²⁵ E. Bagińska, *Fond Radziwiłłów w Państwowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Białostockczyzna”, r. 49, 1998, z. 1, s. 58–63; P. Bańkowski, *Polskie archiwa osobiste, rodzinne i rodowe, znajdujące się w radzieckich zbiorach państwowych*, „Archeion”, t. 47, 1967, s. 141; *Centralnyj Gasudarstwiennyj Istoriceskij Archiw BSSR w Mińskie*. Putiewoditiel, Mińsk 1974, s. 266–270; G. Golencenko, *Opisi bibliotek i kniżnych sobranij Radziwiłłow w Nacionalnom Archiwie Bielarusi* [w:] *Badania...*, s. 55–61; A. K. Gołubowicz, *Dokumenty i materiały rodu Radziwiłłów w Archiwum Narodowym Republiki Białorusi* [w:] *Miscellanea...*, t. 7, s. 93–97; W. Kriegseisen, *Źródła do historii Rzeczypospolitej Szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 105, 1998, nr 4, s. 87, 90–105; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 12.

Księcia Ordynata Jerzego Radziwiłła”, czy też „Główny Zarząd Ordynacji Kleckiej” z lat 1862–1887²²⁶.

Z kolei księgozbiór nieświeski zajęty w 1939 r. przez Rosjan, liczący 20 tys. tomów, po przejęciu przez Niemców w Mińsku został wywieziony w 1943 r. do Raciborza razem z innymi książkami słowiańskimi z bibliotek z okolic Mińska. Po powrocie z Niemiec trafił w 1945 r. do kilku bibliotek mińskich, głównie do obecnych: Biblioteki Akademii Nauk Republiki Białorusi, Centralnej Naukowej Biblioteki Akademii Nauk Republiki Białorusi i Biblioteki Narodowej Białorusi²²⁷.

Nieustalona część tegoż księgozbioru znalazła się w 1945 r. na Śląsku Opolskim, w powiecie Koźle, w majątku Chrósty. Po przybyciu do owego miejsca w celu zabezpieczenia księgozbioru 3 VI 1945 r. Bolesław Taurogiński zastał tylko pogorzeliśko po stacjonującej w tym miejscu jednostce radzieckiej. Inne części tegoż księgozbioru w 1941 r. pojawiły się w antykwariatach warszawskich. Były to książki ukradzione przez Niemców w Mińsku Białoruskim²²⁸.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów po 1945 r.

W drugiej połowie kwietnia 1946 r. nadeszły do Warszawy zbiory polskiego mienia kulturalnego, wywiezione z Zamku Warszawskiego, Belwederu, Łazienek, Biblioteki Krasieńskich i z Archiwum Radziwiłłów w Warszawie. Zbiory nadeszły w 12 wagonach, eskortowane do granicy przez wojsko amerykańskie. Jadąc śladem wskazanych przez przybywających w Austrii Polaków, delegat Ministerstwa Kultury i Sztuki mgr Urbanowicz trafił na nie w miejscowości Brück w Górnej Austrii w zamku Fischhorn. Z Archiwum Radziwiłłów z Warszawy wróciło 45 skrzyń z archiwaliami. Zostały zdeponowane w Wilanowie, następnie w Pałacu pod Blachą, a później włączone do zasobu AGAD, gdzie znajduje się aktualnie²²⁹.

17 XII 1951 r. ostatni archiwista radziwiłłowski Bolesław Taurogiński sprzedał AGAD opracowane przez siebie inwentarze za 6900 zł²³⁰. Notabene jego opracowania działów AR Dz.: I, II, IV, V, XIII i XXVI mają użytkowe znaczenie do dnia dzisiejszego²³¹.

W latach pięćdziesiątych XX w. w AGAD przystąpiono do nowej akcji inwentaryzacyjnej działów Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów. Halina Dmowska-Grabias opracowała inwentarz działu AR Dz. XXXIV (1988)²³², Barbara Janicka

²²⁶ L. Z. Hiscowa, I. E. Antonienko, *Znaczenie archiwaliów Radziwiłłów, przechowywanych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie, dla rekonstrukcji Archiwum Radziwiłłów* [w:] *Miscellanea...*, t. 7, s. 100–104; zob. Księga Nabytków AGAD, t. 3, nr 460/1–12 (1964 r.) materiał z Archiwum z Pragi.

²²⁷ A. S. Ciechanowiecki, *Nieśwież. Międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi (od XVI do XX w.)*, Warszawa 1994, s. 30–34; P. Kennedy Grimsted, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR, Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia*, Princeton 1981, s. 478; A. Stiefanowicz, *Knigi Radziwiłłow w kolekcjach Biblioteki Akademii Nauk Republiki Białorusi* [w:] *Badania...*, s. 63–86; B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 72.

²²⁸ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 74–76; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 112, s. 164 i nr 127, s. 26–29.

²²⁹ B. Taurogiński-Tuhan, *Z dziejów...*, s. 59–60; AGAD, AR Dz. XXVII, nr 127, s. 29.

²³⁰ AGAD, Księga Nabytków, t. 1, nr 156 (AR Dz.: II, III, V, VII, XIII, XXVI); zob. *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr: 73, 74, 82 i 83.

²³¹ Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III; *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr: 73, 79 i 82. Zwróć uwagę na estetykę wykonanie inwentarzy działów AR Dz. I i IV.

²³² Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarz działu AR Dz. XXXIV.

i Wanda Lipińska opracowały inwentarz działu AR Dz. XXIX (1973)²³³, Rafał Jankowski inwentarz działu AR Dz. XXVII (2001)²³⁴, Barbara Smoleńska opracowała następujące inwentarze działów: AR Dz. VII (1957)²³⁵; AR Dz. XVIII (b. d.)²³⁶; AR Dz. XX (1958)²³⁷, Antoni Walawender opracował inwentarz działu AR Dz. XVII (1959)²³⁸, Maria Woźniakowa opracowała inwentarz działu AR Dz. XIX (w latach 50.)²³⁹, Jarosław Zawadzki opracował część („Papiery Połubińskich i rodzin z nimi spokrewnionych z lat 1513–1686”) działu AR Dz. X (1999)²⁴⁰, Teresa Zielińska inwentarze działów: AR Dz. IV kopie (1960)²⁴¹; AR Dz. VIII (1954)²⁴²; AR Dz. XI (1972–1975). Do inwentarza indeks osobowy i geograficzny sporządził Michał Wasilewski przy współudziale Zielińskiej (1976)²⁴³. Do lat siedemdziesiątych w Pracowni Naukowej był wyłożony dziewiętnastowieczny inwentarz działu AR Dz. XI Romualda Symonowicza²⁴⁴. Poza wymienionymi autorami w AGAD w latach pięćdziesiątych opracowano grupowo inwentarz działu AR Dz. XXV na podstawie przedwojennych spisów²⁴⁵ i poprawiono inwentarz Bolesława Taurogińskiego działu AR Dz. III, który wcześniej spełniał rolę praktyczną w Pracowni Naukowej AGAD²⁴⁶. Barbara Rudawska napisała wstęp do dziewiętnastowiecznego inwentarza działu AR Dz. XXI i uzupełnienie z aneksem (1953 r.)²⁴⁷. Poza tym Pracownia Naukowa AGAD dysponuje spisami zawartości działów: AR Dz. VI i AR Rękopisy biblioteczne, i indeksem chronologicznym Jerzego Lesińskiego do działu AR Dz. V (1975)²⁴⁸.

Obecnie w AGAD znajdują się następujące działy:

Dział I: „Dokumenty pergaminowe” [w:] Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7212–8355, 8385–8437 i 8681;

Dział II: „Dokumenty historyczne”;

Dział III: „Listy domów panujących”;

Dział IV: „Listy książąt Radziwiłłów”;

Dział V: „Listy domów obcych”;

Dział VI: „Diariusze”;

Dział VII: „Akta wojskowe”;

Dział VIII: „Akta dotyczące duchowieństwa”;

²³³ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XXIX.

²³⁴ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XXVII.

²³⁵ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. VII.

²³⁶ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XVIII.

²³⁷ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XX.

²³⁸ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XVII.

²³⁹ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. XIX.

²⁴⁰ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. X.

²⁴¹ Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. IV kop.

²⁴² Zob. *ibid.*, Inwentarz działu AR Dz. VIII.

²⁴³ Zob. *ibid.*, Inwentarz i indeks do działu AR Dz. XI, *ibid.*, T. Zielińska, Wstęp, s. 7–8.

²⁴⁴ AGAD, AR Dz. XXVII, nr 85.

²⁴⁵ Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarz działu AR Dz. XXV; zob. *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 89–91.

²⁴⁶ Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarz działów AR Dz. III; zob. też *ibid.*, AR Dz. XXVII, nr 74, s. 3.

²⁴⁷ Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa, Inwentarz działu AR Dz. XXI (rkps + mps).

²⁴⁸ Zob. *ibid.*, Pracownia Naukowa oraz Oddział III, Inwentarze działów: AR Dz. VI i AR Rękopisy biblioteczne, i indeks chronologiczny 1531–1921 do AR Dz. V.

Dział X: „Dokumenty domów obcych”;
Dział XI: „Dokumenty rodzinne”;
Dział XII: „Archiwum z Berlina przywiezione”;
Dział XIII: „Archiwum rodzinne sekretne”;
Dział XIV: „Akta opieki nad ks. Dominikiem Radziwiłłem i Prokuratoria Poradzi-
wiłłowskiej Masy”;
Dział XV: „Akta ordynacji nieświeskiej”;
Dział XVI: „Akta ordynacji kleckiej i dawidgródzkiej”;
Dział XVII: „Akta starostw”;
Dział XVIII: „Akta posiadłości miejskich Radziwiłłów”;
Dział XIX: „Akta fabryk i zakładów przemysłowych”;
Dział XX: „Akta dotyczące handlu sławnego”;
Dział XXI: „Akta dotyczące się sług i rzemieślników domu ks. Radziwiłłów”;
Dział XXIII: „Dokumenty do dóbr służące”;
Dział XXIV: „Zbiór map i planów” [w:] Zbiór kartograficzny, teki 415–453;
Dział XXV: „Inwentarze dóbr”;
Dział XXVI: „Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku”;
Dział XXVII: „Sumariusze i inwentarze archiwów radziwiłłowskich”;
Dział XXIX: „Akta ekonomiczne”;
Dział XXXIV: „Gazetki pisane”.

W AGAD z rękopisów o charakterze bibliotecznym, jak i z akt dotyczących Biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu i z nielicznych rękopisów ocalałych z tejże utworzono nowy dział: Rękopisy Biblioteczne.

INSTRUKCJA SKARBU KORONNEGO PRZYGOTOWANA DLA LUSTRATORÓW W 1650 R.

wydał Krzysztof Chłapowski

Uwagi wstępne

Inicjatywa wydania „Instrukcji” pojawiła się już prawie 40 lat temu. Zadania tego podjął się Jerzy Wiśniewski (1928–1983), wówczas adiunkt Instytutu Historii PAN, zatrudniony w Poznaniu w Zakładzie Historii Pomorza¹, który w papierach po znanym archiwście i historyku Józefie Paczkowskim, przechowywanych w Bibliotece im. Raczyńskich w Poznaniu, znalazł odpis „Instrukcji”. Jej oryginał spłonął wraz z całym niemal zasobem Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie w 1944 r.² Wiśniewski skopiował rękopis Paczkowskiego, sporządził przypisy tekstowe oraz przystąpił do opracowania przypisów rzeczowych. Przy przygotowywaniu ich wstępnej i mocno jeszcze niekompletnej pierwszej redakcji wykorzystał źródła drukowane, publikacje i herbarze, a w przypadku Podlasia, którego przeszłości był kompetentnym i wszechstronnym badaczem, także źródła rękopiśmienne. Do części odnoszącej się do Prus Królewskich przypisów w ogóle nie sporządził. Niewątpliwie zamiar wydania „Instrukcji” powziął w związku z pracą nad edycją (wraz z Jerzym Topolskim) lustracji dóbr królewskich województwa podlaskiego w 1570 i 1576 r.³

W 1968 r. Wiśniewski przeniósł się z Poznania do Krakowa i w związku z nowymi, bardzo pracochłonnymi obowiązkami w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego oraz w Redakcji Polskiego Słownika Biograficznego zrezygnował z dalszych prac nad przygotowaniem „Instrukcji” do druku. Maszynopis tekstu i przypisów przekazał Kolegium Wydawców Lustracji Dóbr Królewskich XVI–XVIII w. jako pomoc dla przygotowujących edycje lustracji dóbr królewskich z okresu 1659–1665, a także dla innych badaczy, zajmujących się dziejami dóbr królewskich w XVI–XVII w.⁴ Uczynił to na ręce Anny Sucheni-Grabowskiej (sek-

¹ H. Rutkowski, *Jerzy Wiśniewski historyk osadnictwa*, „Studia Łomżyńskie”, t. 1, 1989, s. 7–16.

² Zob. dalej s. 171–172.

³ L.podl. 1570 i 1576.

⁴ Wzmianki o „Instrukcji”: L.sand. 1660–1664, s. XXIII–XXIV; L.maz. 1660–1661, s. XVIII,

retarza tegoż Kolegium). Dzięki Jej uprzejmości maszynopis „Instrukcji” został udostępniony Pracowni Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN w Warszawie, którego to zespołu jestem pracownikiem.

Czas i okoliczności powstania źródła

Sejm odbywający się w Warszawie od 22 XI 1649 r. do 13 I 1650 r. uchwalił konstytucję pt. „Lustracja dóbr Rzeczypospolitej w Koronie”⁵. Miała to być lustracja o charakterze generalnym, tzn. obejmująca wszelkie dobra królewskie położone we wszystkich województwach Korony, a jej celem — znaczny przyrost dochodów skarbu kwarcianego.

Urzędem podskarbińskim kierował podskarbi koronny Bogusław Leszczyński, który ów urząd otrzymał 12 I 1650 r. Podczas wspomnianego sejmiku był on marszałkiem izby poselskiej⁶. Na jego polecenie przygotowano dla lustratorów „Instrukcję”, mającą służyć jako praktyczna pomoc w ich czynnościach. W związku z tym zawierać musiała wszelkie potrzebne im informacje dotyczące podstawy prawnej lustracji, przedmiotu jej dokonywania, tj. typów i wykazu dóbr królewskich jej podlegających, czasu jej przeprowadzenia, jak również zakresu merytorycznego czynności lustratorów po ich przybyciu do lustrowanej królewskiej, ich postępowania w kwestiach spornych, zasad wyliczania kwarty. Fakt przygotowania takiej instrukcji, a także jej szczegółowość i sposób zredagowania, świadczą pozytywnie o pracy urzędu podskarbińskiego i jego zamiarze wykonania decyzji sejmiku w sposób dobrze przygotowany, skrupulatny i efektywny, jak również o jego dążeniu do objęcia lustracją wszelkich dóbr królewskich niegdyś zastawionych. Chodziło zatem o jak najlepsze spełnienie oczekiwań tych, którzy doprowadzili do uchwalenia konstytucji umożliwiającej zlustrowanie dóbr królewskich.

Czas sporządzenia podstawowej części „Instrukcji” został określony przez fakt umieszczenia w jej tytule oraz pod formułą końcową daty 21 IV 1650 r., co oznacza, że sporządzono ją w okresie styczeń–kwiecień 1650 r. Nie dotyczy to spisu dóbr królewskich podlegających lustracji, składającego się z trzech części (wg podziału Korony na prowincje: Wielkopolskę, Małopolskę i Prusy Królewskie), z których dwie zakończone są datacją. Część dotycząca Wielkopolski datowana jest tylko datą roczną (1650 r.), a w miejscach przeznaczonych na wpisanie dnia i miesiąca pozostawiono tzw. okienko, natomiast pod częścią dotyczącą Małopolski widnieje data 2 IX 1650 r.⁷ Do przeprowadzenia lustracji przystępowano dopiero po żniwach (chodziło o możliwość oszacowania wysokości plonów, a tym samym dochodów),

74, 77, 95, 126, 155, 161, 176, 180, 253, 259, 264; A. Sucheni-Grabowska, A. Wyczański, *Les Revisions des biens fonciers appartenant au domaine de la Couronne en Pologne au cours des XVI-XVIII siècles. La source et son édition* [w:] *Studia Historiae Oeconomicae* 7/1972, s. 72–73; Sucheni-Grabowska, *Losy*, s. 16; L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1973, s. 192–193; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 228; K. Chłapowski, *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, KH 69, 1978, z. 4, s. 652; idem, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 80, 113, 114; uwagi na jej temat Chłapowski, *Realizacja*, s. 157, 168–172.

⁵ VL IV, s. 133–134.

⁶ W. Dworzaczek, *Leszczyński Bogusław*, PSB, t. 17, s. 107–111; U, 10, nr 758.

⁷ Zob. s. 204.

co tłumaczy, dlaczego komplet materiałów potrzebnych lustratorom został przygotowany dopiero we wrześniu.

Urząd podskarbiński przyjął założenie, że z powodu rebelii Chmielnickiego zlustrowanie dóbr królewskich położonych w województwach kijowskim, brackim, wołyńskim, podolskim, ruskim i bełskim jest niemożliwe i że nastąpi to „feliciori tempore”⁸. Dlatego nie przygotował spisu dóbr królewskich położonych w tych województwach. Rzeczywistość okazała się bardziej ponura. Przebieg walk z Chmielnickim i sprzymierzonymi z nim Tatarami oraz spowodowane nimi położenie Rzeczypospolitej sprawiły, że lustracja została odłożona na przyszłość. Dlatego „Instrukcja” nie ma charakteru dokumentu w pełni zredagowanego i gotowego do ekspedycji.

W 1654 r. sejm ponownie uchwalił dokonanie lustracji, ale akcję lustracyjną przerwał wybuch wojny ze Szwecją⁹. Została jeszcze raz uchwalona przez sejm 1659 r. i tym razem doszła do skutku. Przeprowadzono ją w latach 1659–1665. Lektura tekstów lustracji oraz uwagi na marginesie spisu dóbr królewskich w niniejszej „Instrukcji” wskazują, że lustratorzy prawdopodobnie mieli wówczas do dyspozycji instrukcję o treści podobnej do tej z 1650 r. i kierując się nią docierali do dóbr, które — ze względu na niewygasłe zastawy — nie były dotąd lustrowane.

Analiza znajdujących się w „Instrukcji” wykazów dóbr królewskich dowiodła, że nie są ich w pełni kompletnym spisem, a ponadto zawierają pewne nieścisłości. Sporządzający je niewątpliwie wykorzystali protokoły tzw. rewizji listów z lat 1563/1564, tzn. kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, natomiast nie wzięli pod uwagę protokołów decyzji podjętych przez specjalne komisje podczas sejmów 1566 i 1567 r. oraz akt dotyczących frymarków, a powstałych później, teksty lustracji zaś z pierwszej połowy XVII w. wykorzystali częściowo i niezbyt uważnie¹⁰. Jeśli chodzi o kwoty kwarty umieszczone w „Instrukcji”, są one identyczne z kwotami widniejącymi w „Regrze odbierania quarcianych pieniędzy w Rawie z Dóbr Rzeczypospolitej roku 1646”¹¹, lecz w wielu wypadkach różnią się od kwot znanych z tekstów lustracji z lat 1616–1620 czy 1628–1631.

Podstawa wydania

Podstawą jest odpis z oryginału dokonany przez Józefa Paczkowskiego (1861–1933), historyka, wybitnego archiwisty, w latach 1890–1900 pracownika Biblioteki Państwowej w Berlinie, w latach 1900–1904 i 1905–1914 Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie, w latach 1919–1926 dyrektora Wydziału Archiwów w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia, od 1920 r. dyrektora Archiwum Państwowego w Poznaniu i od 1926 r. profesora Uniwersytetu w Poznaniu¹². W okresie pracy w Berlinie Paczkowski odbył wiele podróży do archiwów, podczas których m.in. zbierał i kopiował źródła do dziejów chłopów w Polsce. Interesował się też

⁸ Zob. s. 202.

⁹ VL IV, s. 212: „Lustracja dóbr Rzpltej w Koronie”. O zasięgu prac lustracyjnych, Chłapowski, *Realizacja*, s. 172.

¹⁰ Analiza zawartości spisów dóbr królewskich zob. Chłapowski, *Realizacja*, s. 169–171.

¹¹ AGAD, ASK, III, 6, k. 641v–670v.

¹² Z. Grot, *Paczkowski Józef*, PSB, t. 24, s. 780–783.

lustracjami dóbr królewskich oraz źródłami z nimi związanymi. Pracochłonne obowiązki dyrektora Wydziału Archiwów spowodowały, że dopiero po 1926 r. mógł przystąpić do opracowywania plonów kwerend. Przygotował do druku lustrację dóbr królewskich w Prusach Królewskich w 1664 r., która ukazała się drukiem już po jego śmierci¹³. Większość jego papierów, w tym wypisy źródłowe, została w 1936 r. złożona w Bibliotece im. Raczyńskich w Poznaniu¹⁴. Ponieważ oryginał „Instrukcji”, znajdujący się — jak wiemy z adnotacji Paczkowskiego — w Oddziale 39 Archiwum Głównego Akt Dawnych w księdze 7, na kartach 54v–75v, spłonął w 1944 r. wraz z całym archiwum, jesteśmy zdani na kopię Paczkowskiego¹⁵, na którą zwrócił uwagę Wiśniewski. Została ona wykorzystana wraz z dopiskami Paczkowskiego i jego uwagami zamieszczonymi na marginesie odpisu.

Przy przygotowaniu edycji posługiwałem się instrukcją wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.¹⁶

Zasady opracowania przypisów rzeczowych

Przy sporządzaniu przypisów rzeczowych sięgnąłem (oprócz oczywiście wykorzystania literatury przedmiotu, herbarzy, źródeł drukowanych z lustracjami dóbr królewskich na czele) do źródeł rękopiśmiennych: Metryki Koronnej, nie opublikowanych lustracji dóbr królewskich położonych w województwach krakowskim i podlaskim z lat 1660–1661, tekstów lustracji przeprowadzonych w pierwszej połowie XVII w., ksiąg Referendarii Koronnej, wspomnianego już „Regestru odbierania pieniędzy quarciany” z 1646 r. oraz do „Percepta quartae partis Rei Publicae ex redditibus anni 1631 in anno 1632 Rawae exactae”¹⁷. Ten ostatni wykaz jest przydatny, dlatego że — w odróżnieniu od „Regestru” z 1646 r. — zawiera nazwiska użytkowników dóbr królewskich. Są to często dane późniejsze od tych z lustracji lat 1628–1632, nie mówiąc już o tym, że akcja lustracyjna tych lat nie objęła dóbr królewskich we wszystkich województwach Korony. Wykorzystałem też tekst rewizji kontraktów emfiteutycznych na dobra królewskie w Prusach Królewskich z 1649 r.¹⁸ oraz protokoły tzw. rewizji listów, czyli kontroli tytułów prawnych na użytkowanie dóbr królewskich, przeprowadzonej w latach 1563–1564¹⁹. Dotyczy to również dóbr królewskich położonych w prowincji Wielkopolskiej, a to dlatego że Andrzej Tomczak, co prawda, przedstawił stan posiadania królewskiego w Wielkopolsce i na Kujawach w dobie lustracji 1564–1565, ale podstawą źródłową jego ustaleń nie były oryginalne protokoły tzw. rewizji listów, lecz ich odpis znajdujący się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie²⁰. Inni wy-

¹³ Opis.

¹⁴ Cz. Skopowski, *Papiery Paczkowskiego*, „Archeion”, t. 37, 1962, s. 229–233.

¹⁵ Biblioteka Raczyńskich, rkps 1194 (niepaginowany); w późniejszych latach rękopisy te przekazane zostały do Archiwum Państwowego w Poznaniu.

¹⁶ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

¹⁷ AGAD, ASK, III, 6, k. 196–276.

¹⁸ *Revisio iurium emphyteuticorum które wydane były od JK Mości św. pamięci Władysława IV na dzierżawę ziem pruskich wojną szwedzką spustoszone vigore sejmu koronacyjnej*, AGAD, ASK, XLVI, 34.

¹⁹ AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8; o źródle tym oraz o kwestiach z nim się łączących Chłapowski, *Realizacja*, s. 24–42.

²⁰ L.włkp. 1564–1565, s. XXXI–LVIII.

dawcy i autorzy korzystali ze spisów dóbr królewskich zastawionych w tzw. starych sumach, będących jedynie wyciągami z protokołów tzw. rewizji listów, z natury swej niekompletnymi.

Podstawą identyfikacji i lokalizacji miejscowości były opracowania z dziedziny geografii historycznej i historii osadnictwa w rozmaitych regionach Rzeczypospolitej²¹ oraz materiały znajdujące się w Pracowni Atlasu Historycznego Polski w Instytucie Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla w Warszawie. Przynależność wojewódzką, powiatową i parafialną osad podaje według podziałów administracyjnych Rzeczypospolitej w XVII w.

Wykaz skrótów

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

ASK — Archiwum Skarbu Koronnego

Boniecki — A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 1–16, Warszawa 1899–1914

Chłapowski, *Realizacja* — K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665*, Warszawa 1984

Chłapowski, *Starostowie* — *Starostowie w Małopolsce* [w:] *Spółeczeństwo Staropolskie*, t. 4, 1986, s. 105–176

Czaplewski — P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich w latach 1454–1772*, „Roczniki TNT”, t. 26–28, Toruń 1919–1921

Dworzaczek, *Materiały* — W. Dworzaczek, *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.*, płyta CDROM, oprac. A. Bieniaszewski, R. Prinke, red. J. Wisłocki, Kórnik 1996

KH — „Kwartalnik Historyczny”

L.kr. 1564 — *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962–1964

²¹ *Atlas historyczny Polski*, seria: *Mapy szczegółowe XVI wieku*, 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku* (w opracowaniu), 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, Warszawa 1993, 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966, 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, S. K. Kuczyński, K. Pacuski, E. Rutkowska, H. Rutkowski, S. Trawkowski, M. Wilska, Warszawa 1998, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska, Warszawa 1973; U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Leszczyński”, t. 1, 1977, s. 207–320; eadem, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiatach poznańskim i waleckim w drugiej połowie XVI wieku* [w:] *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 17, z. 1, Warszawa-Poznań 1989, s. 5–112; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI wieku*, Toruń 1964; idem, *Mapa ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, t. 1, *Podziały administracyjne*, t. 2, *Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967; M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwach chełmińskim i malborskim w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1957; K. Mikułski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI wieku do końca XVII wieku*, Toruń 1994.

- L.lub. 1661 — *Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Warszawa 1962
- L.maz. 1565 — *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, Warszawa 1967–1968
- L.maz. 1660–1661 — *Lustracja województwa mazowieckiego 1660–1661*, wyd. A. Wawrzyńczykowa, Warszawa 1989
- L.podl. 1570 i 1576 — *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Warszawa 1959
- L.raw. XVII w. — *Lustracje województwa rawskiego XVII w.*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959
- L.sand. 1660–1664 — *Lustracja województwa sandomierskiego 1660–1664*, cz. 1, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Kraków 1971, cz. 2, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Wrocław 1977
- L.włkp. 1564–1565 — *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1–2, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko–Włodarska, J. Włodarczyk, M. Woźniakowa, Bydgoszcz 1961–1964
- L.włkp. 1616–1620 — *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław 1994
- L.włkp. 1628–1632 — *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. 1–3, wyd. Z. Guldón, Warszawa–Bydgoszcz 1967–1969
- L.włkp. 1659–1665 — *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 1, wyd. C. Ohryzko–Włodarska, cz. 2, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Wrocław 1978, Toruń 1996
- MK — Metryka Koronna
- Opis — *Opis królewszczyn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w r. 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938
- PH — „Przegląd Historyczny”
- PSB — *Polski słownik biograficzny*, t. 1–39, Kraków 1935–2000
- Ref. — Księgi Referendarii Koronnej w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie
- Sucheni–Grabowska, *Losy* — A. Sucheni–Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie 1574–1650*, KH, r. 80, 1973, z. 1, s. 3–19
- Szczuczko — W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994
- tzw. Metr. Lit. — tzw. Metryka Litewska
- U — *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w.*, red. A. Gąsiorowski, t. 1–10, Kraków 1987–
- Uruski — S. Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–15, Warszawa 1904–1935
- VL — *Volumina legum*, t. 1–7, Petersburg 1859–1860

AGAD, oddział 39, księga 7

INSTRUCTIO LUSTRATORIBUS DATA 1650 21/4

[f. 54v] Instrukcja skarbowa^a

do lustracji dóbr króla JM i Rzeczypospolitej stosująca się, jako do dawnego prawa, tak osobiście do teraźniejszego, konstytucją świeżą sejmu blisko przeszłego 1649 anno uchwalonego²².

Finis lustrationis

Naprzód wiedzieć trzeba, iż nie inszy jest cel i termin lustracji prawem pospolicym opisanych, tylko aby podatka Rzeczypospolitej kwartą nazwanego coraz przybywało, za postanowieniem i ordynacją lustratorów i aby dobra Rzpltej w dobra dziedziczne obracane i pustoszone nie były.

Distinctio kwarty^b

Kwarta zaś, którą z dóbr Rzpltej płać pp dzierżawcy jest czworaka. To jest: 1. semidupla, 2. simpla, 3. dimidia i 4. ad rationem, co ją ab incerta taksa płać.

[f. 55] 1. Semidupłę kwartę ci dzierżawcy płać, którzy iuxta constitutionem anni 1601²³ dzierżaw swoich pod lustracją (ita lege permittente) nie poddawali, ale loco auctionis półtory kwarty z tychże dzierżaw swoich wedle taksy pierwszej lustracji in anno 1569 odprowadzonej²⁴ pozwolili płać ad vitae suae tempora, które to półtory kwarty semidupłą zowią.

2. Simplą kwartę z tych dóbr płać, które już za przeszłych lat lustrowano i już takse swoją mają, wedle której dochodzi kwarta skarbu koronnego.

3. Dimidią, to jest połowę tylko kwarty płać z dóbr pięćkroć sta tysięcy, także i w sumę trzydziestu tysięcy zawiedzionych wedle konstytucji 1598 i 1601²⁵.

^a Ołówkiem na marginesie odpisu Paczkowskiego dopisano ręką, która sporządzała odpis: „Expeditiones quartae proventus partis converentes”.

^b Tytuł ten według informacji zapisanej ołówkiem na odpisie znajdował się na lewym marginesie.

²² Zob. przyp. 5.

²³ VL II, s. 386–388: „Lustracja”.

²⁴ Pierwszą lustrację dóbr królewskich przeprowadzono w latach 1564–1565, ale podstawą wymiaru kwarty stały się szacunki dochodów wyliczone podczas drugiej lustracji, dokonanej w latach 1569–1570.

²⁵ VL II, s. 367: „Szafunek poboru i wykupienie klejnotów i wykupienie dóbr naszych”, s. 387: „Lustracja”; chodzi o dobra królewskie obciążone zapisami z tytułu pożyczki pod zastaw dóbr królewskich zaciągniętej na mocy konstytucji z 1565 i o dobra obciążone zapisami z tytułu pożyczki, którą zaciągnęła królowa Anna Jagiellonka na mocy konstytucji z 1581. O pożyczce z 1565, o dobrach nią obciążonych i o kwestii likwidacji zapisów z 1565 Chłapowski, *Realizacja*, s. 85–102; o zapisach królowej Anny i o dobrach nimi obciążonych *Lustracje województwa mazowieckiego XVII w.*, cz. 1: 1617–1620, wyd. A. Wawrzyńczykowa, Warszawa 1968, s. XVI–XVII, XXI.

Miarkowano tedy tę połowicę kwarty wedle taksy tych dóbr lustracyji a[nno] 1569 odprawionej.

4. Ad rationem, seu ab incerta taksa kwarta płacona bywa z tych dóbr, które quondam w stare sumy będąc zawiedzione, już sive per extenuationes lege publica descriptas, sive per constitutionem anni 1647, która jest o zniesieniu starych sum uczyniona²⁶, od sum pomienionych uwolnione, to jest, iż te sumy czworgiem dożywocia possessorów po sobie immediate per cessum vel decessum następujących już poupadały. Za czym takowe dobra jako lustracyji tak i płaceniu kwarty wedle prawa podlegają.

Takową tedy kwarty dystynkcyę uczyniwszy wiedzieć potrzeba, iż pp dzierżawcy dóbr Rzpltej ten podatek kwarty lubo semidupłą lubo simplą, lubo dimidią, lubo ad rationem ab incerta taxa [f. 55v] nazwany płacą wedle ordynacyji prawa pro stipendiariis Reipublicae, to jest żołnierzowi kwarcianemu. A takową kwartę starą kwartą nazywają, a to ad differentiam kwarty nowej ab anno 1633 wedle pakt króla JM Władysława IV na aparat wojenny ordynowanej²⁷. Którą to kwartę nową tylko novi bonorum possessores, którzy per cessum vel decessum od KJM Władysława IV zaczynając, przywileje na dobra Rzpltej otrzymywali i do tego czasu od terażniejszego króla JM²⁸ otrzymywają. Eadem proportionem w Rawie płacą, jako i kwartę starą to jest albo semidupłą albo simplę, albo dimidią, albo i ad rationem.

Dobra terażniejszej lustracyji 1650 podlegające

Prawo pospolite tak mieć chce, aby wszystkie dobra Rzpltej sine discrimine co pięć lat zawsze de quinquennio in quinquennium lustrowane były²⁹. Zaczyn przychylając się, jako do dawnego prawa, tak osobiwie ad mentem constitutionis sejmku blisko przeszłego³⁰ te dzierżawy do terażniejszej lustracyji skarb podaje, które do tego czasu jeszcze lustrowane nie były, albo też przed lat siedemdziesiąt jeszcze lustrowane ex vi legum publicarum, jako się wyżej opisuje, do terażniejszej należą lustracyji, także i drugie dzierżawy, które prywatnymi rewizyjami a nie przez lustratory sejmem naznaczone lustrowane były³¹.

[f. 56] Naprzód tedy lustracyi terażniejszej subiuciantur te dobra Rzeczypospolitej videlicet

1. Dobra, z których płacą kwartę semidupłą^a. Dzierżawy, z których semidupłą kwartę płacą, bo lubo są lustrowane takowe dobra najpierw-

^a Tytuł był na lewym marginesie oryginału.

²⁶ VL II, s. 52: „Sum zniesienie z dóbr królewskich”; o genezie i znaczeniu tej konstytucji Chłapowski, *Realizacja*, s. 162–168; kwarta ab incerta taksa była to kwarta o niekontrolowanej relacji do przychodowości dóbr, stawki jej były symboliczne, chodziło bowiem o zaznaczenie prawa skarbu kwarcianego do tych dóbr i włączenie ich do dyspozycji skarbu, co chroniło od ewentualności zatarcia się tytułów własności Rzeczypospolitej.

²⁷ VL IV, s. 52; na temat nowej kwarty, okoliczności i czasu jej wprowadzenia Sucheni-Grabowska, *Losy*, s. 15–16.

²⁸ Jana Kazimierza.

²⁹ Postanowienie to zawierała konstytucja sejmku 1562/1563 „O lustracji” (VL II, s. 18).

³⁰ Zob. przyp. 5.

³¹ Chodzi o dobra królewskie, dochody, z których były spisywane przez doraźne komisje wysyłane z inicjatywy urzędu podskarbińskiego.

szą anni 1569 lustracją³², jednak takie bona quasi pro non lustratis habentur z tego fundamentu, że iuxta constitutionem 1601 pp dzierżawcy za pozwoleniem półtora kwarta od lustracji wolni byli ad vitam tylko, a królowie JMP obligantur takowych dóbr per cessum vel decessum onych dzierżawców nie dawać nikomu, aż by były przez lustratory z podskarbis albo urzędem jego lustrowane³³. Zaczynam takowe dobra ab anno 1601 zawsze sub onere lustrationis zostawały, tak jakoby zgola nigdy lustrowane nie były, daleko więcej teraz lustrationi subsunt, gdyż praesumitur, że się nie wiele takich dzierżawców znajdzie, którzy by pięćdziesiąt lat dobra Rzeczypospolitej trzymając, do tego czasu żyli. Większy tedy skarbowi pożytek będzie, kiedy terażniejszej taksy z prowentów simplam kwartam weźmie, niżeli wedle taksy 1569 półtóry kwarty uczyni habita ratione tego, że to takowej cenie zbóż i wszystkich prowentów lat 70 lat minęło.

2. Dobra, z których dimidiam płacą. Należą do terażniejszej lustracji i dobra w sumy pięćkroć sta tysięcy i drugie w sumę trzydziestu tysięcy zawiedzione, z których kwartę dimidią tylko płacą, wedle taksy lustratorskiej przed siedemdziesiąt lat postanowionej, a to z tej przyczyny jako i pierwsze, z których półtóry kwarty płacą, iż tylko durante vita dzierżawców na on czas [f. 56v] wedle konstytucji 1601 te półkwarty płacić miano, a potym tak jako i owe pierwsze nikomu dawane być nie miały, nisi praevia lustratione³⁴. Zaczynam z takowego fundamentu sub onere lustrationis zostawały i mają być lustrowane, lubo z nich nie cała, ale tylko połowa kwarty po staremu i do od dawnych dzierżawców należy. Ale jeśli by post constitutionem anni 1647³⁵, która stare sumy z takowych dzierżaw pozносиła. Dzierżawca, który takowych dóbr quoquunque titulo nabył, tedy już zupełną kwartę, a nie dimidią płacić ma i taką mu per lustrationem naznaczyć.

3. Dobra jeszcze nigdy nie lustrowane^a, to jest owe, które w starych sumach będąc zawiedzione, już od nich de facto są wolne, ponieważ z nich pp dzierżawcy ad rationem i to bardzo mało do skarbu płacą, jako ab incerta taksa. Ale też są insze dobra, co z nich nic nie płacą, a praesumuntur, że już albo post extinctas advitalitates lege publica descriptas³⁶, albo per constitutionem 1647 o starych sumach laudatam, talia bona lustrationi, a zatym i solutioni quartae

^a Tytuł był na marginesie.

³² Zob. przyp. 24.

³³ Analiza postanowień zawartych w konstytucji sejmu 1601: „Lustracja”; A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku*, PH, t. 56, 1965, z. 1, s. 31–33; Chłapowski, *Realizacja*, s. 101–102.

³⁴ Zob. przyp. poprz.

³⁵ Zob. przyp. 26.

³⁶ Chodzi o konstytucję sejmu 1566: „Dożywocia” (VL II, s. 65), dotyczącą sposobu amortyzacji tych zadłużeń na dobrach królewskich, które w trakcie sejmu 1562/1563 i 1563/1565 zostały uznane za zaciągnięte zgodnie z prawem i — w przeciwieństwie do zadłużeń wówczas anulowanych — nazwane „starymi sumami”. Ekstenuacja miała nastąpić w czasie czterech dożywoc, a dożywocia te liczono nie na podstawie umownej liczby lat trwania życia ludzkiego, ale od jednej zmiany użytkownika do drugiej, przy czym uwzględniano również zmiany tytułu prawnego na użytkowanie danych dóbr królewskich, spowodowane uzyskaniem *ius communicativum*. Taki sposób liczenia dożywoc powodował, że ekspiracja zastawu następowała przeciętnie po 60–80 latach; obszernie o tym Chłapowski, *Realizacja*, s. 42–46, 131–145.

subiucuntur³⁷. A gdzieby się summami staremi, jeszcze do tego czasu nieupadłemi zasłaniano, privilegia, iura eorumque dispositiones videnda, z których wszystkiego dochodzić mają.

4. Bona Reipublicae emphyteutica w Prusiech leżące³⁸, nie tylko te, którym lata wygasły, iuxta tenorem constitutionis praesentis lustrować trzeba, ale też i te, które od sum starych, albo przez czworo dożywocia, albo też per constitutionem 1647 laudatam są uwolnione³⁹, bo lubo takowym dzierżawcom lata in iuribus emphyteuticis [f. 57] wyrażone nie wyszły, jednak iż nigdy lustrowane nie były, przeto teraz już kwarta stara z nich do skarbu należy, a zatym omnino lustrować je potrzeba. Jako są to starostwa tołkmićskie, pokrzywnickie, bratiańskie i inne⁴⁰. Od kwarty jednak nowej vigore iurium emphyteuticorum ad annos ibidem spectificatos wolne być powinny.

Takowych tedy dzierżaw i dóbr Rzeczypospolitej terażniejszej lustracyji podległych, podaje skarb osobliwe registra i specyfikacyje, jednak mimo tę specyfikacyją od skarbu podaną, pytać się i wywiadować pilnie mają IMPP lustratorowie o wsiach i miasteczkach świeżo na gruntach KJM i Rzeczypospolitej nowo osadzonych, które osobne i inaksze nazwiska swoje mają, gdyż rzecz niepodobna, aby od tak dawnego czasu, to jest od lat siedemdziesiąt nie miało osad nowych, a zatym i prowentów Rzeczypospolitej przybywać, o których dowiedziawszy się, lustrować one tak jako i to od skarbu podane powinni.

A na ostatek, jeśliby się znajdowały takowe Rzeczypospolitej dzierżawy, któreby per longam temporum seriem et continuatam pp dzierżawców possessiones, w dziedziczne dobra obrócone były, tedy wzięwszy o nich wiadomość lustrować, albo in casum, gdyby ich lustrować nie dopuszczono, contravenientes skarbowi i IMP instygatorowi⁴¹ odnieść powinni IMPP lustratorowie.

Czas lustrowania dóbr Rzeczypospolitej

Nie tylko wielą konstytucji, ale i osobliwie i terażniejszą 1650 opisano⁴², aby dobra Rzeczypospolitej w ten czas lustrowane były, albo po zmarłej ręce, albo po ustąpieniu za consensum JKM. Jednak przecie skarb najsposobniejszy czas rozumie zawsze do lustracyji, kiedy już z pół krescencyja roczna sprzątniona do gumna będzie, jare żniwa [f. 57v] skończywszy, co iż circa decimam quintam diem octobris [15 X] bywa, tedy nie tylko ex inquisitione, ale też e re oculis subjecta, widząc jako wielkie gumno, w którym folwarku będzie, a zatym i plon spróbowany być może, prowent roczny facilius et fidelius obaczony, należony a zatym i skomputowany będzie.

³⁷ Zob. przyp. 26.

³⁸ Chodzi o dobra, które na mocy konstytucji sejmu 1631: „O dobrach Rzeczypospolitej w Prusiech zniszczonych” (VL III, s. 337) przekazywane były w użytkowanie emfiteutyczne. O charakterystyce tej formy użytkowania dóbr królewskich i o jej zasięgu K. Chłapowski, *Dzierżenie dóbr królewskich iure emphyteutico w XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 32, 1980, z. 2, s. 163–177.

³⁹ Zob. przyp. 26 i 36.

⁴⁰ Pełna lista dóbr objętych kontraktami emfiteutycznymi K. Chłapowski, *Dzierżenie dóbr królewskich*, s. 166–169.

⁴¹ Instygatorem był wówczas Daniel Żytkiewicz (U, 10, nr 174).

⁴² Sejm, na zakończenie którego uchwalono konstytucję o lustracji trwał do 12 I 1650, zob. s. 170.

Modus lustrationis

1. Naprzód krescencją każdego folwarku roczną opisać, którą habita ratione triennii, to jest urodzaju we trzech leciech dobrego, średniego i złego umiarkować rok jeden i wedle niego quantitate et qualitate zboża wszystkiego considerata, numerum samej krescencyji kop, plonu (deductis expensis na provisią czeladzi folwarkowej) na całoroczny prowent computować.

2. Cenę przy tym zboża wszelakiego eadem ratione habita annorum praesentium immediate sese subsequentium, to jest roku drogiego, miernie drogiego i taniego trzeba mieć in consideratione i wedle tych trzech lat umiarkowawszy rok jeden, cenę każdego korca pisać i do summy generalnej wywodzić porachowawszy.

3. Obory, do tego stada, powołowczyzny i wszystkie generaliter gospodarskie dobytki, mielcuchy alias browary, młyny, kuźnie, tartaki, w których tarcice robione bywają, stawy, spusty, łąki, puszcze, bory, lasy, gaje, towary leśne, jako popioły, potaszy, smoły, smelcugi, klepki, wanczoszy i inne ordynaryjne i extraordynaryjne od starostw i dzierżaw JKM i Rzpłtej dochody, jako czynsze i płaty doroczne z miast i miasteczek, także targowe i jarmarczne, więc od słodów piwnych i gorzałczanych i od robienia piwa i gorzałki na mieszczanków ubogich nad dawne prawa i zwyczaje podwyższone. Stacje i spy wsi do^a różnych klasztorów, probostw⁴³. Także różnej kondycyi ludzi do puszcze, borów, lasów i łąk, wkupujących się ad summam generalem prowentu computować trzeba, ale deductis expensis na prowizyję i na zapłatę zasłużonego czeladzi folwarkowej i inszych osób takowych [f. 58] dochodów przestrzegających.

Czemu tę pensyję kwartą nazywają^b

Uczyniwszy tedy każdej dzierżawy dorocznego prowentu summam generalem na pięć części tenże prowent rozdzielić trzeba, wedle opisanego dawnego prawa⁴⁴, to jest: trzy olim na KJM należące, które per dispositionem świeższych praw, teraz już dzierżawcom są spuszczone⁴⁵, czwartą część na obronę Ukrainy pro stipendiariis Reipublicae ex antiquo per legem publicam ordynowaną, którą część, że jest in numero czwartą kwartą nazywają. Piątą część na prowizyję pp starostów i dzierżawców przy owychże trzech częściach pierwszych obrócić i odłożyć potrzeba.

Owo zgoła terazniejszych już czasów obrachowawszy doroczny zupełny prowent na p. dzierżawcę cztery części zostawić potrzeba, a piątą na kwartę starą pro stipendiariis regni naznaczyć i ordynować.

Ale gdzie się trafi, w których dobrach być dzierżawca nowy, to jest przywilej i prawo na swoją dzierżawę od KJM Władysława IV lubo dzisiejszego KJM mający,

^a Tak jest w odpisie. Powinno być: od.

^b Tytuł był na marginesie.

⁴³ Daniny zwane stacje i sep, pobierano w gotówce od dóbr będących uposażeniami opactw, a także prepozytur klasztornych.

⁴⁴ Chodzi o konstytucję sejmu 1567: „Arendy dożywotnie, dożywocia gołe etc.”, VL II, s. 66.

⁴⁵ Jak wykazał W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 202–231, trzy części dochodów z dóbr królewskich, należne królowi, przestały wpływać do skarbu królewskiego w trakcie panowania Zygmunta III i nastąpiło to nie w drodze aktu prawnego, anulującego postanowienia konstytucji sejmu 1567, ale *via facti*.

takową drugą kwartę, nową nazwaną, na aparat wojenny prawem pospolitym ordynowaną⁴⁶, aby płacił naznaczyć i opisać potrzeba.

Na ostatek in actum lustrationis praesentis z pilnością wpisać mają pp lustratorowie iura patronatus na KJM należące, dziesięciny skąd i dokąd należą, granice każdego starostwa, dzierżawy, wsi, z puszciami, borami, lasami, stawami, łąkami, sufficienter opisać. Gravamina, któreby ratione granic spaśnego i innych pretensyj poddani w dobrach Rzeczypospolitej od sąsiad obcych ponosili, aby o to p. dzierżawca serio prawem czynił [f. 58v] i alienationes fundorum windykował, przykazać i w tejże lustracji namienić mają. Więc osobliwie o kommutacjach jeśliby jakie per leges publicas nie były approbowane, gdyby się pp lustratorowie dowiedzieli, żeby jako bywać zwykło ze szkodą Rzpltej in conducto^a poczynione były, pilnie inquirere powinni i skarb ostrzedz.

W miastach zaś i miasteczkach KJM curruis bellices podczas pospolitego ruszenia pieniądze podwodne, stacyjne, sepane, robocizny tak wsi samych KJM, jako i klasztornych i innych ex antiquo do starostwa każdego należących mieć trzeba na pamięci i w lustracji włożyć. Armaty i potrzeby do obrony zamków, miast specyfikować i jeśliby co przez kogo wzięto i alienowano było, wyrazić. Spustoszenie zamków i budynków wszelakich, na które się bez żalu wielkiego patrzeć nie może, opisawszy przez kogo by się desolacie zwłaszcza notabiliter stały, odstatecznie opisać i o nie delatis skarbowi podać, aby o to JMP instygator koronny prawem czynił.

PP dzierżawcy, jeśliby obowiązkom swoim w przywilejach opisanym nie dosyć czynili i przy sobie to coby Rzpltej albo do obrony miejsca onego należało zatrzymywali, a osobliwie w Prusiech, jeśli kondyciom in iuribus emphyteuticis iuxta officinas submissiones opisanym dosyć się przez nich stało, poddanych jeśli osadzili, dwory i domy ratajskie, kmiecie pobudowali, obory bydłem, owcami etc opatrzyli.

Więc i poddani w dobrach KJM gdzieby niezwykczymi robociznami, a osobliwie do zarabiania obcych gruntów niewoleni, do niesłusznych exakcji przymuszani et aliis angariis od pp dzierżawców aggravati byli, w prawo i przywileje ich [f. 59] wejrzawszy mają pp dzierżawców serio napomnieć i zakazać, ażeby przy zwyczajach dawnych ciż to poddani zostawali, w lustracji opisać i gdyby dicta gravamina nie poprzestali, liberam do sądu JKM viam iure agendi onymże zachować.

/NB wybrańców pamiętać, tych już ad servitium bellicum obrócono/^b

A nade wszystko, iż sejmem blisko przeszłym wybrańców na pieniądze obrócono, i po złotych sześćdziesiąt przy kwarcie na Świątki w Rawie płacić onym do skarbu nakazano⁴⁷, pilno się pytać mają, jakoby ich wiele w każdej dzierżawie zostawało, A zgoła trzymając się dawnego prawa dwudziesty łan na wybrańca rachować⁴⁸ i postanowić mają i luboby też w której wsi albo dzierżawie za obróceniem na dwór ról wybranieckich, wybrańca przeszłych lat nie wyprawowano do obozu, przecię zawsze dwudziesty łan na wybrańca rachować i ordynować mają, albo gdzieby też

^a Wyraz w odpisie napisany ołówkiem, widocznie odpisujący miał wątpliwości, czy dobrze odczytał.

^b Uwaga przeniesiona z marginesu.

⁴⁶ Zob. przyp. 27.

⁴⁷ VL IV, s. 128: „Włóki wybranieckie”.

⁴⁸ Chodzi o konstytucję sejmu 1578: „Pieszy”, VL II, s. 190.

tylko dziesięć, albo pięć łanów, w której wsi albo dzierżawie było, ducta proportione summę dwudziestemu łanowi korrespondującą, aby przy kwarcie w Rawie płacono naznaczyć, przykazać i dostatecznie opisać powinni. To jest od 20 łanów rachować fl. 60, od 10 łanów — fl. 30, od 5 łanów fl. 15 et sic per consequens.

Conclusio^a

Gdzieby tedy, który starosta albo dóbr Rzpltej dzierżawca prawu pospolitemu przecząc, lustracyji bronił, kognicyi praw swoich, lubo sum starych extenuacyji zbraniał się pokazać, tych delatę porządnie spisawszy, mają IMPP lustratorowie do skarbu podać, aby apud contravenientes dóbr Rzpltej JMP instygator koronny prawem windykował [f. 59v]. Aby tedy te negotium lustrationis eo commodius odprawione być mogło, księgi i registra skarbowe przy panu pisarzu skarbowym podają się.

Datt . . . die . . . mensis . . . Anno 1650.

REGISTR DÓBR KJM i RZPLTEJ^b w WIELKIEJ POLSCE leżących,
które terażniejszej lustracyji podlegają, wedle praw dawnych
i konstytucyi sejmu blisko przeszłego 1649⁴⁹

Województwo Poznańskie

Dobra, z których kwartę ad rationem tylko ab incerta taxa płać, a to jako jeszcze do tego czasu nie lustrowanych [kwarta stara nowa]^c
[f. 60] Starostwo wałeckie JMP^d Franciszek Wejher tylko płaci ad rationem kwarty starej⁵⁰ fl. 100 ad rationem kwarty nowej fl. 100
Oborniki, IMP Stanisław Skórzewski ad rationem⁵¹ similiter. fl. 15 15
Tenuta Nowodwór cum villis eo pertinentibus, videlicet Nadarzyc, Dudenlau, Sygniwo, Brzeźnica, Klausiter, Szwecja, Hamer, Witkowo, Skrzetusz, Jaroszewo, Nowydwór, Leznica, Róża, Rozwald, Gostomia in districtu wałecensi consistentibus. JWJMP Ludwik Wejher wojewoda pomorski tylko płaci⁵².
. fl. 10 10
Telonei Constensis^e medietas JMP Stefan Czeski fl. 2 2

^a Tytuł był na marginesie.

^b Na marginesie odpisu uwaga ołówkiem: cf. f. 119–126 in eodem codice — 1659.

^c Tytuły „rubryk” dodane przez wydawcę. Opuszczono powtarzające się w rubryce: „nowej kwarty fl.”

^d W odpisie tu i dalej było: Jego Mość Pan lub podobnie. Wydawca, zgodnie z zasadami wydawniczymi, wszędzie wprowadził JMP, JM itp.

^e Tak jest w opisie, powinno być: Costensis.

⁴⁹ Zob. przyp. 5.

⁵⁰ Franciszek Wejher złożył przysięgę starosty grodowego 23 V 1650 (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 59). Pochodził z niesenatorskiej, protestanckiej linii rodziny (S. Ciara, *Kariera rodu Wejherów 1560–1657*, Warszawa 1980, s. 95).

⁵¹ 4 XII 1640 Andrzej Tuczyński, podkomorzy innowrocławski, i jego żona Marianna z Leszczyńskich uzyskali konsens na cesję na rzecz Stanisława Skórzewskiego i Zofii z Chełma Ponieckiej (MK 186, k. 230–230v).

⁵² Tenuta ta została oddzielona od starostwa wałeckiego 10 III 1650, kiedy ius communicativum Ludwika Wejhera i Katarzyny z Denhoffów na Wałczu zostało ograniczone do tenuty

Ejusdem telonei Constensis^a altera medietas Korzeniewski⁵³ fl. 0/24 0/24
 Rogoźno, z którego tylko dimidiam quartam płaci JMP Andrzej Karol Grudziński⁵⁴
 fl. 321/16/6 321/16/6

Dobra, które praesumuntur być już wolne od sum starych, czego wedle opisanja konstytucyi z oryginałów przywilejów (dispositiones iurium zrewidowawszy) dochodzić potrzeba i któreby się takowe znalazły, że im czworo dożywocia wyszły, albo też post constitutionem anni 1647 onych possessorem ktoś zostawał, takowe zarazem lustrowane być powinny.

[f. 60v] A to być praesumuntur:
 Stacje klasztorów Obra i Przemęt⁵⁵,
 Miejska Dąbrówka⁵⁶,
 Suche Lutoły et oppidum Brodca⁵⁷,
 Goniączyń⁵⁸,
 Zegrze, Rataje⁵⁹, osep poznańska⁶⁰ et Magna et Parva Łęgi⁶¹,
 Stacja klasztorna lubieńska⁶².

^a Tak jest w opisie, powinno być: Costensis.

Nowodwór (L.włkp 1659–1665, cz. 1, s. 45).

⁵³ Rodzina Czeskich mieszkała w powiecie kościańskim; Stefan Czeski wspomniany w latach 1642–1662 bez informacji o ciele kościańskim (Dworzaczek, *Materiały*); Stefan Korzeniewski był dzierżawcą połowy cła kościańskiego od 14 XII 1639 (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 11).

⁵⁴ 6 VII 1641 Paweł i Zofia Sokołowsky otrzymali konsens na cesję starostwa rogoźnieńskiego na rzecz Andrzeja Karola Grudzińskiego, wojewodzica kaliskiego, i jego żony Urszuli z Potulickich (MK 185, k. 369v–372).

⁵⁵ Na stacjach z dóbr klasztorów cysterskich w Obrze i Przemęcie były zapisy tzw. starych sum (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 258). W tekstach lustracji z XVII w. brak wzmianek o tych stacjach.

⁵⁶ Wieś (dziś Dąbrówka Leśna) leżała przy Obornikach. Podczas tzw. rewizji listów okazało się, że była obciążona starą sumą i od 1532 znajdowała się w użytkowaniu mieszczan obornickich (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 260). Zygmunt III potwierdził ich prawa 16 X 1622, a Władysław IV 15 V 1633 (MK 180, k. 127–127v).

⁵⁷ Wieś Suche Lutoły obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 260v) leżała w starostwie międzyrzeckim; 18 VI 1647 Franciszek Czarnecki, wojewodzic łęczycki, starosta międzyrzecki uzyskał konsens na cesję tej wsi Lampertowi Sierakowskiemu, miecznikowi poznańskiemu, zmarłemu po 1655 (MK 189, k. 667–668; U, 1/2, nr 797); miasteczko Brodca (Brodzie, Brójce) należało do starostwa babimojskiego i stałe dzieliło jego losy (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 19); starostą babimojskim był Krzysztof Żegocki na mocy ius communicativum z Jadwigą ze Zbijewskich z 20 III 1646 (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 17).

⁵⁸ Wieś (dziś Gołęcin, część Poznania) była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 262); o jej użytkownikach w XVII w. J. Mika, *Opisy i lustracje Poznania w XVI–XVIII w.*, Poznań 1960, s. 19–23, 66, 86, 93, 126.

⁵⁹ Dziś są częścią Poznania, były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 269); miasto wykupiło je z zastawu w 1599 (J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582–1644*, Poznań 1957, s. 31) i odtąd było ich właścicielem (J. Mika, *Opisy...*, s. 55, 69).

⁶⁰ Chodzi zapewne o poradnie ze wsi komandorii poznańskiej, na którym ciążył zapis starych sum (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 265). Podczas lustracji lat 1628–1632 stwierdzono: „czynsz z ratusza poznańskiego, osep poznańska, poradnie poznańskie sumami staremi onerowane były” (L.włkp. 1628–1632, cz. 1, s. 98).

⁶¹ Kwerenda w źródłach i opracowaniach nie przyniosła informacji pozwalających na identyfikację tych wsi (obiektów?).

⁶² Chodzi o stację z wsi klasztoru benedyktynów w Lubiniu i o zapis starych sum (AGAD,

Sep lubieńska⁶³,
Modrze⁶⁴.

Województwo Kaliskie

Dobra, z których semiduplam binam płacą

Krąpsko a capitaneatu Kuninensi alienatum JMP Wojciech Kadzidłowski, starosta radziejowski płaci⁶⁵ fl. 31/1/9 31/1/9

Dobra, z których dimidiam quartam płacą

Pyzdrowskie starostwo, JW JMP Franciszek Sędziwój Czarnkowski, kasztelan poznański, starosta pyzdrowski, tylko płaci⁶⁶ fl. 290/11/10 290/11/10
[f. 61] Coloni 4 in villa Dłusko et molendinum aquaticum a capitaneatu Pyzdrensi alienatum JMP Elżbieta z Onowkowa^a Arcemberska⁶⁷ fl. 8/20 8/20

Dobra, z których kwartę tylko ad rationem płacą, ab incerta taksa, jako jeszcze nigdy nie lustrowanych

Villa Dziekcin alias Połowce, JMP Tomasz Trzebiński⁶⁸ fl. 0/20 0/20
Tenuta Kcynia, JMP Krzysztof Mielżyński⁶⁹ fl. 1/15 1/15
Podarzewo, JMP Świętosław Węgierski⁷⁰ fl. 1 1
Kurza, JMP Stefan Gądkowski⁷¹ fl. 5 5

Dobra, które już od sum starych być uwolnione praesumuntur:

Śrzemskie starostwo⁷²,

^a Na odpisie wyrażona wątpliwość, czy dobrze odczytano.

tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 265). W lustracjach XVII w. brak wzmianek o tych stacjach.

⁶³ Zob. przyp. poprz.; zapis starych sum (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 267).

⁶⁴ Wieś parafialna w powiecie kościańskim obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 267). Użytkownikami jej (na mocy konsensu na cesję z 21 I 1641 dla Marka Radoszewskiego, kasztelana wieluńskiego) byli Andrzej Radoszewski, chorąży wieluński, i Jadwiga z Grodziekich (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 6).

⁶⁵ Krąpsko (dziś Kramsko) wieś parafialna w powiecie konińskim, której Kadzidłowski, starosta radziejowski od 1644, był użytkownikiem na mocy dożywocia z 17 I 1641 (MK 185, k. 501–502; L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 154; U, 6/2, nr 1323).

⁶⁶ Na mocy cesji matki, Katarzyny z Leszczyńskich, z 5 IV 1633 (MK 180, k. 177v–178); kasztelanem poznańskim był od 1649 (U, 1/1, nr 756).

⁶⁷ Wieś leżała w powiecie i parafii Pyzdry. Podczas lustracji 1616–1620 stwierdzono, że tenuta obejmująca czterech kmieci i młyn w Dłusku została wydzielona ze starostwa pyzdrowskiego w 1609 (L.włkp. 1616–1620, s. 62).

⁶⁸ Na wsi tej, położonej w powiecie pyzdrowskim, w par. Środa, ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 277). 22 VII 1652 Władysław Koniński uzyskał konsens na cesję na rzecz Jadwigi z Modlibowskich i Jana Czackiego (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 133).

⁶⁹ Zmarł w 1658 jako miecznik poznański (U, 1/2, nr 798). Tenutariuszem został zapewne dzięki cesji Przecława Leszczyńskiego, kasztelana nakielskiego, który 21 VIII 1643 otrzymał dożywocie po śmierci Wacława Ossowskiego, kasztelana nakielskiego (MK 188, k. 53v–54).

⁷⁰ Leżała w powiecie gnieźnieńskim, w par. Węglewo, ciążyła na niej stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 278v).

⁷¹ Leżała w powiecie kaliskim, w par. Rychnowo, ciążyła na niej stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 282); 18 VI 1638 Wojciech Gądkowski, miecznik kaliski, uzyskał konsens na cedowanie jej synowi Jerzemu (MK 185, k. 106v–107).

⁷² Starostą śremskim był Krzysztof Opaliński, wojewoda poznański, na mocy ius communicativum ze swą żoną Teresą Czarnkowską z 7 VIII 1634 (W. Dworzaczek, *Materiały*).

Kleczów⁷³,
 Sep żytnia i pieniężna wągrowiecka⁷⁴,
 Sulimierzycze, quondam circa Odolanów existentia⁷⁵,
 Stacja trzemeszyńska⁷⁶,
 Borków⁷⁷,
 Pobiedziska cum advocatia et villis eo pertinentibus⁷⁸,
 Legnica lacus ad Pobiedziska pertinens⁷⁹,
 Villa Kolno⁸⁰,
 Oppidum Klecko, ibidem stacje kłeckie⁸¹,
 [f. 61v] Wielawieś, Buczkowo, Chrzastowo osiadłe i Osiek pusty⁸²,
 Kroszczyno, Ośno et Laskowo⁸³,
 Posługowice Małe⁸⁴.

⁷³ Chodzi o wieś Kleszczewo w powiecie pyzdrskim, obciążoną starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 274), którą Piotr Opaliński, podkomorzy kaliski, cedował wraz ze wsią Trzebieszawki 26 II 1633 Władysławowi Głoskowskiemu (MK 180, k. 62–63), który 24 VII 1634 uzyskał ius communicativum z Anną z Krzyżanowskich (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 129).

⁷⁴ Chodzi o sep ze wsi opactwa cystersów w Wągrowcu zaliczona do obciążonych starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 274); w lustracjach XVII w. brak wzmianek na ten temat.

⁷⁵ Miasteczko obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 274), podczas lustracji 1659–1665 należące do starostwa odolanowskiego (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 110–111); starostą odolanowskim był od 1633 Jan Piotr Opaliński, stolnik koronny (W. Czapliński, *Opaliński Jan Piotr*, PSB, t. 24, s. 102).

⁷⁶ Stacje ze wsi opactwa kanoników regularnych w Trzemesznie były w XVI w. częściowo zastawione (L.włkp. 1564–1565, cz. 1, s. 263). Podczas lustracji XVII w. były oddawane starości łęczyckiemu (L.włkp. 1616–1620, s. 208–210; L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 20–23; L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 201–204); starostą łęczyckim był w latach 1627–1654/55 Jan Szymon Szczawiński (U, 2/2, nr 579).

⁷⁷ Chodzi o wieś parafialną w powiecie kaliskim, obciążoną starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 280); 9 X 1641 Maciej Poniatowski cedował połowę tej wsi Samuelowi Wolskiemu (MK 187, k. 105v–106).

⁷⁸ Podczas lustracji 1659–1665 tenutariuszem był Aleksander Sielski, kasztelan gnieźnieński, który Pobiedziska objął po śmierci Andrzeja Niegolewskiego (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 136), jako tenutariusz Pobiedzisk wspomnianego w latach 1649 i 1654, zmarłego przed 1660 (W. Dworzaczek, *Materiały*).

⁷⁹ Jezioro Lednica leżało w par. Wętkowo koło Pobiedzisk, było obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 282v). W lustracjach XVII w. brak wzmianki o nim.

⁸⁰ Leżała w powiecie konińskim, w par. Golina, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 282v–284); Hieronim Roch Żychliński otrzymał 15 XII 1639 konsens na cesję tej wsi synowi Wojciechowi (T. Żychliński, *Złota Księga*, t. 13, s. 350 — tekst konsensu).

⁸¹ Tenuta obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 284v), której użytkownikami, na mocy konsensu z 5 VII 1646, byli Łukasz Niemojewski i jego żona Dorota z Konarzewa (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 130).

⁸² Tenuta obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 287) leżała w województwie inowrocławskim, w powiecie inowrocławskim, podczas lustracji 1659–1665 złączona była z wsiami Murzynowo, Dulsko, Nowa Wieś, a użytkował ją Samuel Konstanty Szczawiński na mocy cesji Wojciecha Poniatowskiego z 27 III 1638 (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 313; MK 185, k. 4–4v).

⁸³ Wsie Chrościno, Ośno i Laskowo leżały w powiecie gnieźnieńskim, w par. Gądecz, były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 285v), a ich użytkownikiem był Mikołaj Rey na mocy ius communicativum z Katarzyną z Parska z 26 VI 1646 (L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 101).

⁸⁴ Wieś leżała w powiecie gnieźnieńskim, w par. Kołodrąb, była obciążona starą sumą (AGAD,

Województwo Sieradzkie

Dobra, z których semiduplam płacą

Konary i Zawada, JMP Zygmunt Karol Przerębski płaci⁸⁵. . . . fl. 22/17/3 22/17/3
 Lubola, JMP Władysław Leszczyński, krajczy królowej JM⁸⁶. fl. 121/4/12 121/4/12
 Tabernae 2 in Mojkowo JMP Starołęski⁸⁷. fl. 1 1
 Brzeźnica v. Pajęczno, z tych dóbr dimidiam kwartam płaci JMP Płaza⁸⁸. fl. 470/24/5

Dobra, z których ad rationem kwartę płacą, jako jeszcze nie lustrowanych

Wilamów, JMP Radoszewski, chorąży wieluński⁸⁹. fl. 3 3
 Tyczyn, JWMP Zapolski, kasztelan wieluński⁹⁰. fl. 1/15 1/15
 Dubie advocatia, JMP Stobiecki⁹¹. fl. 1/15 1/15
 Sokołowo, JMP Grabiński⁹². fl. 1/15 /15

[f. 62] Dobra, z których jeszcze kwarty nic nie płacą, które praesumuntur być uwolnione od sum starych

Witowo v. Godynice⁹³

Mojkowo, Uszczyn, Sadykierz⁹⁴

tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 291), a jej użytkownikiem był od 18 III 1636 Piotr Wybranowski (MK 182, k. 104–104v).

⁸⁵ Leżała w powiecie radomszczańskim, w par. Kłomice; trzecia wieś tej tenuty, Rudniki, znajdowała się w województwie krakowskim, w powiecie lelowskim, w par. Mstów.

⁸⁶ Leżała w powiecie sieradzkim, w par. Glinno; Leszczyński cedował ją 13 VIII 1650 Aleksandrowi Madalińskiemu i Jadwidze z Tarnowa (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 137).

⁸⁷ Wieś Mojków należała do starostwa piotrkowskiego; w lustracji 1659–1665 (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 24) czytamy, że „do tego wójtostwa ex antiquo przyłączono karczem dwie, pod któremi półtora łana jest roli, bywało na ich 4 kmieci”; Olbracht Starołęski, starosta piotrkowski 1621–1650 (U, 2/2, nr 803).

⁸⁸ 25 V 1629 Krzysztof Płaza uzyskał konsens na cesję tenuty Brzeźnica synowi Aleksandrowi (MK 177, k. 398–399v), który 16 I 1652 uzyskał konsens na cesję na rzecz Wojciecha Męcnińskiego (MK 192, k. 201v–202).

⁸⁹ Wieś leżała w powiecie i parafii Szadek, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 306); 4 VII 1640 Adam Grodziecki, kasztelan międzyrzecki, uzyskał konsens na cesję wsi zięciowi, Andrzejowi Radoszewskiemu (MK 185, k. 309–309v).

⁹⁰ Wieś leżała w powiecie sieradzkim, w par. Burzenin i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 306); Zygmunt Zapolski, kasztelan wieluński 1641–1655 (U, 2/2, nr 1604).

⁹¹ Wieś leżała w powiecie sieradzkim, w par. Rzestarczów i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 301); 6 XII 1645 Katarzyna ze Straszewskich Ciemnińska uzyskała konsens na cesję tej wsi na rzecz Wacława Stobieckiego i jego żony Anny z Ciemnińskich (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 164–165).

⁹² Wieś leżała w powiecie i parafii Sieradz, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 301v); Hieronim Grabiński, kasztelan sieradzki, na mocy ius communicativum z 23 V 1646 z Dorotą z Gembickich, wdową po Macieju Pstrokońskim (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 166).

⁹³ Leżała w powiecie sieradzkim, w par. Burzenin i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 299); podczas lustracji 1628–1632 była już częścią tenuty Klonowa (L.włkp. 1628–1632, cz. 2, s. 133–134); tenutariuszem klonowskim był Zygmunt Denhoff na mocy cesji swego ojca, Kaspra Denhoffa, wojewody sieradzkiego, z 23 II 1645 (MK 190, k. 57–58).

⁹⁴ Na tych wsiach ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 299v); w XVII w. Mojków i Uszczyn należały do starostwa piotrkowskiego, a Sadykierz, czyli Kierz do tenuty Rzeczyca w powiecie brzezińskim województwa łęczyckiego.

Dupie⁹⁵Dembowce⁹⁶Prusinowce⁹⁷Kawieczynko⁹⁸Bieniecz⁹⁹

Województwo Łęczyckie

Dobra, z których ad rationem kwartę płacą, jeszcze nigdy nie lustrowane
 Advocatia in villa Sobótka, JWJMP wojewoda brzeski tylko płaci¹⁰⁰ . . fl. 1/15 1/15
 In Topola coloni et fundus certorum colonorum desolatus, WJMP Zaleski, referendarz
 koronny¹⁰¹ fl. 1 1
 Dąbie, JMP Mniewski¹⁰² fl. 0/15 0/15
 Niwki, JMP Wierzbowska, kasztelanka inowłodzka¹⁰³ fl. 0/15 0/15
 Lanei 3 in villa Modlno, JMP Bądkowski¹⁰⁴ fl. 0/7/9 0/7/9

Inne dobra, które już mogą być od starych sum uwolnione

Inowłódz¹⁰⁵

⁹⁵ Zob. przyp. 91.

⁹⁶ Leżała w powiecie radomszczańskim, w par. Wiewiec i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 304); Stefan Bogdański, kasztelan konarski-sieradzki 1641–1654 (U, 2/2, nr 1044) na mocy cesji swego ojca Stanisława z 8 IV 1610 (L.wlkp. 1628–1632, cz. 2, s. 162) i ius communicativum z 3 VII 1621 ze swą żoną Eufrozyną z Walewskich (ibid., s. 162–163).

⁹⁷ Leżała w powiecie i parafii Szadek, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 306); 20 IV 1639 Sebastian Tarnowski uzyskał ius communicativum z Zofią Głębocką (MK 186, k. 23v–24), która 27 VII 1654 uzyskała ius communicativum ze swym następnym mężem Janem Krzyckim (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 184).

⁹⁸ Leżała w powiecie sieradzkim, w par. Warta, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 309v); związana była ze starostwem warskim; 4 VIII 1641 Tyburcy Złotnicki, chorąży kaliski, uzyskał konsens na cesję wójtostwa na rzecz Adama Poniatowskiego, chorążego sieradzkiego (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 101).

⁹⁹ Leżała w ziemi wieluńskiej, w par. Pątnów, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 311v); 1 VII 1642 Hieronim Miłosiński, wojski sieradzki, uzyskał konsens na cesję na rzecz syna Wawrzyńca (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 167), który w III 1644 uzyskał ius communicativum z Aleksandrą z Mielęckich (MK 189, k. 76v–77).

¹⁰⁰ Wieś parafialna w powiecie łęczyckim. 4 IV 1640 Jakub Różycki i Anna z Mikołajewskich uzyskali konsens na cesję na rzecz Jan Szymona Szczawińskiego, wojewody brzeskiego-kujawskiego (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 240).

¹⁰¹ Na części wsi parafialnej Topola w powiecie łęczyckim ciążyły stare sumy (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 325); 12 VII 1647 tenutariuszem był Andrzej Grodziecki (MK 189, k. 689v–690), zapewne po nim Aleksander Zaleski, referendarz koronny od 1646 (U, 10, nr 904).

¹⁰² Na tym miasteczku w powiecie łęczyckim ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 331); 6 VI 1647 Maciej Mniewski i Marianna z Wierzbowskich cedowali je na rzecz syna Stanisława, który 12 II 1649 uzyskał ius communicativum z Marianną z Stempowskich (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 232).

¹⁰³ Wieś parafialna w powiecie łęczyckim, ciążyły na niej stare sumy (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 322); w lustracjach XVII w. nie wymieniana; Wierzbowska, wdowa po Mikołaju, kasztelanie inowłodzkim 1619–1639, lub po Wojciechu Krzysztofie, kasztelanie 1639–1646/47 (U, 2/2, nr 133, 134).

¹⁰⁴ Wieś parafialna w powiecie łęczyckim. Może to Stanisław, który był tenutariuszem podczas lustracji 1659–1665 (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 238). Podczas lustracji 1616–1620 była jeszcze jedną z wsi starostwa łęczyckiego (L.wlkp. 1616–1620, s. 201).

¹⁰⁵ Na terenie tej leżącej w powiecie brzezińskim ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit.

Luboszewo¹⁰⁶
 Glinna Łąka et Zawada¹⁰⁷
 [k. 62v] Rzeczyca, Glina et Wierzbica¹⁰⁸
 Wielki et Nowy Ostrów i Wołodrza¹⁰⁹
 Ostrowy, Kopy, Baba, Niwka, Kaleń¹¹⁰
 Jasieniec, Długie Kąty, Klukoczyna¹¹¹
 Bolków¹¹²
 Kaleń et Jasieniec oppidum¹¹³
 Dąbrowica¹¹⁴
 Łuczenica¹¹⁵
 Lanei 4 w Zegrzanach¹¹⁶

Województwo Brzeskie

Dobra jeszcze nigdy nie lustrowane, z których tylko ad rationem płacą kwartę
 Sortes certae in villa Kikoły, p. Moszczeński tylko płaci¹¹⁷ fl. 0/6 0/6

IV B 8, k. 319); od 20 XII 1647 tenutariuszami byli Jan Olbracht Lipski, chorąży sochaczewski, i jego żona Maksymiliana z Ossolińskich (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 240).

¹⁰⁶ Na wsi tej ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 319); należała ona do tenuty Lubochnia, wydzielonej z tenuty inowłodzkiej.

¹⁰⁷ Wsie te, obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 319), należały do tenuty inowłodzkiej.

¹⁰⁸ Na tencucie Rzeczyca ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 319); 20 VI 1636 Piotr Garwaski cedował ją Kazimierzowi Rudzkiemu (MK 182, k. 94v–95), jako tenutariusz występującemu jeszcze 2 VIII 1645 (AGAD, Ref. 8, k. 15–16); wdowa po nim, Teresa, była tenutariuszką podczas lustracji 1659–1665 (cz. 2, s. 245).

¹⁰⁹ Leżały w powiecie łęczyckim, w par. Krośniewice, ciążyła na nich stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 322); Zofia z Lubienia Kryska, kanclerzyna koronna, cedowała je 5 XII 1654 Teodorowi Denhoffowi, podskarbiemu nadwornemu litewskiemu (L.wlkp. 1659–1665, cz. 2, s. 243–244). Wieś należała do starostwa łęczyckiego.

¹¹⁰ Wsie Kopy i Ostrowy należały do starostwa przedeckiego; w 1566 r. zatwierdzono zamianę części szlacheckiej wsi Kaleń za wójtostwo w miasteczku Dąbrowica i część wsi Niwki (AGAD, ASK, XLVI, 41, k. 73).

¹¹¹ Wsie ten należały do starostwa przedeckiego; w latach 1649–1653 starostą przedeckim był Wojciech Łubieński, kasztelan sieradzki (U, 2/2, nr 1269).

¹¹² Leżała w powiecie łęczyckim, w par. Piątek, ciążyła na niej stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 325); użytkownikiem jej był prawdopodobnie Marcin Sadowski, od 21 III 1649 kasztelan gostyniński (MK 191, k. 174–175), ponieważ podczas lustracji 1659–1665 zapisano, że Petronela z Gembickich Korycińska, wdowa po Stefanie, kanclerzu koronnym, otrzymała dożywocie na niej 24 III 1654 po śmierci Sadowskiego, kasztelana gostynińskiego (cz. 2, s. 224).

¹¹³ Jasieniec był wsią, a nie miastem; obie wsie obciążone były starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 323v); zob. przyp. 110.

¹¹⁴ Chodzi o wójtostwo w Dąbrowicy, zob. przyp. 110.

¹¹⁵ Chodzi o wieś Lućmierzę, w powiecie łęczyckim, par. Zgierz, obciążoną starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 322v). Nazwisko tenutariusza nieustalone.

¹¹⁶ Były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 331).

¹¹⁷ Wieś leżała w ziemi dobrzyńskiej, w powiecie lipnowskim, jej część była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 366); 6 VIII 1635 Elżbieta z Żołędowa, wdowa po Stanisławie Moszczeńskim, otrzymała konsens na cesję na rzecz syna Stanisława, który żył jeszcze w 1648 (MK 180, k. 327v–328; Uruski, t. 11, s. 304).

Villa Śmiełowice, Kruchowo, Konowo cum molendino, tum i eadem villa Śmiełowice
advocatia deserta, IMP Stanisław Czosnowski¹¹⁸ fl. 2 2
Villa Piołunowo, Złotniki, Pściniiki cum pertinen[tis] tenze¹¹⁹ fl. 1 1
Villa Słońsko¹²⁰
Villa Łąkie, JMP Łukasz Grabski¹²¹ fl. 0/15 0/15

[f. 63] Dobra, które praesumuntur esse libera a summis antiquis

Polinowa¹²²
Żakowice¹²³
Pół miasta Noteci¹²⁴
Dobra¹²⁵
Młyn Siestruszowski¹²⁶
Molendinum in Wiska^{a 127}
Rzadka Wola¹²⁸

^a Dodano drugą wersję odczytu: Wisłca.

¹¹⁸ Na tenucie tej, położonej w powiecie brzeskim-kujawskim, w par. Kruszyna, ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 340v); To prawdopodobnie miecznik brzeski-kujawski 1643–1649, podczaszy brzeski 1650–1656 (U, 6/2, nr 125, 161); 30 VII 1646 Stanisław Kretkowski, wojewódzic brzeski-kujawski, otrzymał konsens na cesję tej tenuty na rzecz Stanisława Krosnowskiego i Jadwigi z Sokołowskich (MK 189, k. 504–505v).

¹¹⁹ Na tenucie tej położonej w powiecie radziejowskim, w par. Witowo, ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 338, 349); Czosnowski był tenutariuszem zapewne po Adamie Grodzieckim, kasztelanie międzyrzeckim, (zm. 1646), który otrzymał dożywocie 16 II 1644 (MK 188, k. 69–69v). Podczas lustracji 1659–1665 Czosnowski użytkował Pściniiki Małe, natomiast Złotniki nie wystąpiły, a posesorem Piołunowa był Melchior Grudziński (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 298, 305).

¹²⁰ Wieś parafialna w powiecie innowrocławskim; 8 VI 1633 Adam Mielżyński otrzymał dożywocie wspólnie z żoną Łucją z Nacslawskich (MK 180, k. 223); w XVI w. należała do tenuty Murzynowo.

¹²¹ Wieś leżała w ziemi dobrzyńskiej, powiecie lipnowskim, w par. Karnkowo, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 363); 29 VII 1635 Maciej Kucharski otrzymał konsens na cesję na rzecz Jana Grabskiego (MK 180, k. 537–538v).

¹²² Chodzi o Piołunowo, zob. przyp. 119.

¹²³ Leżała w powiecie brzeskim-kujawskim, w par. Kościelna Wieś; w XVI w. została wsią królewską w drodze zamiany za wieś szlachecką Piewo położoną tuż koło Brześcia (L.włkp. 1564–1565, cz. 2, s. 224–225); podczas lustracji 1628–1632 była, podobnie jak tenuta Piołunowo, Wielowieś, Buczkowo, Chrzastów i Osiek, w użytkowaniu Stanisława Żegockiego, który 20 II 1641 otrzymał konsens na cesję na rzecz Jakuba Trzebuchowskiego i Teofili z Balickich (L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 119; MK 186, k. 277–278); to prawdopodobnie kasztelan kowalski 1647–1663/5 (U, 6/2, nr 967). Podczas lustracji 1659–1665 wieś nie wymieniona.

¹²⁴ Leżało w powiecie radziejowskim, na jego połowie zapisana była stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 342).

¹²⁵ Leżała w powiecie radziejowskim, w par. Krzywosąd; została zamieniona za Gojno i Celiny (L.włkp. 1564–1565, cz. 2, s. 233–236; L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 294), które odąd należały do starostwa boborownickiego.

¹²⁶ Kwerenda źródłowa nie pozwoliła zidentyfikować tego młyna.

¹²⁷ Młyn we wsi starostwa kowalskiego, był obciążony starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 344v). Podczas lustracji 1628–1632 wspomniano, że użytkownikiem młyna w tej wsi jest Marcin Rudziński (L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 111); w lustracji 1659–1665 nie ma nic o osobnym użytkowaniu młyna.

¹²⁸ Należała do starostwa brzeskiego-kujawskiego i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw.

Województwo Innowrocławskie

Dobra, których jeszcze nie lustrowano

Bydgoszcz, z tego tylko ad rationem¹²⁹ po fl. 10 10

Z tych jeszcze nic nie płacą kwarty, a praesumuntur esse libera a summis antiquis

Sowikowo¹³⁰

Stolsko¹³¹

Dolsko¹³²

Łąkie w ziemi dobrzyńskiej¹³³

Stary Rypin¹³⁴

Linie et Skaszewo¹³⁵

Janików, Grabowo et Trzebiegoszcz¹³⁶

[f. 63v] Województwo Płockie

Nowawieś olim summis antiquis onerata¹³⁷. Stąd jeszcze nie płacą kwarty do tego czasu.

Metr. Lit. IV B 8, k. 338), w lustracjach XVII w. występuje bez informacji o zastawie (L.włkp. 1616–1620, s. 317; L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 77; L.włkp. 1659–1665, cz. 1, s. 258).

¹²⁹ Starostą bydgoskim był w latach 1649–1654 Zygmunt Denhoff (U, 6/2, nr 501).

¹³⁰ Dziś Sójkowo; leżała w powiecie innowrocławskim, w par. Kościelec, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 357); 26 VIII 1636 dożywocie na niej otrzymał Kasper Poniatowski, dworzanin (MK 182, k. 113–113v).

¹³¹ Chodzi o Skolsko w lustracji 1616–1620, figurujące jako wieś starostwa radziejowskiego (L.włkp. 1616–1620, s. 349–350); 15 XII 1628 ius communicativum na niej otrzymał Jan Bogatko, pokojowiec królewski z żoną Livią de Matteredne (MK 171, k. 160v–161), wspomniany podczas lustracji 1628–1632 (L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 102); 26 VI 1641 Piotr Bogatko, dworzanin królewicza Karola Ferdynanda, otrzymał konsens na cesję tej wsi Janowi Szymonowi Szczawińskiemu, kasztelanowi brzeskiemu–kujawskiemu (MK 185, k. 364v–365), zmarłemu 1654/1655 (U, 6/2, nr 355).

¹³² Wieś leżała w powiecie innowrocławskim, w par. Góra i ciążyła na niej stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 357v); podczas lustracji 1616–1620 była jeszcze osobną tenutą (L.włkp. 1616–1620, s. 303), później należała do tenuty Murzynowo (L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 102; L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 313).

¹³³ Zob. przyp. 121.

¹³⁴ Obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 363v); 23 VI 1646 Jakub Szumiński otrzymał konsens na cesję jej na rzecz Rafała Rokitnickiego i Bogumiły z Chełmic (L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 304).

¹³⁵ Leżały w ziemi dobrzyńskiej, w powiecie dobrzyńskim, w par. Sobów i Dobrzyń i były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 366); podczas lustracji XVII w. były wsiami starostwa dobrzyńskiego (L.włkp. 1616–1620, s. 310; L.włkp. 1628–1632, cz. 3, s. 66–67; L.włkp. 1659–1665, cz. 2, s. 282); w III 1635 Adam Noskowski, podkomorzy lubelski, otrzymał konsens na cesję starostwa dobrzyńskiego na rzecz syna Karola (MK 180, k. 416v–417).

¹³⁶ Leżały w ziemi dobrzyńskiej, w powiecie lipnowskim i były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 366v).

¹³⁷ Wieś leżąca w powiecie mławskim, w par. Mława, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 369; podczas lustracji 1664 znajdowała się w składzie starostwa mławskiego (*Lustracje województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni–Grabowska i S. Szacherska, Warszawa 1965, s. 100); starostą mławskim był Zygmunt Opacki, wspomniany w tym charakterze w 1631, zmarły jako podkomorzy warszawski w 1654 (AGAD, ASK, III, 6, k. 259v; A. Keckowa, *Opacki Zygmunt*, PSB, t. 24, s. 71–72).

Województwo Mazowieckie^aDobra, z których semiduplam quartam placą

Silva Płodownica cum molendino et aliis eorundem pertinentibus JMP Stanisław Ducymiński płaci kwarty jednej tylko ¹³⁸	fl. 12/6/11
Ruda Omolew dicta, JMP Kasper Wessel podkomorzy rożański ¹³⁹	fl. 63
Damisów, JMP kuchmistrz koronny ¹⁴⁰	fl. 3
Stanisławowskie starostwo, JMP Lipski płaci starej kwarty ¹⁴¹ fl. 815/27 a nowej tylko	fl. 217/29
Janów a capitaneatu Ciechanoviensi, JMP Młodzianowski ¹⁴²	fl. 260/10/10 260/10/10
Lanei 8 in Antiqua Łomża, JMP Dębiński ¹⁴³	fl. 5/26/4 5/26/4
Capitaneatus Camenecensis cum silva Obrępska et Sitnia ¹⁴⁴	fl. 903/15/10 913/15/10
Czerskie starostwo, JMP Hieronim Parys ¹⁴⁵	fl. 443/28 443/28
[f. 64] Wilczków, JMP Rafał Kobelnicki ¹⁴⁶	fl. 22/4 22/4
In Czarnocin et Piątniczany lan. 10, JMP Roman ¹⁴⁷	fl. 8/28/9 8/28/9
Janów a capitaneatu Łomzensi, JMP Mieczkowski ¹⁴⁸	fl. 212/15/9 212/15/9
Ruda Wydra, JMP Tomasz Olędzki, chorąży drohicki ¹⁴⁹	fl. 3 3

^a Na marginesie odczytu uwaga otówkiem: cf. in eod. codic. f. 146 [1659].

¹³⁸ Las Płodownica leżał w powiecie przasnyskim. Chodzi prawdopodobnie o Stanisława Ducymińskiego, starostę ostrołęckiego od 19 XII 1646 (MK 189, k. 513v–514v).

¹³⁹ Leżała w powiecie ostrołęckim, w par. Ostrołęka; był już użytkownikiem w 1631 (AGAD, ASK, III, 6, k. 260v).

¹⁴⁰ Chodzi o wieś Damirow, powiat garwoliński, w 1631 i w 1646 jeszcze osobną tenutę (AGAD, ASK, III, 6, k. 260 v, 667), podczas lustracji 1660–1661 w składzie tenuty Rembowski (L.maz. 1660–1661, s. 251); tenutariuszem rębrowskim był od 1616 Andrzej Mniszech (MK 158, k. 303–304), od 1638 kuchmistrz koronny (U, 10, nr 354).

¹⁴¹ Starostą stanisławowskim był od 1647 Jan Olbracht Lipski, od tegoż roku podkomorzy rawski (Boniecki, t. 14, s. 342; L.maz. 1660–1661, s. 181).

¹⁴² Wieś parafialna w powiecie przasnyskim; Hieronim Młodzianowski od 17 VI 1647 (L.maz. 1660–1661, s. 143).

¹⁴³ Wspomniane podczas lustracji 1616–1620 (L.włkp. 1616–1620, s. 254), jako osobna tenuta wystąpiły w 1631 i 1646 (AGAD, ASK, III, 6, k. 261, 667).

¹⁴⁴ Od 1644 starostą był Jan Grzybowski (Boniecki, t. 7, s. 170), który zmarł przed 24 VIII 1652, kiedy to dożywocie otrzymała królowa Ludwika Maria (AGAD, dok. perg. 4482).

¹⁴⁵ Andrzej Hieronim Parys, starosta czerski od 1637, który 17 VII 1652 scedował je bratu Feliksowi (L.maz. 1660–1661, s. 3; J. Dziegielewska, *Parys Andrzej Hieronim*, PSB, t. 25, s. 229–230).

¹⁴⁶ Wieś leżała w powiecie wyszogrodzkim, w par. Wyszogród; Kobylnicki, w 1648 już podstoli warszawski (Boniecki, t. 10, s. 254), był tenutariuszem jeszcze podczas lustracji 1660–1661 (L.maz. 1660–1661, s. 126).

¹⁴⁷ Były to wójtostwa we wsiach starostwa łomżyńskiego, leżących w powiecie kolneńskim, w par. Piątnica, których tenutariuszami byli od 10 VII 1647 Wojciech Roman i jego żona Zofia z Zaleskich (MK 189, k. 701–702v).

¹⁴⁸ Leżała w powiecie kolneńskim, w par. Płocko; jako osobna tenuta wystąpiła w 1631 — posesorzy Stanisław Śleszyński i Zofia z Niemojowskich (AGAD, ASK, III, 6, k. 261v) i w 1647 (ibid., k. 667).

¹⁴⁹ Leżała w powiecie kamienieckim, w par. Korytnica; w 1631 i 1646 wystąpiła jako osobna tenuta (AGAD, ASK, III, 6, k. 261, 647), podczas lustracji 1660–1661 należała do tenuty Korytnica (L.maz. 1660–1661, s. 181); Olędzki był chorążym drohickim w latach 1636–po 1650 (U, 8, nr 387).

Zabrodzie simul cum Zagawki et Mentow, JWMP Stanisław Laskowski, kasztelan warszawski ¹⁵⁰	fl. 90/21/7	90/21/7
Medietas villae Starogardzka Wola, JMP kuchmistrz koronny ¹⁵¹	fl. 10/26/7	10/26/7
<u>Dobra, z których dimidiam quartam płacą</u>		
Makowskie starostwo, JMP Wojciech Wessel, chorąży nadworny KJM, tylko jedną kwartę płaci ¹⁵²	fl. 358/24/12	
Chrosna et Człowiekówka, JMP kuchmistrz koronny ¹⁵³	fl. 46/2/3	
Ożarów, JMP starosta warszawski, płaci kwartę dwoje ¹⁵⁴	fl. 69/7	69/7
Jadowo, tenże ¹⁵⁵	fl. 82/20/13	82/20/13
Miastkowo, JMP Zygmunt Lanckoroński ¹⁵⁶	fl. 112/2/16	112/2/16
Giełczyn, tenże ¹⁵⁷	fl. 134/6/13	134/6/13
Warka, JMP Elżbieta Słuszcanka, starościna łomżyńska ¹⁵⁸	fl. 122/6/11	122/6/11
Chylce et Jastrzębia Wola ab eadem tenuta Warecensi, JMP Janusz Oborski ¹⁵⁹	fl. 25/12/2	25/12/2
Grodziec et Grodzka Wola, JMP Samuel Grzybowski ¹⁶⁰	fl. 48/6/12	48/6/12
Zaszków, JMP Wojciech Pogorzelski, sędzia nurski ¹⁶¹	fl. 24/18/3	24/18/3

¹⁵⁰ Leżały w powiecie kamienieckim, w par. Niegowo; Laskowski, kasztelan warszawski od 1646, zmarły jako wojewoda płocki w 1662 (H. Kowalska, *Laskowski Stanisław*, PSB, t. 16, s. 533).

¹⁵¹ Leżała w powiecie garwolińskim, w par. Parysewo, w 1646 wystąpiła jeszcze jako osobna tenuta (AGAD, ASK, III, 6, k. 647), ale podczas lustracji 1660–1661 była już częścią tenuty Osiecko (L.maz. 1660–1661, s. 237); Andrzej Mniszech, kuchmistrz koronny (zob. przyp. 140), jako tenutariusz osiecki wymieniony już 26 IV 1632 (MK 179, k. 235–236).

¹⁵² 16 IV 1626 Franciszek Wessel, kasztelan ciechanowski, otrzymał konsens na cesję starostwa synowi Wojciechowi (MK 174, k. 120–121); Wojciech, chorąży nadworny od 1646, zmarł w 1656 jako krajczy korony (U, 10, nr 40, 301, 579).

¹⁵³ Leżały w powiecie garwolińskim, w par. Kołbiel; podczas lustracji 1616–1620 były osobną tenutą (L.włkp. 1616–1620, s. 203–205), później częścią tenuty osieckiej (zob. przyp. 140, 151).

¹⁵⁴ Leżała w powiecie warszawskim, w par. Żbiki; 31 XII 1644 Stefan Dobrogost Grzybowski, kasztelan lubelski, otrzymał konsens na cesję na rzecz brata Jana, starosty warszawskiego (MK 189, k. 185v–186).

¹⁵⁵ Wieś parafialna w powiecie kamienieckim; zob. przyp. poprz.

¹⁵⁶ Wieś parafialna w powiecie łomżyńskim; Zygmunt Lanckoroński poległ pod Beresteczkiem 29 VI 1651 (S. Cynarski, *Dzieje rodu Lanckorońskich*, Warszawa–Kraków 1996, s. 187). W 1631 tenutariuszem Miastkowa był Stanisław Baranowski, pisarz ziemski łomżyński (AGAD, ASK, III, 6, k. 266 v), żonaty z Zofią z Rykowskich, później żoną Mikołaja Boglewskiego, a w końcu Zygmunta Lanckorońskiego (Boniecki, t. 1, s. 110, 336).

¹⁵⁷ Wieś leżała w powiecie łomżyńskim, w par. Łomża; zob. przyp. poprz.

¹⁵⁸ Na mocy ius communicativum z mężem, Hieronimem Radziejowskim z 20 I 1649 (A. Kersten, *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 1988, s. 216, 219).

¹⁵⁹ Chylce leżały w powiecie warszawskim, w par. Piaseczno, a Jastrzębska Wola w powiecie czerskim, w par. Jazgarzewo; 26 V 1649 jako tenutariusz wystąpił Jan Oborski, dworzanin (AGAD, Ref. 9, k. 81–82v) zapewne identyczny z Januszem, synem Stanisława, wojskiego warszawskiego (Uruski, t. 12, s. 223).

¹⁶⁰ Chodzi o dzisiejsze miasto Grójec; Samuel Grzybowski był tenutariuszem na mocy cesji swego ojca Teofila z 1642 (Boniecki, t. 7, s. 167); dożywocie dla Jana Oborskiego, chorążego czerskiego, z 12 I 1644 (MK 189, k. 27–28) nie zostało zrealizowane.

¹⁶¹ Wieś leżała w powiecie nurskim, w par. Nur; Pogorzelski był sędzią ziemskim nurskim od 31 V 1649 (MK 191, k. 178v–179), jako tenutariusz Zaszkowa wymieniony 29 XII 1650 (AGAD, Ref. 9, k. 104v–105).

Korytnica, JMP Olędzki, chorąży drohicki¹⁶² fl. 108/25/9 108/25/9
 Xiągienice, JMP Mokronowski, wojski warszawski¹⁶³ fl. 19/25/9 19/25/9
 Dobrzanków, JWMP Krasieński, kasztelan płocki¹⁶⁴ fl. 86/0/13 86/0/13

[f. 64v] Dobra, z których ad rationem tylko płacą, jako z dóbr jeszcze nie lustrowanych

Wichradz, JMP Anna Prażmowska¹⁶⁵ fl. 2
 Baranów i Jastrzębie w starostwie przasnyskim książę JMP Wiśniowiecki, wojewoda ruski¹⁶⁶ fl. 3 3
 Żebry, JMP Kosakowski, starosta wiski¹⁶⁷ fl. 3 3
 Niemcowa Wola alias Dobroszowa, JMP Stanisław Rydzewski¹⁶⁸ . . . fl. 0/20 0/20
 Mansi 4 villae Wyglądały nobiles Martinus et Bartolemeus Jadowscy¹⁶⁹ . . . fl. 1 1
 Laneus Pograbowski in Jeziora¹⁷⁰ fl. 0/7/9 0/7/9
 Tenuta Kapinos, JMP podkomorzy koronny¹⁷¹ fl. 5 5
 Mansi seu lanei 4 a capitaneatu Przasnycensi noviter accessi, JMP Baranowski¹⁷² fl. 1 1

¹⁶² Była to tenuta, którą tworzyły wieś parafialna Korytnica w powiecie liwskim oraz leżąca w tej samej par. Wola Korycka; 30 X 1644 Olędzki (zob. przyp. 149) otrzymał ius communicativum z Anną z Grzybowskich (MK 182, k. 353v).

¹⁶³ Wieś leżała w powiecie błońskim, w par. Brwinowo; chodzi o Wojciecha Mokronowskiego, tenutariusza na mocy swego ojca Andrzeja, wojskiego warszawskiego z 1633 (L.maz. 1660–1661, s. 253); Wojciech wymieniony jako tenutariusz 12 VIII 1637 wraz z żoną Barbarą z Załuskich (AGAD, Ref. 6, k. 75–77) i 30 IX 1645, jako wojski warszawski (AGAD, Ref. 8, k. 17–19), zmarł jako kasztelan rawski (Uruski, t. 11, s. 220).

¹⁶⁴ Wieś leżała w powiecie przasnyskim, w par. Bogate; Jan Kazimierz Krasieński, kasztelan płocki, na mocy cesji Wojciecha Wierzbowskiego z 20 IV 1641 (L.maz. 1660–1661, s. 142).

¹⁶⁵ Wieś leżała w powiecie wareckim, w par. Warka i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 380v); Anna Prażmowska to prawdopodobnie Anna z Schenkingów Prażmowska, wdowa po Janie, sędzim ziemskim warszawskim (Uruski, t. 14, s. 330).

¹⁶⁶ Podczas lustracji 1660–1661 nie dopuszczono do lustracji, twierdząc, że „na gruntach dziedzicznych szlacheckich zasiadły” (L.maz. 1660–1661, s. 140–141); 8 I 1641 dożywocie na nich otrzymał Jan Baranowski i w 1646 figurowały wśród dóbr, z których zapłacono kwartę ab incerta taksa (MK 182, k. 272–272v; AGAD, ASK, III, 6, k. 669); Jeremi Wiśniowiecki był starostą przasnyskim od 7 IX 1649 (MK 191, k. 237v–238).

¹⁶⁷ Wieś leżała w powiecie wąsoskim, w par. Wąsosz i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 278); Jan Kossakowski, starostwa wiski, i jego żona Marianna z Przeczowskich na mocy ius communicativum z 21 II 1645 (L.maz. 1660–1661, s. 170).

¹⁶⁸ To dzisiejsza wieś Grabiny, leżała w powiecie kamienieckim, w par. Sadowne, lokowana przed 1600 występowała pod nazwą Grabiny; 30 V 1639 Szymon Stanisław Rozwadowski i Zofia z Rembielińskich otrzymali konsens na cesję na rzecz Mikołaja Gulińskiego i Zofii z Sucharzewskich (MK 184, k. 57v–58v).

¹⁶⁹ Wieś Wyglądały alias Brzozowa leżała w powiecie kamienieckim, w par. Jadowo; w 1646 wymieniona wśród wsi, z których płacono kwartę ab incerta taksa (AGAD, ASK, III, 6, k. 669); Marcin i Bartłomiej Jadowscy wymienieni jako jej posesorzy 14 I 1648 (MK 189, k. 752–752v); w lustracji 1660–1661 nie wspomniana.

¹⁷⁰ Chodzi o wójtostwo we wsi Jeziora w powiecie warszawskim, w par. Powsino; 30 XII 1637 Jan Grecki otrzymał konsens na wykupienie go z rąk spadkobierców Andrzeja Piaseckiego (MK 182, k. 320–320v).

¹⁷¹ Tenuta leżała w województwie rawskim, w powiecie sochaczewskim i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 402v); Samuel Ryłski, podkomorzy koronny 1649–1654, zapewne na mocy cesji z 21 VIII 1643 (K. Chłapowski, H. Kowalska, *Ryłski Samuel*, PSB, t. 33, s. 494–495).

¹⁷² Chodzi zapewne o Jana Baranowskiego starostę przasnyskiego w latach 1616–1643 (MK 160, k. 89v–90; 189, k. 232–232v). Brak danych o tych łąkach.

Dobra, które już by miały być wolne od sum starychNiemojowice¹⁷³Morzyczyn¹⁷⁴Dom w Liwie wójtowski¹⁷⁵Województwo Podlaskie^aDobra, z których semidupłę płacąBrańskie starostwo, JMP Franciszek Leśniowski¹⁷⁶ fl. 133 133Tenuta Łosice, JMP Piotr Opaliński, stolnik koronny, podkomorzy kaliski¹⁷⁷ fl. 383/13/3 383/13/3Augustowskie starostwo, JMP Fryderyk Doenhoff¹⁷⁸ fl. 509/1/9 509/1/9Tajno, Bargłówka, Woźna, Orzechówka, młyny augustowskie i dań miodowa od prowentów augustowskich odłączona, JMP Jan Doenhoff¹⁷⁹ fl. 193/10/12 193/10/12Rajgrodzkie starostwo cum villis Dręstwo, Krosiowo, Barszcze etc., JMP Jan Berg¹⁸⁰ fl. 111/24/6 111/24/6

Berezowa et parte Łoknica iuxta privilegium, Ossówka cum Szostaków JMP Elżbieta

Słuszcanka, starościna łomżyńska, płaci¹⁸¹ fl. 103 103Trzeszczotki, też Jejmość¹⁸² fl. 8/5/9 8/5/9Lanei 3 in Neta, JMP Żeromska¹⁸³ fl. 4/24 4/24^a Na marginesie odpisu ołówkiem uwaga: 1659 cf. ibidem 148.¹⁷³ Leżały w powiecie warszawskim, w par. Warka i były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 376); 27 III 1645 ius communicativum otrzymali Stanisław Leżeński, sekretarz królewski i Zuzanna Izabela z Bystrzejowskich (MK 189, k. 456v–459v).¹⁷⁴ Leżał w powiecie kamienieckim, w par. Sadowne i był obciążony starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 383v); wymieniony w dokumencie z 1652 dla Ludwiki Marii (zob. przyp. 144), nie wspomniany w lustracji 1660–1661.¹⁷⁵ Kwerenda źródłowa nie przyniosła informacji o osobnym użytkowaniu domu wójtowskiego, jak również o jego użytkownikach.¹⁷⁶ Franciszek Leśniowski, wojewódzic podlaski, starosta od 1648 na mocy cesji ojca, zmarły w 1653 (U, 8, nr 333).¹⁷⁷ W 1645 kupił tenutę od Łukasza Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego (W. Czapliński, *Opaliński Łukasz*, PSB, t. 24, s. 92); 22 III 1650 cedował Łosice zięciowi Emerykowi Młeczce (AGAD, L. XVIII, 64, s. 559).¹⁷⁸ Był starostą od 3 VIII 1645 na mocy cesji Krzysztofa Dulskiego (MK 192, k. 37–38).¹⁷⁹ 26 XI 1639 Kazimierz Dulski otrzymał konsens na cesję na rzecz Jana Denhoffa (MK 186, k. 120–120v).¹⁸⁰ Jan Berg, pułkownik KJM, jako starosta rajgrodzki wymieniony 8 IV 1645 (AGAD, Ref. 7, k. 120v–122) i 28 X 1651 (ibid., 9, k. 124–124v).¹⁸¹ Wsie leśnictwa bielskiego, leżały w powiecie bielskim, w par. Tykocin; Elżbieta Słuszcanka i jej pierwszy mąż, Adam Kazanowski, otrzymali 16 I 1638 ius communicativum na starostwo bielskie (MK 185, k. 230–230v); 6 III 1638 Kazanowski otrzymał dożywocie na leśnictwie bielskim (MK 186, k. 181–182), które odtąd dzieliło losy starostwa; A. Kersten, *Hieronim Radziejowski...*, s. 216, 219; podczas lustracji 1661 były częścią starostwa bielskiego (AGAD, L. XVIII, 64, s. 577, 583); Łoknice to dziś Podręczany.¹⁸² Podczas lustracji 1616 była osobną tenutą (ASK, XLVI, 149, k. 65v); później została włączona do starostwa bielskiego, w którego składzie była podczas lustracji 1661 (AGAD, L. XVIII, 64, s. 576); zob. przyp. poprzedni.¹⁸³ Wieś starostwa augustowskiego, w par. Bargłów; we wcześniejszych lustracjach brak informacji o tych łanach; podczas lustracji 1661 wymieniono trzy włóki nadane Katarzynie

Dobra, z których ad rationem quartae, jako nigdy jeszcze nie lustrowanych, a te omnino lustrować trzeba

Trzywieże, tenuta novae locationis, JMP Elżbieta Słuszcanka, starościna łomżyńska ¹⁸⁴	fl. 15	15
Lanei 3 penes Brzeziny, incertus bonorum possesor, zawsze in retentis est ¹⁸⁵	fl. 6	
[f. 65v] Lanei 2 in villa Maków, nobilis Adamus Mroczek semper retinet ¹⁸⁶	fl. 1	
Laskowiec, JMP Władysław Kosakowski, łowczy wiski ¹⁸⁷	fl. 3	3
In Piekutów lanei 8 JMP Michał Konopacki ¹⁸⁸	fl. 0/12	0/12
Advocatia in Zabiele seu laneo ^a ibidem sito JMP starosta łomżyński ¹⁸⁹	fl. 0/12	0/12
Lanei 4 in Putyszcze sub praefectura Bielscensi, JMP Marcin Błędowski ¹⁹⁰	fl. 1	1
Lanei 5 circa advocatiam in villa Neta, videlicet Bednarzowski, Suszczyński, Łosinkowski, Piotraciowski et Głuchowski, pan Magnuszowski ¹⁹¹	fl. 1	1
<u>Dobra, z których nigdy nie płacą pp. dzierżawcy a tempore possessionis suae</u>		
Lanei 5 in villa Dolistów, JMP Paweł Komorowski od dawnych lat nie płaci ¹⁹²	fl. 18	
Lanei 6 in villa Kobelnica, p. Adam Mroczek nie płaci od dawnych lat ¹⁹³	fl. 19/9/5	

^a Wyrażono wątpliwość, czy dobrze odczytano. Może w oryginale było: cum laneo.

Liszewskiej i jej pierwszemu mężowi w 1653 i pięć włók nadanych Rządkowskiemu, rotmistrzowi (AGAD, L. XVIII, 64, s. 605).

¹⁸⁴ Folwark Trzywieże w leśnictwie bielskim, został zlustrowany w 1661 (AGAD, L. XVIII, 64, s. 583); zob. przyp. 181.

¹⁸⁵ Wieś Brzeziny należała do leśnictwa tykocińskiego i leżała w par. Tykocin; podczas lustracji 1576 było koło niej 18 włók użytkowanych przez rozmałą szlachtę (L.podl. 1570 i 1576, s. 140–141); podczas lustracji 1616 r. wspomniane, ale nie lustrowane (ASK, XLVI, 149, k. 122v); w 1661 starostwo tykocińskie otrzymał jako darowiznę Stefan Czarnecki (K. Chłapowski, *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, PH 69, 1979, z. 4, s. 649).

¹⁸⁶ Wieś szlachecka w ziemi bielskiej, w par. Kobyłino, w której dwie włóki należały do starostwa tykocińskiego; Adam Mroczek tenutariusz już w 1631 (AGAD, ASK, III, 6, k. 272).

¹⁸⁷ Wieś w ziemi bielskiej, par. Sokółów; 7 II 1648 Jan Kossakowski otrzymał konsens na cesję na rzecz brata Władysława (MK 189, k. 778–778v); Władysław był łowczym wiskim od 14 XII 1646 (MK 189, k. 509–509v).

¹⁸⁸ W starostwie augustowskim, na grądzie wsi Piekutowo, par. Bargłów, wymierzono osiem włók, które w 1637 dostał Kazimierz Dulski (AGAD, Arch. Potockich z Radzyna 245, k. 25v); Michał Konopacki był szwagrem Dulskiego; w lustracji 1661 nie wymieniona.

¹⁸⁹ Prawdopodobnie chodzi o wójtostwo we wsi Zabiele w starostwie bielskim, w par. Dolistów; starostą bielskim był wówczas Hieronim Radziejowski, skądinąd starosta łomżyński (A. Kersten, *Hieronim Radziejowski*..., s. 216, 219).

¹⁹⁰ W 1648 Marcin Błędowski, skarbnik zakroczymski, i jego żona Anna z Rogoźnickich otrzymali w dożywocie cztery włóki na skraju Puszczy Bielskiej zwane Putyskami (AGAD, L. XVIII, 64, s. 584).

¹⁹¹ Zob. przyp. 183.

¹⁹² Wieś parafialna w powiecie bielskim; w 1655 Wojciech Wessel, krajczy koronny, i jego żona cedowali trzy włóki Wawrzyńcowi Grabi, pisarzowi ziemskiemu łomżyńskiemu, i jego żonie Katarzynie z Pęskich (AGAD, L. XVIII, 64, s. 590).

¹⁹³ Wieś należała do starostwa tykocińskiego; Mroczek otrzymał je w 1625 (Uruski, t. 11, s. 382); wymieniona podczas lustracji 1661 (AGAD, L. XVIII, 64, s. 602).

Lanei 8 in Jezioroki, oprócz JMP Srebrzowskich nie dopłaca ignotus thesauro possessor¹⁹⁴ fl. 7/28/15

In Zaścianek lanei 12, JMP Pretfus, truckczaszy KJM kwarty, którą przedtym wnosił o skarbu od dwu lat nie płaci videlicet¹⁹⁵ fl. 28/28/6 28/28/6

Województwo Rawskie

Dobra, z których semiduplam quartam płacą

Bolemowskie starostwo, JMP Grudzińska¹⁹⁶ fl. 621 621

Molendinum Krzywda, JMP Marcin Zaborowski¹⁹⁷ fl. 10/6 10/6

Dobra, z których dimidiam płacą

Sanniki, JMP czernichowska płaci tylko jedną¹⁹⁸ fl. 345/24/9

Gąbin tenuta, JMP Olbracht Szczawiński¹⁹⁹ fl. 55/2/7 55/2/7

Strzelce, JMP Oktawian Plichta, kasztelan wyszogrodzki²⁰⁰

. fl. 168/14/15 168/14/15

Niedrzaków i Rozłazłowo, JMP Łodźina²⁰¹ fl. 17/22/15 17/22/15

Niedrzewie a Niedrzaków et Rozłazłów recenter divisa, JMP Jakub i Samuel Plichtowie tylko płacą²⁰² fl. 35/24/6 35/24/6

Notandum. Ci Imci już post constitutionem annni 1647, która stare sumy znosi²⁰³, przyszli ad possessionem horum bonorum, zaczyn już z tamtąd integra kwarta in duplo to jest i stara i nowa, a nie dimidia ma być naznaczona.

Dobra, z których ad rationem kwartę płacą, jako jeszcze nigdy nie lustrowanych

Młodzieszyn, JMP Kryska, kanclerzyna koronna, tylko jedną kwartę płaci²⁰⁴ . . . fl. 100

¹⁹⁴ Była to wieś starostwa augustowskiego, w par. Bargłów; brak danych o użytkownikach w połowie XVII w.

¹⁹⁵ Wieś należała do starostwa augustowskiego i leżała tuż przy mieście; Aleksander Pretfus, dworzanin-truckczaszy jeszcze w 1655 (Uruski, t. 14, s. 339).

¹⁹⁶ 24 IX 1636 Barbara Krasicka, wdowa po Marcynie, wojewodzie podolskim, otrzymała konsens na cesję tej tenuty Stefanowi Grudzińskiemu, wojewodzie rawskiemu, zmarłemu w 1640 i jego żonie Urszuli z Kołaczkowskich, zmarłej 1655/1657 (MK 182, k. 117–118; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 139).

¹⁹⁷ Młyn w starostwie gostynińskim wymieniony tylko w lustracji 1630 (L.raw. XVII w., s. 93) i później w 1646 (AGAD, ASK, III, 6, k. 663).

¹⁹⁸ 22 VII 1638 Zygmunt Ferdynand Gostomski, wojewodzie poznański, zmarły po 1645, otrzymał ius communicativum z Anną z Leśniowolskich (MK 182, k. 52–52v); jego drugą żoną była Marianna z Gembickich, która po jego śmierci wyszła za Jana Odrzywolskiego, kasztelana czernichowskiego (W. Majewski, *Odrzywolski Jan*, PSB, t. 23, s. 564).

¹⁹⁹ 27 III 1638 Zofia z Sokołowskich, wdowa po Jakubie Szczawińskim, wojewodzie brzeskim-kujawskim, otrzymała konsens na cesję na rzecz syna Jakuba Olbrachta (MK 185, k. 5–5v).

²⁰⁰ 6 III 1635 Oktawian Plichta, wojewodzie mazowiecki, otrzymał ius communicativum z Zofią z Grabskich (MK 180, k. 413).

²⁰¹ Niedrzaków leżał w powiecie gostynińskim, w par. Strzelce, a Rozłazłów w powiecie gąbińskim, w par. Sochaczew; chodzi o Katarzynę von Ecken, wdowę po Krzysztofie Lode, podkomorzym dorpacim, zmarłym w 1644; otrzymali oni ius communicativum w 1635 (Boniecki, t. 15, s. 6; U, 9, nr 110).

²⁰² Na mocy cesji Katarzyny von Lode z 39 X 1649 (L.raw. XVII w., s. 201).

²⁰³ Zob. przyp. 26.

²⁰⁴ Wieś parafialna w powiecie gąbińskim, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 407); Zofia z Lubieńskich, wdowa po Feliksie Kryskim (J. Maciszewski, *Kryski Feliks*, PSB, t. 15, s. 484).

Korzeń, JMP Olbracht Szczawiński, starosta gąbiński ²⁰⁵	fl. 15	15
[f. 66v] Budziszewice oppidum cum villis Budziszewice, Miedzna, Zalesie, Regny i Radziny, JMP Piotr Śladkowski ²⁰⁶	fl. 3	3
Węgrzynowice villa a Budziszewice et Miedzna avulsa, JMP Stanisław Modrzejowski ²⁰⁷	fl. 1	1
Muchnów, JMP Marcin Nieborowski, podkomorzy sochaczowski ²⁰⁸	fl. 5	5
Lanei 5 in Pukinin, JMP Gołkowski ²⁰⁹	fl. 0/5	0/5
Czermno, Topolno, Osmolin, JMP Mikołaj Żabicki, tylko płaci ²¹⁰	fl. 6	6

Bona, quae praesumuntur esse libera a summis antiquis

Mszczonów et Zator cum pertinentibus²¹¹

Muchnice²¹²

Oryszów, Miedniewice²¹³

2 łany w Kozicach²¹⁴

Głuchów²¹⁵

²⁰⁵ Wieś tę, położoną w par. Gąbiń, 13 II 1633 otrzymał w dożywocie Paweł Ludwik Szczawiński, wojewodzie brzeski-kujawski (MK 180, k. 22–23); podczas lustracji 1661 była częścią tenuty Gąbiń, którą użytkował jego brat Jakub Olbracht (L.raw. XVII w., s. 199–200).

²⁰⁶ W powiecie rawskim, w par. Rawa, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 403v); Piotr Śladkowski i jego żona, Katarzyna z Ruśca, byli tenutariuszami na mocy dożywocia z 15 X 1641 (L.raw. XVII w., s. 137).

²⁰⁷ Była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 405); w 1661 użytkował ją Jan Modrzewski, skarbnik rawski, z żoną Jadwigą z Długojewskich (L.raw. XVI w., s. 143).

²⁰⁸ Leżała w powiecie gostynińskim, w par. Mních; Nieborowski był jeszcze użytkownikiem podczas lustracji 1661 (L.raw. XVII w., s. 202).

²⁰⁹ Wieś leżała w powiecie rawskim, w par. Rawa.

²¹⁰ Tenuta leżała w powiecie gąbińskim, w parafiach Gąbiń i Czermno, była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 410); 10 II 1648 Piotr Żabicki, kasztelan liwski, otrzymał konsens na cesję tej tenuty synowi Mikołajowi (MK 189, k. 780–781).

²¹¹ Tenuta leżała w powiecie mszczonowskim i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 400–401). 31 III 1623 Stanisław Radziejowski, wojewoda rawski, uzyskał konsens na cesję na rzecz syna, Hieronima (MK 170, k. 211v–212v; A. Kersten, *Hieronim Radziejowski*..., l. cit.).

²¹² Chodzi o wieś Muchnice oraz o wieś Skórzewa, które leżały w powiecie gostynińskim, w par. Mních i były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 401); podczas lustracji 1661 Muchnice wzmiankowane jako szlacheckie (L.raw. XVII w., s. 202, 204, 205, 208); Skórzewa jako królewska w użytkowaniu Samuela Konstantego Szczawińskiego, kasztelana kruszwickiego (ibid., s. 208).

²¹³ Leżały w powiecie sochaczewskim, w par. Wiskitki i były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 405). W drodze frymarku za trzy wsie w ziemi wiskiej przeszły w ręce szlacheckie (W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1989, s. 12–13); skarb królewski kwestionował ten frymark. Podczas lustracji 1661 ówczesny ich possesor, Mikołaj Grudziński, nie dopuścił do lustracji (L.raw. XVII w., s. 211).

²¹⁴ Na tych łanach we wsi leżącej w powiecie gostynińskim, w par. Gostynin, ciążyły stare sumy (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 403v); W 1630 trzymał je Paweł Gromadzki, wójt gostyniński, a podczas lustracji 1661 były zarośnięte i opuszczone (L.raw. XVII w., s. 89, 216).

²¹⁵ Wieś, zwana też Głuchówek, leżała w powiecie rawskim, w par. Rawa i ciążyła na niej stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 405); podczas lustracji 1661 Wojciech Sułkowski, podwojewodzi rawski, i jego żona Anna z Dankowskich, nie dopuścili do lustracji powołując się na dekret Zygmunta III z 31 VIII 1626 (L.raw. XVII w., s. 137).

Brzezie²¹⁶

Siedlec²¹⁷

In Kozłowiec lanei²¹⁸

i inne, któreby się nowo osadzone wsi, miasteczka znalazły, a z nich by do tego czasu kwarty nie płacono, lustrować trzeba.

Datt . . . die . . . mensis . . . anno domini 1650.

[f. 67 pusta]

[f. 67v] REGESTR DÓBR KJM i RZPLTEJ w MAŁEJ POLSCE leżących^a,
które terazniejszej lustracji podlegają wedle praw dawnych
i konstytucji sejmu blisko przeszłego anni 1649

W Województwie Krakowskim

Dobra, z których semiduplam quartam in simplo płać to jest starą kwartę tylko pro stipendiariis Reipublicae naznaczoną, a to jako dawni tych dóbr dzierżawcy, videlicet:

Królewska Lesczyna, JWJMP marszałek koronny²¹⁹ fl. 174/4/12

Drugie dobra, z których semiduplam in duplo płać to jest starą i nową kwartę, jako nowi tychże dóbr dzierżawcy

[f. 68] Niepołomice, JMP koniuszy koronny kwarty płaci²²⁰
. fl. 316/24/14 316/24/14

Rudno, tenże z JMP małżonką²²¹ fl. 124/27 124/27

Sierosławice, tenże similiter, teraz płaci kwarty²²² fl. 222/4/1 222/4/1

Podoliniec, JWJMP marszałek koronny²²³ fl. 95/2/4 95/2/4

Starostwo lanckorońskie, JMP miecznik koronny²²⁴ fl. 408/3/9 408/3/9

^a Na marginesie odpisu uwagi otówkiem: cf. (1659) in edoem codice f. 127–145.

²¹⁶ Wieś leżała w powiecie gabińskim, w par. Jamno i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 405); podczas lustracji 1630 użytkownikami wsi Brzezie i Siedlec byli Biernat Śmigielski i jego żona Marianna z Irządza (L.raw. XVII w., s. 115). Podczas lustracji 1661 nie wspomniane.

²¹⁷ Wieś leżała w powiecie gabińskim, w par. Jamno i była obciążona starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 405v); użytkownicy tej wsi Biernat i Marianna Śmigielscy (zob. przyp. poprz.), którzy 17 XI 1652 scedowali ją Władysławowi Konstantemu Wituskiemu i jego żonie Annie z Pannowic (L.raw. XVII w., s. 185).

²¹⁸ Chodzi o łany we wsi, która leżała w powiecie sochaczewskim, w par. Wiskitki, na których ciążyła stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 410v); podczas lustracji 1630 użytkował je Mikołaj Łąjszczewski, podstarości sochaczewski, później kasztelan sochaczewski, zmarły w 1655 (L.raw. XVII w., s. 84; Boniecki, t. 15, s. 186).

²¹⁹ Królewska wieś parafialna w powiecie szczyrzyckim i obok niej wieś Leszczyna; chodzi o Jerzego Lubomirskiego (U, 10, nr 415).

²²⁰ Aleksander Lubomirski na mocy cesji ojca, z 1646 (MK 189, k. 569v–571v).

²²¹ Wieś w powiecie proszowskim, w par. Poborowice; zob. przyp. poprz.; chodzi o Helenę Teklę z Ossolińskich.

²²² Tenuta składająca się z wsi Sierosławice, Śmiłowice i Maciejowice w par. Brzesko Nowe, położona w powiecie proszowskim.

²²³ Miasto Podoliniec należało do starostwa spiskiego i Jerzy Lubomirski przejął je wraz ze starostwem. Nastąpiło to na mocy cesji z 14 X 1634 (MK 181, k. 12–13).

²²⁴ Michał Zebrzydowski, miecznik koronny, na mocy cesji ojca, Mikołaja z 23 XI 1635 (MK 180,

Coloni 6 in Zebrzydowice ²²⁵	fl. 7/22/14 7/22/14
Zatorskie starostwo, JMP koniuszy koronny z jejmością płaci ²²⁶	fl. 1909/14/12 1909/14/12
Dembno, Ostrówko, Gronkowo, JMP Reschalina ^{a 227}	fl. 34/6/8 34/6/8
Berwald, JMP Marianna Przyłęcka ²²⁸	fl. 23/22/4 23/22/4
Piscinae 3 cum tarlisko iuxta Wadowice, tenże ²²⁹	fl. 26/12 26/12
Lanei 4 penes Czchów, p. Gruszczyński ²³⁰	fl. 4/2/9 4/2/9
Łętkowice, JMP starosta biecki ²³¹	fl. 238/13/16 238/13/16

Dobra, z których ab incerta taksa kwartę płacą jeszcze do tego czasu nigdy nie lustrowane

Jodłowa, JMP Koryciński, starosta oświęcimski, tylko płaci ²³²	fl. 2/15
Lipinki, JMP starosta biecki, tylko płaci ²³³ in simlo	fl. 0/15
Starostwo krakowskie, JMP marszałek koronny ²³⁴	fl. 20 20
[f. 68v] Tenuta Libusza, JMP Władysław Rey ²³⁵	fl. 90 90
Tenuta Uście, JMP Chełmski, łowczy krakowski ²³⁶	fl. 16 16

^a Wyrażono wątpliwość, czy dobrze odczytano.

k. 573v–574); 15 XI 1639 otrzymał ius communicativum z Marianną ze Stadnickich (MK 186, k. 77–77v).

²²⁵ Wieś parafialna w powiecie szczyrzyckim; 7 XI 1645 Stanisław Szczucki otrzymał konsensna cesję na rzecz Stanisława Lanckorońskiego (AGAD, L. XVIII, 24, k. 310v).

²²⁶ 14 X 1634 Stanisław Lubomirski, wojewoda ruski, uzyskał konsens na cesję starostwa zatorskiego na rzecz syna Aleksandra, późniejszego koniuszego koronnego (MK 181, k. 13v–14; zob. przyp. 220); cesja nastąpiła w 1639 (Chłapowski, *Starostowie*, s. 134).

²²⁷ Tenuta ta leżała w powiecie sądeckim, w par. Ostrówko; 25 IV 1647 Zygmunt z Końskiego Bębnowski otrzymał konsens na cesję na rzecz Wilhelma i Konstancji Truchsesów (MK 191, k. 59v–60v).

²²⁸ Chodzi o Mariannę z Przyłęckich, wdowę po Krzysztofie Komorowskim (Chłapowski, *Realizacja*, s. 149).

²²⁹ Chodzi o trzy stawy koło Wadowic w 1564 zlustrowane w ramach starostwa zatorskiego (L.kr. 1564, cz. 1, s. 226–227); w 1631 i 1646 wymienione jako osobna tenuta (AGAD, ASK, III, 6, k. 198v, 641v); podczas lustracji 1660–1664 nie wspomniane.

²³⁰ Chodzi o cztery łany koło Czchowa w powiecie sądeckim, które — według lustracji 1564 — użytkowali mieszczenie czchowscy (L.kr. 1564, cz. 1, s. 97); w 1631 użytkownikiem był Krzysztof Wielogłowski, podstarości sądecki (AGAD, ASK, III, 6, k. 198); 1646 — osobna tenuta (ibid., k. 641 v) podczas lustracji 1660 nie wspomniana.

²³¹ Wieś parafialna w powiecie proszowskim; Jan Wielopolski, kasztelan wojnicki (Chłapowski, *Realizacja*, s. 197–198).

²³² Wieś parafialna w powiecie bieckim, obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Stefan Koryciński mający ius communicativum z Petronelą z Gembickich z 15 II 1640 (MK 186, k. 157–158).

²³³ Wieś parafialna w powiecie bieckim, obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Jan Wielopolski, starosta biecki, który 25 VIII 1651 dokonał cesji na rzecz syna (AGAD, L. XVIII, 24, k. 615).

²³⁴ Jerzy Lubomirski, marszałek wielki koronny, starosta krakowski od 1646 (Chłapowski, *Starostowie*, s. 123).

²³⁵ Tenuta leżała w powiecie bieckim, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); na mocy cesji brata Mikołaja z 1649 (J. Barut, S. Motyka, T. Ślawnski, *Nad rzeką Ropką. Z dziejów Biecza, Gorlic i okolicy*, t. 3, Kraków 1962, s. 401).

²³⁶ Leżała w powiecie szczyrzyckim, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); Jan Ścibor Chełmski, łowczy krakowski, na mocy cesji stryja Marcjana, podkomorzego krakowskiego, z 18 V 1643 (AGAD, L. XVIII, 24 k. 163).

Kasinka, JMP Aleksander Rabsztyński ²³⁷	fl. 10	10
Tenuta Cieszkowice, Ostruza, Kiprzna, Boguniewice, JMP Czołhański Kazimierz ²³⁸	fl. 3	3
Molendinum Zagajny ad villam Kleszczowa, JMP Tobiasz Minor ²³⁹	fl. 5/18	5/18
Curia cum laneis 3 in Szypowice, colonis 2, hortulanis 10, inqulinis 2 in eadem villa existentibus, tum molendino Samoszyce cum villa Sierbowice et colono 1 silvaque seu deserta Zendow, JMP Szypowski tylko płaci ²⁴⁰	fl. 3/3	3/3
Śleszowice, JMP Jan z Leszczyny Bylina ²⁴¹	fl. 2	2
Ossownica, JMP Brodecki ²⁴²	fl. 1	1
Lipnica Surza et Nowa Wola recentis locationis, JMP Franciszek Rylski ²⁴³	fl. 1	1
Taberna ad villa Opatów cum colonis 5 a capitaneatu Krepicensi recenter alienatis, JMP Jastrzembski ²⁴⁴	fl. 1	1
Villa Małyszycze, JMP Wielowiejski, skarbnik krakowski ²⁴⁵	fl. 3	3
Łubie Wielkie i Małe et Żurowa a tenuta cieskoviensi, JMP Aleksander Lanckoroński ²⁴⁶	fl. 3	3
[f. 69] Villae recenter a capitaneatu oświecimensi alienatae videlicet Mikołaj, Hocznia, Jaroszewice, Gołuchowiec alias Zakrzówek cum silva Ochodza, Barwałd, Stanisław, Czerna et advocatia in oppido Wadowice, Kęty, Oświęcim etc., Hieronim Wierzbowski, chorąży łączycy ²⁴⁷	fl. 7	7

²³⁷ Leżała w powiecie szczyrzyckim, w par. Mszana; w 1603 została wydzielona z tenuty Mszana Dolna, wydzielonej w 1588 ze starostwa nowotarskiego obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67, 149); był już tenutariuszem w 1649 (ibid., s. 204).

²³⁸ Tenuta Ciężkowice leżała w powiecie bieckim i była obciążona starą sumą w ramach starostwa bieckiego (Chłapowski, *Realizacja*, s. 56, 66); 28 III 1640 ius communicativum na niej uzyskali Maksymilian Ossoliński, starosta biecki, i Katarzyna z Głębockich (MK 186, k. 172–173).

²³⁹ Był użytkownikiem wsi i młyna na mocy cesji Kaspra Poniatowskiego z 6 IV 1644 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 181v–182v).

²⁴⁰ Tenuta leżała w powiecie lelowskim, w par. Pilcza, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); Jan Szypowski i jego żona Jadwiga z Żolewa na mocy ius communicativum z 31 III 1643 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 93).

²⁴¹ Wieś leżała w powiecie oświęcimskim, w par. Mucharz, w 1608 została wydzielona z tenuty Berwałd obciążonej starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Jan Bylina był małżonkiem Anny z Ziembic, która miała ius communicativum ze swym pierwszym mężem Piotrem Komorowskim z 1633 (MK 180, k. 135 v–136); ius communicativum z Byliną uzyskała 5 VI 1651 (Chłapowski, *Realizacja*, s. 149).

²⁴² Wieś parafialna w powiecie bieckim obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); Kazimierz Brodecki, podcaszy bełski (AGAD, L. XVIII, 24, k. 585 v).

²⁴³ Chodzi o tenutę Lipnica, Swoszowa i Nowa Wola w powiecie bieckim, na której ciążyła stara suma (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); na mocy cesji swego ojca Jana z 30 VIII 1641 (MK 186, k. 345v–346).

²⁴⁴ Chodzi o wieś w powiecie lelowskim, w par. Kłobuck; 21 XII 1644 Teodor Tarnowski otrzymał konsens na cesję karczmy i pięciu kmieci na rzecz Wojciecha Jastrzębskiego i Anny z Łasowskich (AGAD, L. XVIII, 24, k. 18–20).

²⁴⁵ Wieś leżała w powiecie lelowskim, w par. Żarnowiec, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Aleksander Wielowiejski na mocy ius communicativum z Elżbietą z Sulgostowskich z 7 III 1645 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 226v).

²⁴⁶ Chodzi o wsie Lubcza Wielka i Mała w województwie sandomierskim, w powiecie pilźnieńskim i o wieś Żurowa w województwie krakowskim, w powiecie bieckim; na mocy dożywocia z 16 XII 1645 (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 219; S. Cynarski, *Dzieje rodu...*, s. 188).

²⁴⁷ Tenuta leżąca w powiecie oświęcimskim wydzielona prawdopodobnie w 1566 z tenuty Berwałd obciążonej starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66, 148–149); na mocy ius com-

Zakrzew, Leśnice i Stronie recenter a capitaneatu oświecimensi seu a villis Mikołaj, Hocznia etc. avulsis, JMP Michał Zebrzydowski, miecznik koronny²⁴⁸ . . fl. 8 8

Dobra, które praesumuntur być już wolne od sum starych, czego wedle opisanja konstytucyi z oryginałów przywilejów (dispositiones iurium zrewidowawszy) dochodzić potrzeba i któreby się takowe znalazły, że im czworo dożywocia wyszły, albo też post constitutionem anni 1647 onych possessorem kto został²⁴⁹, takowe już zarazem lustrowane być powinny.

A te być praesumuntur:

Starostwo bieckie²⁵⁰

Bendzin²⁵¹

[f. 69v] Rabsztyn²⁵²

Glinnik Niemiecki²⁵³

Glinnik Polski²⁵⁴

Biała²⁵⁵

Zwanowice²⁵⁶

Krościenko²⁵⁷

Wierzbie²⁵⁸

Borowa, Dzierżenin²⁵⁹

Brzozowa²⁶⁰

municativum z Marianną z Przylęckich z 1649 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 431).

²⁴⁸ Na mocy cesji Marianny z Przylęckich Wierzbowskiej z 1649 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 430v).

²⁴⁹ Zob. przyp. 26.

²⁵⁰ Było obciążone starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); starostą bieckim był od stycznia 1639 Jan Wielopolski (U, 4/2, nr 59), późniejszy kasztelan wojnicki.

²⁵¹ Tenuta leżała w powiecie proszowskim, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); tenutariuszem będzińskim był od 1642 Stefan Koniecpolski, sędzia ziemski sieradzki, wraz z żoną Dorotą z Orzelskich (AGAD, L. XVIII, 24, k. 279).

²⁵² Starostwo leżało w powiecie proszowskim i było obciążone starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); Samuel Ryłski, podkomorzy koronny (K. Chłapowski, H. Kowalska, *Ryłski Samuel*, PSB, t. 23, s. 494–495).

²⁵³ Leżał w powiecie bieckim, w par. Dembowiec i był obciążony starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); 19 XII 1640 dożywocie otrzymał Zygmunt Koziarowski (MK 185, k. 327–327v), a po nim do 1656 użytkownikami byli małżeństwo Oświęcimowie (Chłapowski, *Realizacja*, s. 200).

²⁵⁴ Leżał w powiecie bieckim, w par. Łężyny, był obciążony starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Krzysztof Farurej na mocy dożywocia z 4 II 1612, który 9 VIII 1650 cedował ją synowi Jerzemu (MK 153, k. 406v–407, AGAD, L. XVIII, 24, k. 652v).

²⁵⁵ Leżała w powiecie lelowskim, w par. Lelów, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); Jan Małuski i Jadwiga z Łodzińskich za mocy ius communicativum z 16 XII 1643 (AGAD, L. XVIII, 24, k. 67).

²⁵⁶ Zwana też Dzwonowice, leżała w powiecie lelowskim, w par. Pilcza, była obciążona starą sumą, połączona z tenutą Szyce (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); zob. przyp. 241.

²⁵⁷ Miasteczko Krościenko należało do starostwa czorszyńskiego, obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); starostą był od 1643 Jerzy Platemberg (AGAD, L. XVIII, 24, k. 324).

²⁵⁸ Leżała w powiecie księskim, w par. Tczycza, była obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); 8 II 1649 Stanisław Koryciński otrzymał konsens na cesję na rzecz Franciszka Kożuchowskiego i Marianny z Morsztynów (MK 191, k. 105–105v).

²⁵⁹ Leżały w powiecie sądeckim, w par. Palecznica, były obciążone starą sumą i w 1600 włączone do tenuty Czchów (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66, 151); tenutariuszem czchowskim był od 1642 Wojciech Grabkowski (Chłapowski, *Starostowie*, s. 121).

²⁶⁰ Była to wieś należąca do tenuty Osiek w powiecie bieckim, obciążonej starą sumą (Chłapowski, *Starostowie*, s. 121).

Kleszczowa²⁶¹

Siepietnica, Binarowa, Lubusza, Kryg²⁶²

Turza²⁶³

Staszkówka²⁶⁴

Dembowiec cum pertinentiis²⁶⁵

insze, któreby się nowo osadzone wsi, miasteczka nalazły, a z nich by się do tego czasu kwarty nie płacono, lustrować trzeba.

[f. 70] Województwo Sandomirskie

Dobra, z których semiduplam binam płacą

Brzezinki, JMP Przecław Tymiński teraz płaci²⁶⁶ fl. 93 93
 Roznieszów, Niedźwiada, Glinnik et Okopki, JMP Bylina²⁶⁷ . . . fl. 215/19/2 215/19/2
 Przemków, JMP marszałek nadworny koronny²⁶⁸ fl. 164/6/14 164/6/14
 Lanei 3 ibidem, tenże²⁶⁹ fl. 6 6
 Tenuta Ryki, JMP Ossolińska, kanclerzyna koronna²⁷⁰ fl. 970/1/14 970/1/14
 Stagno Jamnica nuncupato^a, JMP Wielowieski²⁷¹ fl. 14/15/14 14/15/14

Dobra, z których dimidiam quartam płacą

Starostwo radoszyckie, JMP Aleksander Derszniak²⁷², ten iż już w roku 1649 staro-

^a W oryginale było albo: stagnum... nuncupata, albo: stagnum... nuncupatus.

powski, *Realizacja*, s. 67); tenutariuszami osieckimi byli Andrzej Stadnicki i Marianna z Dembińskich na mocy ius communicativum z 17 XII 1642 (MK 187, k. 237–238).

²⁶¹ Zob. przyp. 239.

²⁶² Te wsi tworzyły tenutę Libusza (zob. przyp. 235).

²⁶³ Wieś parafialna w powiecie bieckim, obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); 31 VII 1644 ius communicativum otrzymali Stanisław Janowski i Marianna z Ligęzów (MK 189, k. 62–62v), a po nich do 1660 użytkownikiem był Jan Wielopolski, starosta biecki (AGAD, L. XVIII, 24, k. 504v).

²⁶⁴ Wieś parafialna w powiecie bieckim, obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); 12 III 1647 Daniel Taszycki i Elżbieta z Moskorzowskich cedowali ją Janowi Potockiemu i Zofii z Urzowic (AGAD, L. XVIII, 24, k. 128v).

²⁶⁵ Tenuta w powiecie bieckim, obciążona starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 66); tenutariuszem już w 1616 i aż do 1657 był Franciszek Mniszech, od 1638 kasztelan sądecki (ibid., s. 199; U, 4/2, nr 500).

²⁶⁶ Wieś w powiecie radomskim, w par. Tczów.

²⁶⁷ Na mocy przywileju z 13 IX 1641 użytkownikiem tych wsi, leżących w powiecie pilźnieńskim, byli Jan Bylina i jego żona Anna z Ziembic (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 30); zamiast wsi Okopki w lustracjach występuje wieś Łączki.

²⁶⁸ Tenutariuszami tenuty leżącej po części w województwie sandomierskim w powiecie pilźnieńskim, a po części w województwie krakowskim w powiecie proszowskim, byli Łukasz Opaliński i jego żona Izabela z Tęczyńskich (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 190).

²⁶⁹ Zob. przyp. poprz.; jako osobna tenuta wystąpiły już w 1631 (AGAD, ASK, III, 6, k. 213v).

²⁷⁰ Izabela z Daniłowiczów, wdowa po Jerzym Ossolińskim, tenutariuszu w latach 1632/1633–1650 (Chłapowski, *Starostowie*, s. 130), otrzymała 12 IV 1651 konsens na cesję zięciowi, Aleksandrowi Lubomirskiemu (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 155, przyp. 424).

²⁷¹ Uroczysko Jamnica leżało koło wsi Łany Małe, na granicy powiatów lelowskiego i księskiego województwa krakowskiego (AGAD, L. XVIII, 24, k. 29) i było użytkowane przez te same osoby co wieś Małyzyce; zob. przyp. 245.

²⁷² Anna Derszniakowa konsens na cesję na rzecz syna Aleksandra otrzymała w 1649, ale cesję dokonała 5 V 1650 (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 28).

stwo otrzymał, przeto już vigore constitutionis 1647 sumy upadły²⁷³. Zaczyn
 quartam integram et non dimidiam płacić ma, której teraz tylko płaci dimidiej
 fl. 75/25/9 75/25/9
 i te dobra lustrować omnino potrzeba.

Snochowice, Dobroszewa, Sarbice a capitaneatu Radoszycensi avulsa, JMP Dersz-
 niakowa, przeszła starościna radoszycka, tylko płaci²⁷⁴. fl. 28 28

[f. 70v] Dobra, których ab incerta taxa kwarta płaca, które nigdy jeszcze nie są
 lustrowane

Tenuta Solec, JMP starościna łomżyńska ad rationem tylko płaci²⁷⁵. fl. 20 20
 Krempa i Pogorzelec, JMP AdamŚwiętochowski, sekretarz KJM, pisarz skarbowy²⁷⁶

..... fl. 1/15 1/15

Villa Bukowiec, JMP Oleśnicki, starosta opoczyński²⁷⁷. fl. 3 3

Żary a capitaneatu Robczycensi noviter alienata, JMP Franciszek Biesiadecki²⁷⁸. . .

..... fl. 1 1

Kozice a tenuta Rycensi noviter avulsa, JMP Gojski, łowczy sandomierski²⁷⁹.

..... fl. 3 3

Województwo Kijowskie

Bona ibidem consistentia feliciori tempore lustrabuntur.

Województwo Ruskie

Wołyńskie

Podolskie

Bełskie

Braclawskie

similiter feliciori temporis reservantur²⁸⁰.

²⁷³ Zob. przyp. 26; na tenucie Radoszyce ciążyły sumy z puli pożyczki 500 tys. zł (zob. przyp. 25).

²⁷⁴ Anna Derszniakowa (zob. przyp. 272), żona Jacka Derszniaka, starosty radoszyckiego już w 1638 (Chłapowski, *Starostowie*, s. 129), zachowała widocznie te wsi w swoim użytkowaniu.

²⁷⁵ Na tenucie tej ciążyła stara suma (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); Elżbieta Słuszcanka, wdowa po Adamie Kazanowskim, żona Hieronima Radziejowskiego, na mocy ius communicativum z pierwszym mężem z 7 IX 1634 (L.sand. 1660–1664, cz. 1, s. 171).

²⁷⁶ Na wsiach tych, położonych w ziemi stężyckiej, w par. Maciejowice, ciążyła stara suma (Chłapowski, *Realizacja*, s. 67); na mocy cesji Mikołaja Bieganowskiego i jego żony Urszuli z Krosnowskich (*Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum bernardyńskiego we Lwowie*, t. 10, wyd. K. Liske, Lwów 1884, nr 4250).

²⁷⁷ Wieś w par. Opoczno, odłączona w 1605 od starostwa opoczyńskiego, na którym ciążyła stara suma (Chłapowski, *Realizacja*, s. 27, 67); Mikołaj Oleśnicki, starosta opoczyński 1648–1662 (U, 4/3, nr 274), Bukowiec użytkował na mocy cesji Świętosława Kazanowskiego, cześnika sandomierskiego, z 4 VIII 1643 (L.sand. 1660–1664, cz. 1, s. 27).

²⁷⁸ Powiat pilzneński, par. Witkowice; na mocy cesji Krzysztofa Baldwina Ossolińskiego z 31 V 1647 (L.sand. 1660–1664, cz. 1, s. 88); starostwo ropczyckie nie było obciążone starą sumą.

²⁷⁹ Wieś w ziemi stężyckiej, w par. Korytnica; Bernard Gozdzi (Gojski) na mocy konsensu na cesję, który Jerzy Ossoliński, starosta rycki, i jego żona, Izabela z Daniłowiczów, otrzymali 26 III 1649 (L.sand. 1660–1664, cz. 2, s. 107). Starostwo ryckie nie było obciążone starą sumą.

²⁸⁰ Dobra królewskie położone na obszarze tych województw nie mogły być wówczas lustrowane z powodu rebelii Chmielnickiego.

Województwo Lubelskie

Dobra, z których dimidam quartam płacą

[f. 71] Brzostówka cum stagno et molendino dicto Prokop, JMP Krzysztof Dłużewski²⁸¹ fl. 19/23/5 19/23/5
 Starostwo parczewskie, JMP Daniłowiczówna, krajczyna koronna ad rationem²⁸² fl. 10 10

Dobra, z których ad rationem kwartę płacą

Kazimierz, książę JM Radziwiłł, hetman WXL²⁸³ fl. 15 15
 Dąbie, JMP starosta łukowski Bartosz Kazanowski²⁸⁴ fl. 3 3
 Starostwo łukowskie, tenże²⁸⁵ fl. 25 25
 Kąkolewnica, Żakowa Wola, Kownatki, Trzebieszów, Brzozowica, et Dębówierzchy, JMP Cecylia Kazanowska, starościna łukowska²⁸⁶ fl. 10 10
 Wiśniów, JMP Władysław Leszczyński z jejmością²⁸⁷ fl. 0/15 0/15
 Villa Świętowa Wólka, JMP Roszyński, starosta łukowski²⁸⁸ fl. 0/15 0/15
 Wąwolnica, JMP Remigian Jędrzejowski²⁸⁹ fl. 5 5

Dobra przedtym staremi sumami onerowane, które praesumuntur, że już do tego czasu wolne zostawają

Urzędowskie starostwo cum pertinentiis²⁹⁰

[f. 71] Kocko cum pertinentiis²⁹¹

²⁸¹ Wieś, położona w powiecie lubelskim, w par. Ostrów, została wyłączona w 1613 ze starostwa parczewskiego obciążonego zapisem w ramach pożyczki kwoty 500 tys. zł (Chłapowski, *Realizacja*, s. 155–156); Dłużewski był tenutariuszem na mocy cesji Doroty Tudorowskiej z 18 VI 1647 (L.lub. 1661, s. 21).

²⁸² Krystyna z Wiśniowieckich, wdowa po Piotrze Daniłowiczu, zmarłym w 1646 (Chłapowski, *Starostowie*, s. 128).

²⁸³ Starostwo kazimierskie było obciążone starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68); Janusz Radziwiłł, hetman wielki litewski, na mocy cesji Marii Firlejowej, kasztelanowej wojnickiej z 1638 (AGAD. ASK, XLVI, 34, k. 23v).

²⁸⁴ Wieś odłączona od starostwa łukowskiego, obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68); Bartosz Kazanowski, starosta łukowski od 1645 (Chłapowski, *Realizacja*, s. 225).

²⁸⁵ Zob. przyp. poprz.; starostwo otrzymał 24 I 1645, po śmierci brata Jana Dominika (MK 189, k. 215v–217).

²⁸⁶ Tenuta została wydzielona w 1591 ze starostwa łukowskiego, obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68, 146–147); po śmierci Jana Dominika Kazanowskiego, starosty łukowskiego, pozostała w użytkowaniu jego żony, Cecylii z Kierłów, zob. przyp. poprz.

²⁸⁷ W 1599 tenuta została wydzielona ze starostwa łukowskiego obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68, 147); Leszczyński był jej tenutariuszem od 1645, a jego żoną była Zofia z Gajewskich (W. Dworzaczek, *Leszczyński Władysław*, PSB, t. 17, s. 153).

²⁸⁸ Wieś wydzielona ze starostwa łukowskiego; chodzi o Wacława Rosińskiego, pisarza grodzkiego łukowskiego (a nie starostę), który był tenutariuszem na mocy cesji Bartłomieja Kazanowskiego z 30 VI 1646 (L.lub. 1661, s. 47).

²⁸⁹ Wieś wydzielona w 1619 ze starostwa kazimierskiego, obciążonego starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68, 150–151); Jędrzejowski był tenutariuszem po Marii z Mohylów Firlejowej, wojewodziny sandomierskiej (ibid.).

²⁹⁰ Było obciążone starą sumą (Chłapowski, *Realizacja*, s. 68); starostą od 16 VIII 1649 był Piotr Gręboszewski, stolnik warszawski (MK 191, k. 238–238v).

²⁹¹ Tenuta Kock w powiecie łukowskim została w 1567 zamieniona za wsie szlacheckie Zawada i Rogalów, a zamiana ta została zatwierdzona w 1569 (Chłapowski, *Realizacja*, s. 62).

Pilaszkowice, Nisko et Zachodycze²⁹²

Smijówka²⁹³

Charszcz²⁹⁴

Regów albo Rogów²⁹⁵

i inne dobra. Któreby się nowo osadzone wsi i miasteczka znalazły, a z nich by do tego czasu kwarty nie płacono, lustrować potrzeba.

datt . . . die 2 Septembris anno 1650.

[f. 72 pusta]

[f. 72v] REGESTR DÓBR KJM i RZECZYPOPOLITEJ
w ZIEMIACH i WOJEWÓDZTWACH PRUSKICH^a leżących,
które terazniejszej podlegają lustracyji, wedle praw dawnych i terazniejszej
sejmu blisko przeszłego konstytucyji 1649

Dobra, z których semiduplam quartam in duplo płacą, to jest i starą kwartę pro praesidiariis seu stipendiariis Reipublicae i nową na aparat wojenny ordynowaną, jako nowi bonorum possessores [kwarta stara nowa]

Starostwo puckie, JMP Jan Zawadzki, starosta płaci²⁹⁶ . . . fl. 1124/5/5 1124/5/5

Celebowo, Brudzewo, JMP wojewoda malborski, płaci od taksy²⁹⁷

. fl. 14 iure emph. interced.

Starostwo świeckie, reformacji królowej JM podlega²⁹⁸.

Poledno z folwarkiem Dworzysko nazwanym, JMP Piotr Jabłonowski i Zofia Bąkowska małżonkowie²⁹⁹ od taksy fl. 138/10 płacą fl. 41/5 41/5

^a Na marginesie odpisu uwaga ołówkiem: cf. 1659, 151–153.

²⁹² Na Pilaszkowice (położone w powiecie lubelskim, par. Częstoborowice) został w 1474 przeniesiony zapis ciężący na wsiach Nisko i Zachodzice (Zaosice) w województwie sandomierskim, w par. Raclawice, przy czym Nisko i Zachodzice „wolnie królowi puszczone były”. W 1547 Pilaszkowice, wraz z pięcioma innymi wsiami królewskimi w województwie lubelskim, zostały zamienione za wsi szlacheckie Żabieniec, Tyśmiennica, Babianka, Kuźnica i Kuźnicka Wola, a zamiana ta została ostatecznie zatwierdzona w 1581 (Chłapowski, *Realizacja*, s. 50, 62–63).

²⁹³ Chodzi o wieś Zmijowiska w par. Wilków, należącą do starostwa kazimierskiego, po raz ostatni wymienioną w 1509 (*Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, oprac. S. Kuraś, *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3, Warszawa 1983, s. 29), wspomnianą podczas tzw. rewizji listów (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 237).

²⁹⁴ Wieś (położona w par. Wąwolnica) należała do starostwa kazimierskiego (zob. przyp. 284) i została osobno wspomniana w tzw. rewizji listów (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 237).

²⁹⁵ Wieś w par. Wilków, należała do starostwa kazimierskiego (zob. przyp. poprz.).

²⁹⁶ Starosta od II 1640 (Czaplewski, s. 163), podkomorzy parnawski od 1640, zmarł w 1654 (U. 9, nr 433).

²⁹⁷ Wsie w powiecie puckim województwa pomorskiego; Jakub Wejher, wojewoda malborski, na mocy nadania iure emphyteutico z 30 IV 1638 (MK 185, k. 228–229).

²⁹⁸ Królowa Ludwika Maria otrzymała w 1646 starostwo świeckie jako oprawę (Czaplewski, s. 190).

²⁹⁹ Wieś w par. Przysiersk, w powiecie świeckim województwa pomorskiego; 12 VI 1645 Stanisław Kobierzyski, kasztelan gdański, otrzymał konsens na cesję na rzecz Piotra Jabłonowskiego i Zofii z Bąkowskich (Opis, s. 484).

[f. 73] Wieś Soponin z gruntem Sopaninkiem i wyspą na śródku Wisły od starostwa świeckiego oddzieloną, JMP Jan Konarski od fl. 52 płaci³⁰⁰ fl. 9/18 9/18
 Sonuese kmieci 3 przy wsi Konkendorff sukcesorowie nieboszczyka pana Kaspra Kamińskiego, budowniczego zamku malborskiego od fl.^a płacą³⁰¹
 fl. 36/18 36/18
 Prussow, Bzenna, JMP Ernest Krokowski, starosta lemburski od fl. 54/1/9 płaci³⁰²
 fl. 16/6/4 ob iure emphyteutca nowej kwarty nie płaci.
 Część w Libenwaldzie według przywileju w Rywaldzie, JMP Maciej Bukowski, pisarz kancelarii JKM od fl.^a płaci³⁰³ fl. 1/9 1/9

Dobra, z których kwartę dimidią, jako z dóbr w sumie pięciokroć sta tysięcy
 zawiedzionych płacą, a to jedną tylko in simplo, dlatego że albo dawni dzierżawcy,
 albo że jeszcze mają iura emphyteutica

Starostwo mewskie, książę JM Radziwiłł, kanclerz WXL, od taksy fl. 15 020/10/10
 płaci³⁰⁴ fl. 1502/2/2

[f. 73v] Wieś Nowy Targ, JMP Jerzy Kalsztyn Stoliński, od fl. 18/20 płaci³⁰⁵ . . . fl. 1/26
 Włók 5 w Dąbrówce Pruskiej, JMP Stanisław Bartliński od fl. 6/20 płaci³⁰⁶

. fl. 0/20
 Przewóz przez rzekę Nogat do Białej Góry, JMP Babiński, od fl.^a płaci³⁰⁷ . . . fl. 1/15
 Starostwo sztumskie, JMP Zygmunt Guldensztern od taksy fl. 8356/25/3 płaci³⁰⁸
 fl. 835/20/9 ob ius emphyteu.

Dobra, z których dimidią dwoję płacą

Wielka Łąka, JMP Jan Miedzianowski, od fl. 380 płaci³⁰⁹ . . . fl. 76/1/11 76/1/11

^a W oryginale zostawiono wolne miejsce na wpisanie sumy.

³⁰⁰ Wieś w par. Niewierszyn, w powiecie świeckim; na mocy cesji swej matki, Izabeli z Karnkowskich, wojewodziny malborskiej, z 1646 (Opis, s. 257).

³⁰¹ 22 III 1643 Kasper Kamiński otrzymał Sonuese (dziś Krasnołęka) w województwie malborskim, w par. Królew, w użytkowanie iure emphyteutico (AGAD, ASK, XLVI, 34, k. 10v–11).

³⁰² Wsie w powiecie puckim województwa pomorskiego, w par. Osiek; 10 III 1637 otrzymał je w użytkowanie iure emphyteutico na 30 lat (Opis, s. 342).

³⁰³ Wieś parafialna w województwie chełmińskim, powiecie chełmińskim; Bukowski był jej użytkownikiem jeszcze podczas lustracji 1664 (Opis, s. 434).

³⁰⁴ Chodzi o starostwo gniewskie w powiecie tczewskim województwa pomorskiego; od 1621 Albrycht Stanisław Radziwiłł, kanclerz litewski, jako mąż Reginy z Eisenreichów, wdowy po Michałe Działyńskim, wojewodzie brzeskim–kujawskim, poprzednim staroście (Czaplewski, s. 83; A. Przyboś, *Radziwiłł Albrycht Stanisław*, PSB, t. 30, s. 143).

³⁰⁵ Wieś parafialna w starostwie sztumskim, w województwie malborskim, w której Jerzy Kalkstein–Stoliński użytkował 14 włók na mocy przywilejów z 10 II 1637 i 18 IX 1639 (Opis, s. 139).

³⁰⁶ Była to wieś starostwa sztumskiego, w par. Postoliska, w której było 5 włók lemańskich, które — według lustracji 1664 — niegdyś użytkował Bartliński (Opis, s. 140–141).

³⁰⁷ Chodzi o przewóz przy karczmie Białagóra należącej do Benhowa wsi starostwa sztumskiego, w par. Sztum; podczas lustracji 1664 przewoźnik Jan Weysza przedstawił przywilej z 30 IX 1641 (Opis, s. 142).

³⁰⁸ Był starostą od 30 VIII 1636, kiedy to ożenił się z Anną, córką poprzedniego starosty Fabiana Czemę, kasztelana chełmińskiego (Czaplewski, s. 154).

³⁰⁹ Wieś parafialna, w województwie chełmińskim, powiecie chełmińskim; 21 VI 1642 Jan Koss, chorąży chełmiński, otrzymał konsens na cesję na rzecz Jana Miedzianowskiego i Małgorzaty z Jarochońskich (MK 185, k. 465–465v).

Gawłowice, JMPP Felicjan Kopicki i Anna Kosmudzka, małżonkowie od fl.^a płacą³¹⁰
 fl. 8/17 8/17

Dobra, na których już stare sumy upadły, jeszcze nigdy nie lustrowane,
 z których ad rationem tylko kwartę płacą in duplo jako novi possessores

Łąkork i Łękorz, WJMPP Stanisław Kobierzycki, kasztelan gdański i Zofia Parzniewska, małżonkowie ad rationem płacą³¹¹ fl. 2 2
 [f. 74] Starostwo brodnickie, JWJMP kanclerz wielki etc. ad rationem płaci³¹²

..... fl. 15 15
 Starostwo golubskie, JWJMP wojewoda brzeski ad rationem płaci³¹³ ... fl. 7/15 7/15

Starostwo kościerzynskie, JWJWP Doenhoffowa, wojewodzina pomorska, płaci ad rationem³¹⁴ fl. 50 50

Wieś Propendorff, też JW wojewodzina pomorska płaci ad rationem³¹⁵
 fl. 1/15 1/15

Starostwo pokrzywnickie, JMP Jan Działyński ad rationem³¹⁶
 fl. 10 ob iur. emphyteut.

Starostwo tolkmińskie, JMP Stanisław Działyński ad rationem³¹⁷
 fl. 10 ob iur. emphyteu.

Dobra, które praesumuntur iam esse libera a summis antiquis, czego wedle
 opisanja konstytucyj z oryginałów, przywilejów, cessyji, dispositiones iurium zre-

^a Woryginalu zostawiono wolne miejsce na wpisanie sumy.

³¹⁰ Wieś w województwie chełmińskim, w powiecie chełmińskim, par. Radzyn; 21 III 1641 Jan Blum otrzymał konsens na cesję na rzecz Feliksa Kopyskiego i Anny z Koźmińskich (MK 185, k. 414v–415).

³¹¹ W województwie chełmińskim, w powiecie michałowskim, par. własna, obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 417); w 1643 Katarzyna a Koenigsek Medonowa otrzymała konsens na cesję na rzecz Stanisława Kobierzyckiego (Opis, s. 441; Czaplewski, s. 117).

³¹² Leżało w województwie chełmińskim, w powiecie michałowskim i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 158–159); Jerzy Ossoliński, kanclerz koronny był starostą w 1645 i od 1648 (Czaplewski, s. 65; S. Oświęcim, *Diariusz 1641–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 72–73).

³¹³ Leżało w województwie chełmińskim, w powiecie chełmińskim i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 163); Jan Szymon Szczawiński, wojewoda brzeski–kujawski, starosta od 22 II 1645 (S. Oświęcim, op. cit., s. 72–73).

³¹⁴ Leżało w powiecie tczewskim, województwa pomorskiego i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 163); Sybilla z książąt brzeskich i legnickich, wdowa po Gerardzie Denhoffie, wojewodzie pomorskim, zmarłym 23 XII 1648 (Czaplewski, s. 112; U, 5/2, nr 923).

³¹⁵ Wieś w województwie malborskim, par. Królewó, dzisiaj nazywająca się Kraszewo, była obciążona starą sumą (Szczuczko, s. 157); 29 VII 1634 grunt zwany Propendorff otrzymał w dożywocie Jan Niewieściński, sekretarz królewski (MK 180, k. 319–319v).

³¹⁶ Leżało w województwie chełmińskim, powiecie chełmińskim, było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 162); Jan Dominik Działyński, na mocy cesji swego stryja Jana, wojewody chełmińskiego, z 3 VII 1647 (Opis, s. 22; Czaplewski, s. 158).

³¹⁷ Leżało w województwie malborskim, do zasobu dóbr królewskich weszło w 1569 kiedy to kapituła warmińska przekazała dobra Tolkmicko królowi (Czaplewski, s. 202); Stanisław Działyński, bratanek Stanisława, kasztelana chełmińskiego, który 24 I 1636 otrzymał to starostwo iure emphyteutico na 30 lat (ibid.: Opis, s. 422).

widowawszy, dochodzić mają i które się takowe znajdują, mają być zarazem lustrowane, videlicet:

[f. 74v] Starostwo bratyańskie³¹⁸

Starostwo lipińskie³¹⁹

Lissowo³²⁰

Wielka Lankauß, Kroszyn, Pineuid, Konratowo i folwark Firliusz i młyny trzy:

1. Lankauß, 2. na Szerokiej Sadzawce i 3. Jodomnek nazwane³²¹

Pułkowce wieś, G. Jacobus Konopacki, vexillifer palatinatus Pomaraniae, fertur esse huius villae possessor, et quartam advitalitatem continuare, quorum privilegia et iurium dispositiones videantur per lustratores³²²

Stall (Stok)³²³

Redław, Cissowa, Chilowa etc.³²⁴

Dwór Międzyłusz ze dwiema wsiami Talk Nowy i Barszcz³²⁵

Nowa Wieś, Kursztein, Iagnieusa, Barłożno, Kunczerzowce, Grabowo i Elbrancdorf³²⁶

Wientffia i Łuczkowo³²⁷

Kobuszewo³²⁸

³¹⁸ Leżało w powiecie Michałowskim województwa chełmińskiego i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 155); starostą był już w XI 1648 Adam Działyński, wojewodzie pomorskim (Czaplewski, s. 60).

³¹⁹ Leżało w województwie chełmińskim, w powiecie chełmińskim i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 160); według lustracji 1664 Teresa z Lubieńskich Czerska, kasztelanowa chełmińska, miała w 1646 otrzymać je iure emphiteutico na 50 lat (Opis, s. 436); tymczasem odbiorcą tego nadania z 20 III 1646 był Stanisław Franciszek Kostka (AGAD, ASK, XLVI, 34, k. 21v–22).

³²⁰ Leżała w województwie chełmińskim, powiecie chełmińskim, w par. Golub i była obciążona starą sumą (Szczuczko, s. 160).

³²¹ Dobra te, leżące w województwie chełmińskim, w powiecie chełmińskim, były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 417) i podczas lustracji 1664 należały do starostwa lipińskiego (Opis, s. 437, 440).

³²² Wieś w województwie malborskim, par. Postolin, ciążyła na niej stara suma (Szczuczko, s. 157); Jakub Konopacki, chorąży pomorski, użytkował ją na mocy dożywocia z 17 III 1632 (Opis, s. 409).

³²³ Wieś w województwie malborskim, par. Furstemwerden (dziś Żuławki), ciążyła na niej stara suma (Szczuczko, s. 160).

³²⁴ Wsie w województwie pomorskim, w powiecie puckim, w par. Oksywie i Chylonia, ciążyła na nich stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 433); na mocy ius communicativum z 22 VI 1645 użytkowali je Jan Heina i Kordula z Cyrembergów (MK 185, k. 323–323v).

³²⁵ Tenuta w powiecie tczewskim województwa pomorskiego, była obciążona starą sumą (Szczuczko, s. 157); podczas lustracji 1664 składały się na nią wsie: Międzyłusz Nowy, Międzyłusz Stary, Garc, Walknowy Stare, Walknowy Małe, a użytkownikiem był Adam Czarnkowski na mocy cesji Krzysztofa Opalińskiego z 12 I 1648 (Opis, s. 316, 325–331).

³²⁶ Według lustracji 1664 Nowa Wieś, wieś parafialna w powiecie tczewskim województwa pomorskiego, i Kursztyn, w powiecie tczewskim, w par. Lignowy, należały do starostwa starogardzkiego, a Barłożno i Grabowo (wsie parafialne w powiecie nowskim województwa pomorskiego) do osieckiego (Opis, s. 301–302, 321).

³²⁷ Podczas tzw. rewizji listów uznano za równoważny frymark wsi Wientffia (dziś Wętfia) w powiecie świeckim województwa pomorskiego, w par. Drzycin, za Łuczkowo w powiecie świeckim, w par. Gruczno (Szczuczko, s. 157–158).

³²⁸ Na wsiach Kobuszewo, w par. Przodkowo, w powiecie mirachowskim województwa pomorskiego, i Bucholtz (dziś Bukowo), w powiecie człuchowskim województwa pomorskiego, ciążyła stara suma (Szczuczko, s. 159); podczas lustracji 1664 przedstawiono akt darowizny

Dwór Sulimin³²⁹

Buscholcz³³⁰

Nowe z przyległościami i Sulawka³³¹

Kolen, Boian, Sonucze, Sonnenwaldt, Setfeldt³³²

Bejkienko i Wuntal³³³

Mirachowskie starostwo z przyległościami³³⁴

[f. 75] Wsi Berwaldt z włoką roli Mulhidt nazwaną, Neustemberg, Furstenwerden.

Ea bona fertur esse a solutione quartae libera per decretum comitiale 1637, quod videatur, huiusque decreti copia pro thesauro servanda³³⁵.

Pastwiska Fochwisen przy Berwaldzie. Eadem bona similiter quod videndum^{a 336}.

[f. 75v] Bogusław na Lesznie Leszczyński, podskarbi wielki koronny, generał wielkopolski, samborski etc. starosta.

Wielmożnym i urodzonym IMPP lustratorom do lustrowania dóbr Rzeczypospolitej w Prusiech leżących, konstytucją sejmu blisko przeszłego naznaczonym, także przerzeczonych dóbr dzierżawcom, moim mciwym panom i braci, przy zaleceniu posług moich wiadomo czynię.

Ten zawsze porządek z prawa pospolitego do tych czas był zachowany, że dla większej w lustrowaniu dóbr Rzeczypospolitej informacyji i ostrzeżenia całości kwarty pisarze skarbowi do aktu takowego posyłani byli. Przeto i ja z powinności urzędu mego naznaczyłem, jakoż i niniejszym listem moim naznaczam do Prus urodzonego . . .³³⁷ pisarza mego skarbowego, który to, co ex parte thesauri do

^a W odpisie uwaga ołówkiem: miejsce wolne na 30 glosek.

wieczystej Kobuszewa Zygmunтови Szczepańskiemu, staroście mirachowskiemu z 15 VI 1641 (Opis, s. 354).

³²⁹ Leżał w województwie pomorskim, powiecie gdańskim i był obciążony starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 437v); w lustracji 1664 wymieniony dwór Sulin, czyli Richtoff i posiadłość obejmująca 5 włók bez podania użytkownika (Opis, s. 359).

³³⁰ Zob. przyp. 329; 4 III 1628 Wojciech Giza otrzymał konsens na cesję wsi Buchole, czyli Barłomin na rzecz Krzysztofa Czapskiego i Małgorzaty z Manteufflów (Opis, s. 353).

³³¹ Starostwo leżało w powiecie nowskim województwa pomorskiego i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 161); starostą był od 1648 Mikołaj Werden (Czaplewski, s. 144), którego ojciec, Jan, otrzymał je iure emphiteutico 2 V 1633 (MK 180, k. 231v–232), a 12 XI 1639 okres trwania emfiteuzy wyznaczono na 60 lat (MK 185, k. 193–194v).

³³² Wsie w województwie pomorskim, w powiecie gdańskim (dziś Bojan, Czaple, Przędów i Szemud); ciążyła na nich stara suma (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 439v).

³³³ Powinno być Rekienko i Wuntal. Leżały w województwie pomorskim w okolicy Gniewa a więc w powiecie tczewskim, były obciążone starą sumą (AGAD, tzw. Metr. Lit. IV B 8, k. 439v). Nie zna ich K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI wieku do końca XVII wieku*, Toruń 1994.

³³⁴ Leżało w powiecie mirachowskim województwa pomorskiego i było obciążone starą sumą (Szczuczko, s. 163); starostą był Zygmunt Szczepański na mocy cesji swego ojca Jakuba, podkomorzego chełmińskiego, z 15 II 1624 i ius communicativum z Zofią z Sobieskich z 1625 (Czaplewski, s. 140).

³³⁵ Tenuta leżała w województwie malborskim, w 1565 została wydzielona ze starostwa malborskiego i obciążona zapisem w ramach pożyczki 500 tys. zł (Chłapowski, *Realizacja*, s. 91); w *Volumina legum* brak konstytucji w tej sprawie; użytkownikiem od 1644 był Izrael Koehne-Jaski (Czaplewski, s. 49); Berwald to dziś Niedźwiedzica, Neustemberg to dziś Nowa Kościelnica, a Furstenwerden to dziś Żuławki.

³³⁶ Zob. przyp. poprz.

³³⁷ Zapewne wyznaczony miał być pisarz skarbowy Adam Świętochowski (zob. s. 202).

tej lustracji należeć ma, odprawować będzie. Pewienem tedy, że przerzeczony pisarz mój skarbowy cum sufficienti informatione, także i z rejestrem dóbr terażniejszej lustracji podległych ode mnie posłany za pokazaniem terażniejszego listu mego przy tym lustrationis [f. 76] akcie powinność swą pisarską bez przeszkody czyjejkolwiek odprawi.

Działo się w Warszawie dnia 21 kwietnia RP 1650.

Indeks osób

- Anna Jagiellonka 175
Arcmberska Elżbieta 183
- Babiński N. 205
Balicka Teofila zob. Trzebuchowska Teofila
Baranowska Zofia z Rykowskich 191
Baranowski Jan 192
Baranowski Stanisław 191
Bartliński Stanisław 205
Barut Józef 198
Bądkowski Stanisław 186
Bąkowska Zofia zob. Jabłonowska Zofia
Berg Jan 193
Bębnowski Zygmunt 198
Bieganowska Urszula z Krosnowskich 202
Bieganowski Mikołaj 202
Bieniaszewski Adam 173
Biesiadecki Franciszek 202
Biskup Marian 173
Blum Jan 206
Błędowska Anna z Rogoźnickich 194
Błędowski Marcin 194
Bogatko Jan 189
Bogatko Livia de Matterne 189
Bogatko Piotr 189
Bogdańska Eufrozyna z Walewskich 186
Bogdański Stanisław 186
Bogdański Stefan 186
Boglewska Zofia z Rykowskich 191
Boglewski Mikołaj 191
Boniecki Adam 173, 190, 191, 195, 197
Brodecki Kazimierz 199
Bukowski Maciej 205
Bylina Anna z Ziembic 199, 201
Bylina Jan 199, 201
Bystrzejowska Zuzanna Izabela zob. Leżeńska Zuzanna Izabela
- Chełmski Jan Ścibor 198
Chełmski Marcján 198
Chłapowski Krzysztof 169–173, 175–178, 192, 194, 198–204, 208
Chmielnicki Bogdan 171, 202
- Ciara Stefan* 181
Cierniewska Anna zob. Stobiecka Anna
Cierniewska Katarzyna ze Straszewskich 185
Cynarski Stanisław 191, 199
Cyremberg Kordula zob. Heina Kordula
Czacka Jadwiga z Modlibowskich 183
Czacki Jan 183
Czaplewski Paweł 173, 204–208
Czapliński Władysław 184, 193
Czapska Małgorzata z Manteufflów 208
Czapski Krzysztof 208
Czarniecki Stefan 194
Czarnkowska Katarzyna z Leszczyńskich 183
Czarnkowska Teresa zob. Opalińska Teresa
Czarnkowski Adam 207
Czarnkowski Franciszek 182, 183
Czema Anna zob. Guldensztern Anna
Czema Fabian 205
Czermak Władysław 206
Czerska Teresa z Łubieńskich 207
Czescy 182
Czeski Stefan 181, 182
Czołhański Kazimierz 199
Czosnowski Stanisław 188
- Daniłowicz Izabela zob. Ossolińska Izabela
Daniłowicz Krystyna z Wiśniowieckich 203
Daniłowicz Piotr 203
Dankowska Anna zob. Sułkowska Anna
Dembińska Marianna zob. Stadnicka Marianna
Denhoff Fryderyk 193
Denhoff Gerard 206
Denhoff Jan 193
Denhoff Kasper 185
Denhoff Katarzyna zob. Wejher Katarzyna
Denhoff Sybilla z ks. brzeskich i legnickich 206
Denhoff Teodor 187
Denhoff Zygmunt 185, 189
Derszniak Aleksander 201
Derszniak Anna 201, 202
Derszniak Jacek 202

- Dębiński N. 190
 Długojewska Jadwiga zob. Modrzewska Jadwiga
 Dłużewski Krzysztof 203
 Duczyński Stanisław 190
 Dulski Kazimierz 193, 194
 Dulski Krzysztof 193
Dunin-Wąsowiczowa Anna 173
Dworzaczek Włodzimierz 170, 173, 182–184, 195, 203
 Działyńska Regina z Eisenreichów 205
 Działyński Adam 207
 Działyński Jan 206
 Działyński Jan Dominik 206
 Działyński Michał 205
 Działyński Stanisław 206
 Działyński Stanisław 206
Dzięgielewski Jan 190

 Ecken von Katarzyna zob. Lode Katarzyna
 Eisenreich Regina zob. Działyńska Regina,
 Radziwiłł Regina

 Farurej Jerzy 200
 Farurej Krzysztof 200
 Firlej Maria z Mohylów 203

 Gajewska Zofia zob. Leszczyńska Zofia
 Garwaski Piotr 187
 Gądkowski Jerzy 183
 Gądkowski Stefan 183
 Gądkowski Wojciech 183
Gąsiorowski Antoni 174
 Gembicka Dorota zob. Grabińska Dorota,
 Pstrokońska Dorota
 Gembicka Marianna zob. Gostomska Marianna,
 Odrzywolska Marianna
 Gembicka Petronela zob. Korycińska Petronela
Gieysztorowa Irena 173, 174
 Giza Wojciech 208
 Głębocka Katarzyna zob. Ossolińska Katarzyna
 Głębocka Zofia zob. Krzycka Zofia, Tarnowska
 Zofia
 Głoskowska Anna z Krzyżanowskich 184
 Głoskowski Władysław 184
 Gołkowski N. 196
 Gostomska Anna z Leśniowolskich 195
 Gostomska Marianna z Gembickich 195
 Gostomski Zygmunt Ferdynand 195
 Gozdzi (Gojski) Bernard 202
Górski Zbigniew 174
 Grabia Katarzyna z Pęskich 194
 Grabia Wawrzyniec 194

 Grabińska Dorota z Gembickich 185
 Grabiński Hieronim 185
 Grabkowski Wojciech 200
 Grabska Zofia zob. Plichta Zofia
 Grabski Jan 188
 Grabski Łukasz 188
 Grecki Jan 192
 Gręboszewski Piotr 203
 Grodziecka Jadwiga zob. Radoszewska Jadwiga
 Grodziecki Adam 185, 188
 Grodziecki Andrzej 186
 Gromadzki Paweł 196
Grot Zbigniew 171
 Grudzińska Urszula z Kołaczekowskich 195
 Grudzińska Urszula z Potulickich 182
 Grudziński Andrzej Karol 182
 Grudziński Melchior 188
 Grudziński Mikołaj 196
 Grudziński Stefan 195
 Gruszczyński N. 198
 Grzybowska Anna zob. Olędzka Anna
 Grzybowski Jan 190, 191
 Grzybowski Samuel 191
 Grzybowski Stefan Dobrogost 191
 Grzybowski Teofil 191
 Guldensztern Anna z Czemów 205
 Guldensztern Zygmunt 205
Guldon Zenon 173
 Gulińska Zofia z Sucharzewskich 192
 Guliński Mikołaj 192

 Heina Jan 207
 Heina Kordula z Cyrembergów 207
Hunnicki Józef 173

 Jabłonowska Zofia z Bąkowskich 204
 Jabłonowski Piotr 204
 Jadowski Bartłomiej 192
 Jadowski Marcin 192
 Jan Kazimierz Waza 176
 Janowska Marianna z Ligęzów 201
 Janowski Stanisław 201
 Jarochowska Marianna zob. Miedzanowska
 Małgorzata
 Jastrzębska Anna z Łasowskich 199
 Jastrzębski Wojciech 199
 Jędrzejowski Remigian 203

Kabaciński Ryszard 174
 Kadziłowski Wojciech 183
Kalinowski Wojciech 173
 Kalkstein–Stoliński Jerzy 205

- Kamieński Kasper 205
 Karnkowska Izabela zob. Konarska Izabela
 Karol Ferdynad Waza 189
 Kazanowska Cecylia z Kierłów 203
 Kazanowska Elżbieta ze Śluszków 193
 Kazanowski Adam 193
 Kazanowski Bartłomiej (Bartosz) 203
 Kazanowski Jan Dominik 203
 Kazanowski Świętosław 202
Keckowa Antonina 189
Kersten Adam 191, 193, 194, 196
Kędzierska Zofia 174
 Kierło Cecylia zob. Kazanowska Cecylia
 Kobierzycka Zofia z Parzniewskich 205
 Kobierzycki Stanisław 204, 205
 Kobylnicki Rafał 190
 Koehne-Jaski Izrael 208
 Kołaczowska Urszula zob. Grudzińska Urszula
 Komorowska Anna z Ziembie 199
 Komorowska Marianna z Przyłęckich 198
 Komorowski Krzysztof 198
 Komorowski Paweł 194
 Komorowski Piotr 199
 Konarska Izabela z Karnkowskich 205
 Konarski Jan 205
 Konarzewska Dorota zob. Niemojewska Dorota
 Koniecpolska Dorota z Orzelskich 200
 Koniecpolski Stefan 200
 Koniński Władysław 183
 Konopacki Jakub 207
 Konopacki Michał 194
 Kopyska Anna z Koźmińskich 206
 Kopyski (Kopicki) Feliks 206
 Korycińska Petronela z Gembickich 187, 198
 Koryciński Stanisław 200
 Koryciński Stefan 187, 198
 Korzeniewski Stefan 182
Kosiński Adam Amilkar 174
 Kostka Stanisław Franciszek 207
 Koss Jan 205
 Kossakowska Marianna z Przeczkwoskich 192
 Kossakowski Jan 192, 194
 Kossakowski Władysław 194
Kowalska Halina 191, 192, 200
 Koziarowski Zygmunt 200
 Kozuchowska Marianna z Morsztynów 200
 Kozuchowski Franciszek 200
 Koźmińska Anna zob. Kopyska Anna
 Krasicka Barbara 195
 Krasicki Marcin 195
 Krasieński Jan Kazimierz 192
 Kretkowski Stanisław 188
 Krokowski Ernest 205
 Krosnowska Jadwiga z Sokolowskich 188
 Krosnowska Urszula zob. Bieganowska Urszula
 Krosnowski Stanisław 188
 Kryska Zofia z Lubieńskich 187, 195
 Kryski Feliks 195
 Krzycka Zofia z Głębockich 186
 Krzycki Jan 186
 Krzyżanowska Anna zob. Głoskowska Anna
 Kucharski Maciej 188
Kuczyński Stefan Krzysztof 173
Kuraś Stanisław 204
 Lanckorońscy 191
 Lanckorońska Zofia z Rykowskich 191
 Lanckoroński Aleksander 199
 Lanckoroński Stanisław 198
 Lanckoroński Zygmunt 191
 Laskowski Stanisław 191
Lepszy Kazimierz 172
 Leszczyńska Katarzyna zob. Czarnkowska Katarzyna
 Leszczyńska Marianna zob. Tuczyńska Marianna
 Leszczyńska Zofia z Gajewskich 203
 Leszczyński Bogusław 170, 208
 Leszczyński Przemysław 183
 Leszczyński Władysław 185, 203
 Leśniowolska Anna zob. Gostomska Anna
 Leśniowolski Franciszek 193
Lewandowska Wanda 173
 Leżeńska Zuzanna Izabela z Bystrzejewskich 193
 Leżeński Stanisław 193
 Ligęza Marianna zob. Janowska Marianna
 Lipska Maksymiliana z Ossolińskich 187
 Lipski Jan Olbracht 187, 190
Liske Ksawery 202
 Liszewska Katarzyna 194
 Lode Katarzyna z von Eckenów 195
 Lode Krzysztof 195
 Lubieńska Zofia zob. Kryska Zofia
 Lubomirska Helena Tekla z Ossolińskich 197
 Lubomirski Aleksander 197, 198, 201
 Lubomirski Jerzy 197, 198
 Lubomirski Stanisław 198
 Ludwika Maria 190, 193, 204
 Łajszczewski Mikołaj 197
 Łasowska Anna zob. Jastrzębska Anna
 Łodzińska Jadwiga zob. Małuska Jadwiga
 Łubieńska Teresa zob. Czarska Teresa
 Łubieński Wojciech 187

- Maciszewski Jarema* 195
Madalińska Jadwiga z Tarnowskich 185
Madaliński Aleksander 185
Magnuszowski N. 194
Majewski Jan 182
Majewski Wiesław 195
Małcki Jan 173
Małuska Jadwiga z Łodzińskich 200
Małuski Jan 200
Manteuffel Małgorzata zob. Czapska Małgorzata
Matterne de Livia zob. Bogatko Livia
Medonowa Anna z Koenigsek 206
Męciński Wojciech 185
Mieczkowski N. 190
Miedzianowska Małgorzata z Jarochońskich 205
Miedzianowski Jan 205
Mielęcka Aleksandra zob. Miłowska Aleksandra
Mielżyńska Łucja z Nacławskich 188
Mielżyński Adam 188
Mielżyński Krzysztof 183
Mika Józef Marian 182
Mikołajewska Anna zob. Różycka Anna
Mikulski Krzysztof 173, 208
Miłowska Aleksandra z Mielęckich 186
Miłowski Hieronim 186
Miłowski Wawrzyniec 186
Minor Tobiasz 199
Mleczko Emeryk 193
Młodzianowski Hieronim 190
Mniewska Marianna z Stempowskich 186
Mniewska Marianna z Wierzbowskich 186
Mniewski Maciej 186
Mniewski Stanisław 186
Mniszech Andrzej 190, 191
Mniszech Franciszek 201
Modlibowska Jadwiga zob. Czacka Jadwiga
Modrzejowski Stanisław 196
Modrzewska Jadwiga z Długojewskich 196
Modrzewski Jan 196
Mohyla Maria zob. Firlejowa Maria
Mokronowska Barbara z Załuskich 192
Mokronowski Andrzej 192
Mokronowski Wojciech 192
Morsztyn Marianna zob. Kozuchowska Marianna
Moskorzowska Elżbieta zob. Taszycka Elżbieta
Moszczeńska Elżbieta z Żółdowa 187
Moszczeński Stanisław 187
Motyka Stanisław 198
Mroczek Adam 194
Nacławski Łucja zob. Mielżyńska Łucja
Nieborowski Marcin 196
Nieogolewski Andrzej 184
Niemojewska Dorota z Konarzewskich 184
Niemojewski Łukasz 184
Niemojewska Zofia zob. Śleszyńska Zofia
Niewieściński Jan 206
Noskowski Adam 189
Noskowski Karol 189

Oborski Jan 191
Oborski Jan (Janusz) 191
Oborski Stanisław 191
Odrzywolska Marianna z Gembickich 195
Odrzywolski Jan 195
Ohryzko-Włodarska Czesława 174
Oleśnicki Mikołaj 202
Olędzka Anna z Grzybowski 192
Olędzki Tomasz 190, 192
Opacki Zygmunt 189
Opalińska Izabela z Tęczyńskich 201
Opalińska Teresa z Czarnkowskich 183
Opaliński Jan Piotr 184
Opaliński Krzysztof 183, 207
Opaliński Łukasz 193
Opaliński Łukasz 201
Opaliński Piotr 184, 193
Oprawko Henryka 174
Orzelska Dorota zob. Konieczowska Dorota
Ossolińska Helena Tekla zob. Lubomirska Helena Tekla
Ossolińska Izabella z Daniłowiczów 201, 202
Ossolińska Katarzyna z Głębockich 199
Ossolińska Maksymiliana zob. Lipska Maksymiliana
Ossoliński Jerzy 201, 202, 206
Ossoliński Krzysztof Baldwin 202
Ossoliński Maksymilian 199
Ossowski Wacław 183
Oświęcimowie 200
Oświęcim Stanisław 206

Pacuski Kazimierz 173
Paczkowski Józef 169, 171, 172, 174, 175
Pakułski Jan 174
Pałucki Władysław 170, 173, 179, 196
Parys Andrzej Hieronim 190
Parys Feliks 190
Parzniewska Zofia zob. Kobierzycka Zofia
Pęska Katarzyna zob. Grabia Katarzyna
Piasecki Andrzej 192
Piotrkowska Urszula 173
Platemberg Jan 200

- Plichta Jakub 195
 Plichta Oktawian 195
 Plichta Samuel 195
 Plichta Zofia z Grabskich 195
 Płaza Aleksander 185
 Płaza Krzysztof 185
 Pogorzelski Wojciech 191
Polaszewski Ludwik 173
 Poniatowski Adam 186
 Poniatowski Kasper 189, 199
 Poniatowski Maciej 184
 Poniatowski Wojciech 184
 Poniecka Zofia zob. Skórzewska Zofia
 Potocka Zofia z Urzowic 201
 Potocki Jan 201
 Potulicka Urszula zob. Grudzińska Urszula
 Prażmowska Anna z Schenkingów 192
 Prażmowski Jan 192
 Pretfus Aleksander 195
Prinke Rafał 173
 Przeczowska Marianna zob. Kossakowska Marianna
 Przerebski Zygmunt Karol 185
Przyboś Adam 205
 Przyłęcka Marianna zob. Komorowska Marianna, Wierzbowska Marianna
 Pstrokońska Dorota z Gembickich 185
 Pstrokoński Maciej 185

 Rabsztyński Aleksander 199
 Radoszewska Jadwiga z Grodzieckich 183
 Radoszewski Andrzej 183, 185
 Radoszewski Marek 183
 Radziejowska Elżbieta ze Słuszków 191, 202
 Radziejowski Hieronim 191, 193, 194, 196, 202
 Radziejowski Stanisław 196
 Radziwiłł Albrecht 205
 Radziwiłł Janusz 203
 Radziwiłł Regina z Eisenreichów 205
 Rembielińska Zofia zob. Rozwadowska Zofia
 Reschalina N. 198
 Rey Katarzyna z Parska 184
 Rey Mikołaj 184, 198
 Rey Władysław 198
 Rogoźnicka Anna zob. Błędowska Anna
 Rokitnicka Bogumiła z Chełmic 189
 Rokitnicki Rafał 189
 Roman Wojciech 190
 Roman Zofia z Zaleskich 190
 Rosiński Wacław 203
 Rozwadowska Zofia z Rembielińskich 192
 Rozwadowski Szymon Stanisław 192

 Różycka Anna z Mikołajewskich 186
 Różycki Jakub 186
 Rudziński Marcin 188
 Rudzka Teresa 187
 Rudzki Kazimierz 187
Rutkowska Elżbieta 173
Rutkowski Henryk 169, 173
 Rydzewski Stanisław 192
 Rykowska Zofia zob. Baranowska Zofia, Bo-
 glewska Zofia, Lanckorońska Zofia
 Ryłski Franciszek 199
 Ryłski Jan 199
 Ryłski Samuel 192, 200
 Rządkowski N. 194

 Sadowski Marcin 187
 Schenking Anna zob. Prażmowska Anna
Schuster Kamila 174
 Sielski Aleksander 184
 Sierakowski Lampert 182
Skopowski Czesław 172
 Skórzewska Zofia z Ponieckich 181
 Skórzewski Stanisław 181
 Słuska Elżbieta zob. Kazanowska Elżbieta,
 Radziejowska Elżbieta
 Sobieska Zofia zob. Szczepańska Zofia
 Sokołowska Jadwiga zob. Krosnowska Jad-
 wiga
 Sokołowska Zofia 182
 Sokołowska Zofia zob. Szczawińska Zofia
 Sokołowski Paweł 182
 Srebrowscy 195
 Stadnicka Marianna z Dembińskich 201
 Stadnicka Marianna zob. Zebrzydowska Ma-
 rianna
 Stadnicki Andrzej 201
 Starołęski Olbracht 185
 Stempowska Marianna zob. Mniewska Ma-
 rianna
 Stobiecka Anna z Ciemnińskich 185
 Stobiecki Wacław 185
 Straszewska Katarzyna zob. Ciemnińska
 Katarzyna
 Sucharzewska Zofia zob. Gulińska Zofia
Sucheni-Grabowska Anna 169, 170, 174,
 176, 177, 189
 Sulgostowska Elżbieta zob. Wielowiejska El-
 żbieta
 Sułkowska Anna z Dankowskich 196
 Sułkowski Wojciech 196
Szacherska Siella 189
Szaniawska Wanda 173
 Szczawińska Zofia z Sokołowskich 195

- Szczawiński Jakub 195
 Szczawiński Jakub Olbracht 195, 196
 Szczawiński Jan Szymon 184, 186, 189, 206
 Szczawiński Paweł Ludwik 196
 Szczawiński Samuel Konstanty 184, 196
 Szczepańska Zofia z Sobieskich 208
 Szczepański Jakub 208
 Szczepański Zygmunt 208
 Szczucki Stanisław 198
Szczuczko Witold 174, 206–208
 Szumiński Jakub 189
 Szypowska Jadwiga z Żolewa 199
 Szypowski Jan 199

 Śladkowska Katarzyna z Ruśca 196
 Śladkowski Piotr 196
Ślawski Tadeusz 198
 Śleszyńska Zofia z Niemojowskich 190
 Śleszyński Stanisław 190
 Śmigielska Marianna z Irządza 197
 Śmigielski Biernat 197
 Świętochowski Adam 202, 208

 Tarnowska Jadwiga zob. Madalińska Jadwiga
 Tarnowska Zofia z Głębockich 186
 Tarnowski Sebastian 186
 Tarnowski Teodor 199
 Taszycka Elżbieta z Moskorzowskich 201
 Taszycki Daniel 201
 Tęczyńska Izabela zob. Opalińska Izabela
Tomczak Andrzej 172, 174
Topolski Jerzy 169, 174
Trawkowski Stanisław 173
 Truchses Konstancja 198
 Truchses Wilhelm 198
 Trzebiński Tomasz 183
 Trzebuchowska Teofila z Balickich 188
 Trzebuchowski Jakub 188
 Tuczyńska Marianna z Leszczyńskich 181
 Tuczyński Andrzej 181
 Tudorowska Dorota 203
 Tymiński Przecław 201

Uruski Seweryn 174, 187, 191, 192, 194, 195

 Walewska Eufrozyna zob. Bogdańska Eufrozyna
Wawrzyńczykowa Alina 174, 175
 Wejher Franciszek 181
 Wejher Jakub 204
 Wejher Katarzyna z Denhoffów 181
 Wejher Ludwik 181

 Wejherowie 181
 Werden Jan 208
 Werden Mikołaj 208
 Wessel Franciszek 191
 Wessel Kacper 190
 Wessel Wojciech 191, 194
 Weysza Jan 205
 Węgierski Świętosław 183
 Wielogłowski Krzysztof 198
 Wielopolski Jan 198, 200, 201
 Wielowiejska Elżbieta z Sulgostowskich 199
 Wielowiejski Aleksander 199
 Wierzbowska Marianna zob. Mniewska Marianna
 Wierzbowska Marianna z Przyłęckich 200
 Wierzbowski Hieronim 199
 Wierzbowski Krzysztof 186
 Wierzbowski Mikołaj 186
 Wierzbowski Wojciech Krzysztof 192
Wiłska Małgorzata 173
Wiślicki Jerzy 173
Wiśniewski Jerzy 169, 172, 174
 Wiśniowiecka Krystyna zob. Daniłowicz Krystyna
 Wiśniowiecki Jeremi 192
 Wituska Anna z Pannowic 197
 Wituski Władysław Konstanty 197
 Władysław IV Waza 170, 172, 176, 179, 182
Włodarczyk Jan 174
Włodarski Aleksander 174
Wojciechowski Stefan 173
 Wolski Samuel 184
Woźniakowa Maria 174
 Wybranowski Piotr 185
Wyczański Andrzej 170

 Zaborowski Marcin 195
 Zaleska Zofia zob. Roman Zofia
 Zaleski Aleksander 186
 Załuska Barbara zob. Mokronowska Barbara
 Zapolski Zygmunt 185
 Zawadzki Jan 204
 Zbijewska Jadwiga zob. Żegocka Jadwiga
 Zebrzydowska Marianna ze Stadnickich 198
 Zebrzydowski Michał 197, 200
 Zebrzydowski Mikołaj 197
 Złotnicki Tyburcy 186
 Zygmunt III Waza 170, 179, 182, 196

 Żabicki Mikołaj 196
 Żabicki Piotr 196
Żablicka Anna 174
 Żegocka Jadwiga ze Zbijewskich 182

Żegocki Krzysztof 182
Żegocki Stanisław 188
Żeromska N. 193
Żychliński Hieronim Roch 184

Żychliński Teodor 184
Żychliński Wojciech 184
Żytkiewicz Daniel 178
Żytkowicz Leonid 170

SPIS TREŚCI

I. INFORMACJE O ŹRÓDŁACH DO DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI W ZBIORACH ARCHIWALNYCH

- Mariusz Machynia**, Osiemnastowieczne akta dotyczące historii wojskowości Rzeczypospolitej w Krakowie, na Litwie i Ukrainie 3
- Zofia Wojciechowska**, Staropolskie akta wojskowe w Archiwum Państwowym w Poznaniu 15
- Natalia Cariowa**, Archiwa dotyczące wojskowości w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie 31
- Mirosław Nagielski**, Diariusze radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych 35

II. DOKUMENTACJA WOJSKOWA W KANCELARII STAROPOLSKIEJ

- Krzysztof Syta**, Dokumentacja wojskowa w archiwach hetmanów koronnych 51
- Waldemar Chorążyczewski**, Sprawy wojskowe w kancelarii królewskiej Zygmunta Starego 69
- Tomasz Ciesielski**, Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717–1763 81
- Tomasz Ciesielski**, Diariusz podjazdu z początków jesieni 1705 r. Przyczynek do dziejów Wielkiej Wojny Północnej. 93
- Leokadia Olechnowicz**, Archiwalia dotyczące wojskowości w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie 101
- Siergiej Rybczonok**, Akta sprawy sądowej deputowanych wojskowych przeciwko księciu Bogusławowi Radziwiłłowi o niewypłacenie pieniędzy z majątków w powiecie wiłkomierskim (1664–1671) 105
- I. W. Karpiejew**, Dokumenty dotyczące polskich formacji wojskowych w składzie Armii Rosyjskiej w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo–Historycznym w latach 1814–1830 115
- W. P. Ponomariew**, Dokumenty do historii Polski w zespole rodziny Hurko 119

Krzysztof Kacprzyński , Wojsko litewskie w walce z rokoszem Jerzego Lubomirskiego	123
Rafał Jankowski , Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od 1838 r. do XX w.	131
Krzysztof Chłapowski (wyd.), Instrukcja Skarbu Koronnego przygotowana dla lustratorów w 1650 r.	169

TABLE OF CONTENTS

Chapter I. Information on the sources to the military history in the archive holdings

Mariusz Machynia , 18 th century collections pertaining to the Polish military history at archives in Cracow, in Lithuania and Ukraine	3
Zofia Wojciechowska , Old-Polish military records in the State Archives in Poznań	15
Natalia Cariowa , Archives related to the military service in the holdings of the Central Historical State Archives of Ukraine in Lvov	31
Mirosław Nagielski , Radziwiłł Diaries in the holdings of the VI Section of the Radziwiłł Archives in the Central Archives of Historical Records in Warsaw. .	35

Chapter II. Military records in an Old-Polish Chancery

Krzysztof Syta , Types of military records in the archives of Crown Hetmans (Commanders in Chief)	51
Waldemar Chorażyczewski , Military affairs in the Royal Chancery of Sigismundus the Old	69
Tomasz Ciesielski , Sources to the history of regiments and companies of the Polish Army from the years 1717–1763	81
Tomasz Ciesielski , Diary of a raid in early autumn 1705. A contribution to the history of the Great North War	93
Leokadia Olechnowicz , Archive materials pertaining to the military service in the holdings of the Lithuanian State Historical Archives in Vilnius	101
Siergiej Rybczonok , Documents to the court case on military allowances against Duke Bogusław Radziwiłł for the failure to pay money on the estate of the defendant located in the county of Wilkomierz (1664–1671)	105
I. W. Karpiejew , Documents pertaining to the Polish military units in the Russian Army in the years 1814–1830 in the holdings of the Russian State Military and Historical Archives	115
W. P. Ponomariw , Documents to the history of Poland in the fond I. W. Hurko, preserved in the Russian State Military and Historical Archives.	119

Krzysztof Kacprzyński , Lithuanian Army in fights with the rebellion of Jerzy Lubomirski	123
Rafał Jankowski , Archives of the Nieśwież branch of the Radziwiłł's family from the year 1838 to 20 th century	131
Krzysztof Chłapowski (ed.), Instruction of the Treasury Archives prepared to the inspectors in the year 1650	169

TABLE DES MATIÈRES

Chapitre I. Informations sur les sources de l'histoire de l'armée dans les fonds d'archives

Mariusz Machynia , Collections du XVIII ^e siècle concernant l'histoire de l'armée polonaise à Cracovie, dans Lithuanie et Ukraine	3
Zofia Wojciechowska , Actes militaires de l'ancienne Pologne aux Archives d'État de Poznań	15
Natalia Cariowa , Archives concernant l'armée dans les collections des Archives historiques centrales d'État d'Ukraine à Lvov	31
Mirosław Nagielski , Journaux des Radziwiłł dans les collections de la division VI des Archives des Radziwiłł aux Archives centrales des actes anciens à Varsovie	35

Chapitre II. Documentation militaire dans une chancellerie de l'ancienne Pologne

Krzysztof Syta , Types de documentation militaire dans les archives des hetmans de la Couronne	51
Waldemar Chorażyczewski , Affaires militaires dans la chancellerie royale de Sigismond le Vieux	69
Tomasz Ciesielski , Sources de l'histoire des régiments et des escadrons de l'armée de la Couronne des années 1717–1763	81
Tomasz Ciesielski , Journal d'une reconnaissance du début de l'automne de l'année 1705. Une contribution à l'histoire de la Grande Guerre du Nord	93
Leokadia Olechnowicz , Pièces d'archives relatives à l'armée dans les collections des Archives historiques d'État lituaniennes à Vilnius	101
Siergiej Rybczonok , Documents concernant l'affaire judiciaire des députés militaires contre le duc Bogusław Radziwiłł pour le non paiement des sommes d'argent relatives aux biens du défendeur sis sur les territoires du district de Wilkomierz (1664–1671)	105
I. W. Karpiejew , Documents relatifs aux troupes polonaises de l'armée russe dans les années 1814–1830 dans les collections des Archives militaires et historiques d'État russes	115

W. P. Ponomarew , Documents relatifs à l'histoire de Pologne dans le fonds d'archives I. W. Hurko conservé aux Archives militaires et historiques d'État russes	119
Krzysztof Kacprzyński , Troupes lituaniennes en lutte contre la révolte de Jerzy Lubomirski	123
Rafał Jankowski , Des Archives des Radziwiłł de Nieśwież du 1838 à XX ^e siècle	131
Krzysztof Chłapowski (ed.), L'Instruction du trésor de la Couronne pour des inspecteurs en 1650	169

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I. Информации о источниках по истории военного дела в архивных собраниях

Мариуш Махыня , Краковские собрания XVIII в., а также архивалии в заграничных фондах, освещающие историю военного дела в Польше	3
Зофия Войцеховска , Старопольские военные акты в Государственном Архиве в Познани	15
Наталья Царева , Военные материалы в фондах Центрального Государственного Исторического Архива во Львове	31
Мирослав Нагельски , Радзивилловские хроники в собраниях VI отдела Архива Радзивиллов Главного Архива Давних Актов в Варшаве	35

Раздел II. Военная документация в старопольской канцелярии

Кшиштоф Сыта , Типы военной документации в архивах гетманов коронных	51
Вальдемар Хоронжычевски , Дела военные в королевской канцелярии Зыгмунта Старого	69
Томаш Цесельски , Источники по истории региментов и хоругви коронной армии с 1717–1763 гг.	81
Томаш Цесельски , Дневник разъезда раннюю осенью 1705 г. Содействие к истории Великой Северной Войны	93
Леокадия Олехнович , Архивные материалы по истории военного дела в фондах Литовского Государственного Исторического Архива в Вильне	101
Сергей Рыбченок , Документы по судебному делу военных депутатов с князем Богуславом Радзивиллом относительно невыплаты денег с имения ответчика, расположенного в Вилкомерском уезде (1664–1671)	105
И. В. Карпеев , Документы Российского Государственного Военно-Исторического Архива (РГВИА) о польских войсках в составе русской армии. 1814–1830 гг.	115

В. П. Пономарев , Документы по истории Польши в личном фонде семьи И. В. Гурко	119
Кшиштоф Каспшиньски , Литовские войска в борьбе с движением Ежи Любомирского	123
Рафал Янковски , Архив Радзивиллов из Несвежа с 1838 г. до XX в.	131
Кшиштоф Хлаповски (изд.), Инструкция Коронной Казны данная люстратором в 1650 г.	169